

ISSN 0142-0843

№ 2(82)/2016

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы
Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ
HISTORY. PHILOSOPHY Series

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ISSN 0142-0843

Индексі 74621

Индекс 74621

**ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы

Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ

HISTORY. PHILOSOPHY Series

№ 2(82)/2016

Сәуір–мамыр–маусым

30 маусым 2016 ж.

Апрель–май–июнь

30 июня 2016 г.

April–May–June

June, 30, 2016

1996 жылдан бастап шығады

Издается с 1996 года

Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады

Выходит 4 раза в год

Published 4 times a year

Қарағанды, 2016

Караганда, 2016

Karaganda, 2016

Бас редакторы

ЖМ ХҒА академигі, заң ғыл. докторы, профессор

Е.Қ.Көбеев

*Бас редактордың орынбасары
Жауапты хатшы*

Х.Б.Омаров, техн. ғыл. докторы
Г.Ю.Аманбаева, филол. ғыл. докторы

Редакция алқасы

Б.И.Карипбаев,	редактор филос. ғыл. д-ры;
Б.Е.Колумбаев,	филос. ғыл. д-ры;
Р.М.Жумашев,	тарих ғыл. д-ры;
В.В.Козина,	тарих ғыл. д-ры;
В.С.Батурин,	филос. ғыл. д-ры;
З.Г.Сактаганова,	тарих ғыл. д-ры;
Ж.С.Сыздыкова,	тарих ғыл. д-ры (Ресей);
Б.А.Амирова,	психол. ғыл. д-ры;
А.Н.Джумагельдинов,	PhD (Франция);
В.И.Разумов,	филос. ғыл. д-ры (Ресей);
Н.А.Головин,	элеум. ғыл. д-ры (Ресей);
Р.М.Зиязетдинов,	тарих ғыл. д-ры (Ресей);
Б.Н.Кылышбаева,	элеум. ғыл. д-ры;
А.К.Жолдубаева,	филос. ғыл. д-ры;
Ф.Н.Зиятдинова,	пед. ғыл. канд. (Ресей);
Ш.М.Мухтарова,	пед. ғыл. д-ры;
Кристиан-Раду Кереджи,	PhD (Румыния);
В.С.Агаджанян,	элеум. ғыл. д-ры (АҚШ);
Р.М.Шукуров,	тарих ғыл. д-ры (Ресей);
В.Г.Рыженко,	тарих ғыл. д-ры (Ресей);
К.С.Алдажуманов,	тарих ғыл. канд.;
Г.М.Смагулова,	тарих ғыл. канд.;
С.Б.Стамбулов,	жауапты хатшы PhD

Редакцияның мекенжайы: 100028, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: (7212) 77-03-69 (ішкі 1026); факс: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Сайт: vestnik.ksu.kz

Редакторлары

И.Д.Рожнова, Ж.Т.Нурмуханова

Компьютерде беттеген

Д.Н.Муртазина

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы.

ISSN 0142-0843.

Меншік иесі: «Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті» РММ.

Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігімен тіркелген. 23.10.2012 ж.
№ 13105–Ж тіркеу куәлігі.

Басуға 29.06.2016 ж. қол қойылды Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 17,25 б.т.
Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 387.

Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ баспасының баспаханасында басылып шықты
100012, Қарағанды қ., Гоголь к-сі, 38. Тел. 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

Главный редактор
академик МАН ВШ, д-р юрид. наук, профессор
Е.К.Кубеев

Зам. главного редактора **Х.Б.Омаров**, д-р техн. наук
Ответственный секретарь **Г.Ю.Аманбаева**, д-р филол. наук

Редакционная коллегия

Б.И.Карипбаев,	редактор д-р филос. наук;
Б.Е.Колумбаев,	д-р филос. наук;
Р.М.Жумашев,	д-р ист. наук;
В.В.Козина,	д-р ист. наук;
В.С.Батурин,	д-р филос. наук;
З.Г.Сактаганова,	д-р ист. наук;
Ж.С.Сыздыкова,	д-р ист. наук (Россия);
Б.А.Амирова,	д-р психол. наук;
А.Н.Джумагельдинов,	PhD (Франция);
В.И.Разумов,	д-р филос. наук (Россия);
Н.А.Головин,	д-р соц. наук (Россия);
Р.М.Зиязетдинов,	д-р ист. наук (Россия);
Б.Н.Кылышбаева,	д-р соц. наук;
А.К.Жолдубаева,	д-р филос. наук;
Ф.Н.Зиатдинова,	канд. пед. наук (Россия);
Ш.М.Мухтарова,	д-р пед. наук;
Кристиан-Раду Кереджи,	PhD (Румыния);
В.С.Агаджанян,	д-р соц. наук (США);
Р.М.Шукуров,	д-р ист. наук (Россия);
В.Г.Рыженко,	д-р ист. наук (Россия);
К.С.Алдажуманов,	канд. ист. наук;
Г.М.Смагулова,	канд. ист. наук;
С.Б.Стамбулов,	ответственный секретарь PhD

Адрес редакции: 100028, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28
Тел.: (7212) 77-03-69 (внутр. 1026); факс: (7212) 77-03-84.
E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Сайт: vestnik.ksu.kz

Редакторы

И.Д.Рожнова, Ж.Т.Нурмуханова

Компьютерная верстка

Д.Н.Муртазина

Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия».

ISSN 0142-0843.

Собственник: РГП «Карагандинский государственный университет имени академика Е.А.Букетова».
Зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство № 13105–Ж от 23.10.2012 г.

Подписано в печать 29.06.2016 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 17,25 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ № 387.

Отпечатано в типографии издательства КарГУ им. Е.А.Букетова
100012, г. Караганда, ул. Гоголя, 38, тел.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский государственный университет, 2016

Main Editor

Academician of IHEAS, Doctor of Law

Ye.K.Kubeyev

Deputy main Editor

Kh.B.Omarov, Doctor of techn. sciences

Responsible secretary

G.Yu.Amanbayeva, Doctor of phylol. sciences

Editorial board

B.I.Karipbaev ,	Editor Doctor of Philosophy;
B.E.Kolumbaev ,	Doctor of Philosophical Science;
R.M.Zhumashev ,	Doctor of Historical Science;
V.V.Kozina ,	Doctor of Historical Science;
V.S.Baturin ,	Doctor of Philosophical Science;
Z.G.Saktaganova ,	Doctor of Historical Science;
Zh.S.Syzdykova ,	Doctor of Historical Science (Russia);
B.A.Amirova ,	Doctor of Psychological Science;
A.N.Dzhumageldinov ,	PhD (France);
V.I.Razumov ,	Doctor of Philosophy Science (Russia);
N.A.Golovin ,	Doctor of Social Science (Russia);
R.M.Ziyazetdinov ,	Doctor of Historical Science (Russia);
B.N.Kylyshbaeva ,	Doctor of Social Science;
A.K.Zholdubaeva ,	Doctor of Philosophical Science;
F.N.Ziatdinova ,	Candidate of Pedagogical Science (Russia);
Sh.M.Mukhtarova ,	Doctor of Pedagogical Science;
Christian-Radu Chereji ,	PhD (Romania);
V.S.Aghajanian ,	Doctor of Social Science (USA);
R.M.Shukurov ,	Doctor of Historical Science (Russia);
V.G.Ryzhenko ,	Doctor of Historical Science (Russia);
K.S.Aldazhumanov ,	Candidate of Historical Science;
G.M.Smagulova ,	Candidate of Historical Science;
S.B.Stambulov ,	PhD, secretary

Postal address: 28, University Str., 100028, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: (7212) 77-03-69 (add. 1026); fax: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Web-site: vestnik.ksu.kz

Editors

I.D.Rozhnova, Zh.T.Nurmukhanova

Computer layout

D.N.Murtazina

Bulletin of the Karaganda University. «History. Philosophy» series.

ISSN 0142-0843.

Proprietary: RSE «Academician Ye.A.Buketov Karaganda State University».

Registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan. Registration certificate No. 13105–Zh from 23.10.2012.

Signed in print 29.06.2016. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 17,25 p.sh. Circulation 300 copies. Price upon request. Order № 387.

Printed in the Ye.A.Buketov Karaganda State University Publishing house.

100012, Kazakhstan, Karaganda, Gogol Str., 38, Tel.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

МАЗМҰНЫ

ТАРИХ

<i>Әбдірахманова Қ.Қ.</i> Қазақстанның күнделікті өміріндегі кеңестік мерекелердің орны	8
<i>Асанканов А., Қалыш А.Б., Исаева Ә.И.</i> Еліміздегі оралмандардың бейімделу мәселелері хақында.....	16
<i>Досова Б.А., Байгожина Г.М., Баймуқанова М.Т.</i> Ресей тарихнама өкілдерінің бағалауынша күнделікті өмір әңгімелерінің әдіснамалық әлеуеті.....	24
<i>Қасымбеков А.С., Альжанова Э.Е.</i> Тарихи зерттеулердегі білім ресурстары: ХІХ ғасыр жазба дереккөздеріндегі Қазақстан	30
<i>Каренов Р.С.</i> Есім хан және Жиенбет пен Марғасқа жыраулар (Қазақ хандығының 550 жылдығына орай)	36
<i>Қасымжанова Н.А.</i> Мыңжылдықтың даму мақсаттарын іске асыру бойынша Қазақстан мен БҰҰ арасындағы ынтымақтастықтың кейбір мәселелері.....	50
<i>Өмірбаев А.Б., Кентбек С.Қ., Жуманова А.З.</i> Қазақстандағы либералдық-оппозициялық бағыттағы газеттерді зерттеудің маңызы	58
<i>Оңғарбаева А.И., Сақтағанова З.Ғ.</i> 1930 жылдардағы Орталық Қазақстандағы ауыл шаруашылығын ұжымдастырудың кейбір мәселелері	69
<i>Стамбулов С.Б., Смагулова Г.М., Мондира Дутта.</i> Шанхай ынтымақтастық ұйымының қауіпсіздік саясатының қалыптасуы (2001–2006 жж.).....	75
<i>Түлеуова Б.Т., Шотбакова Л.К., Дюшеева Н.К., Сагинтайқызы Э.</i> Құзыреттілік тәсіл жаңа формациядағы тарих пәні оқытушыларын дайындаудың маңызды шарты ретінде.....	80

ФИЛОСОФИЯ

<i>Булумбаев О.Р.</i> Қазіргі Еуропадағы сепаратизм мәселесі	88
<i>Жүсіпова Б.Ж.</i> Маргинал ма әлде мәңгүрт пе?.....	95
<i>Разумов В.И.</i> Инновациялық қызметтің интеллектуалдық сыйымдылығын қалыптастыру тәжірибесі (Инсейфинг ұйымдастырушылық-іскерлік ойынды әзірлеу мысалында)	101
<i>Теміртон (Садыкова) Ғ.</i> Қазақстан: әлемдік кеңістікке мәдени кірігу (әлеуметтік зерттеу нәтижелерінің негізінде).....	106
<i>Авад Б.З., Ержан Қ.С., Анарбаев Н.С.</i> Әбул Қасым ал-Фарабидың (Фариabi) шығармасындағы жүрек түсінігі.....	111

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Лазарева Е.А., Насирова А.Ш.</i> Оқу-танымдық іс-әрекеттегі когнитивті стильдердің ролі.....	119
<i>Мағзұмова Н.Қ., Бенчич С.</i> Иманды адамның діни жанкештілікке қатынасын зерттеу.....	126

ХРОНИКА

<i>Солощенко П.П., Караконисова С.Г.</i> Академик Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ-дың философия және психология факультетіне 20 жыл	132
---	-----

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР.....	137
---------------------------------	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

<i>Абдрахманова К.К.</i> Советские праздники в повседневной жизни Казахстана.....	8
<i>Асанканов А., Калыш А.Б., Исаева А.И.</i> Проблема адаптации оралманов в Казахстане	16
<i>Досова Б.А., Байгожина Г.М., Баймуканова М.Т.</i> Методологический потенциал истории повседневности по оценкам представителей российской историографии	24
<i>Касымбеков А.С., Альжанова Э.Е.</i> Образовательные ресурсы в исторических исследованиях: Казахстан в письменных источниках XIX века.....	30
<i>Каренов Р.С.</i> Есим хан и ярчайшие представители искусства жырау — Жиёмбет и Маргаска (К 550-летию образования Казахского ханства).....	36
<i>Касымжанова Н.А.</i> Некоторые вопросы сотрудничества Казахстана и ООН по выполнению Целей развития тысячелетия	50
<i>Омирбаев А.Б., Кентбек С.К., Жуманова А.З.</i> Важность исследования газет либерально-оппозиционного направления в Казахстане.....	58
<i>Онгарбаева А.И., Сактаганова З.Г.</i> Некоторые фрагменты коллективизации сельского хозяйства в Центральном Казахстане в 1930-х годах	69
<i>Стамбулов С.Б., Смагулова Г.М., Мондира Дутта.</i> Становление механизма политики безопасности Шанхайской организации сотрудничества (2001–2006 гг.).....	75
<i>Тулеуова Б.Т., Шотбакова Л.К., Дюшеева Н.К., Сагинтайкызы Э.</i> Компетентностный подход как важное условие подготовки преподавателей истории новой формации	80

ФИЛОСОФИЯ

<i>Булумбаев О.Р.</i> Проблема сепаратизма в современной Европе	88
<i>Жусупова Б.Ж.</i> Маргинал или манкурт?.....	95
<i>Разумов В.И.</i> Опыт формирования интеллектуальноёмкой инновационной деятельности (на примере разработки организационно-деловой игры Инсейфинг).....	101
<i>Темиртон Г. (Садыкова).</i> Казахстан: культурная интеграция в мировое пространство (на основе результатов социологического исследования).....	106
<i>Авад Б.З., Ержан К.С., Анарбаев Н.С.</i> Трактат Абул Касым ал-Фараби (аль-Фариabi) о понятии «сердце»	111

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ

<i>Лазарева Е.А., Насирова А.Ш.</i> Роль когнитивных стилей в учебно-познавательной деятельности	119
<i>Магзумова Н.К., Бенчич С.</i> Исследование отношения верующих людей к религиозному фанатизму	126

ХРОНИКА

<i>Солощенко П.П., Караконисова С.Г.</i> Факультету философии и психологии КарГУ им. академика Е.А. Букетова 20 лет.....	132
--	-----

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ.....	137
--------------------------	-----

CONTENTS

HISTORY

<i>Abdrakhmanova K.K.</i> The Soviet holidays in everyday life of Kazakhstan.....	8
<i>Asankanov A., Kalysh A.B., Isayeva A.I.</i> Problem of adaptation oralman in Kazakhstan	16
<i>Dosova B.A., Baigozhina G.M., Baimukanova M.T.</i> Methodological potential of the history of everyday life by the estimations of the Russian historiography representatives.....	24
<i>Kasymbekov A.S., Alzhanova E.E.</i> Educational resources in historical research: of Kazakhstan in written sources of the XIX century.....	30
<i>Karenov R.S.</i> Esim khan and the brightest representatives of art to zhyrau – Zhiyembet and Margaska (To 550 th anniversary of formation of the Kazakh khanate).....	36
<i>Kassymzhanova N.A.</i> Some issues of cooperation between Kazakhstan and the UN on the implementation of the Millennium Development Goals	50
<i>Omirbayev A.B., Kentbek S.K., Zhumanova A.Z.</i> The importance of studying newspapers in the liberal opposition direction in Kazakhstan	58
<i>Ongarbaeva A.I., Saktaganova Z.G.</i> Some fragments of the collectivization of agriculture in Central Kazakhstan in 1930s.	69
<i>Stambulov S.B., Smagulova G.M., Mondira Dutta.</i> The formation of the security policy mechanism of Shanghai cooperation organization (2001–2006 yy.).....	75
<i>Tuleuova B.T., Shotbakova L.K., Dyusheeva N.K., Sagintaykyzy E.</i> Competence approach as an important condition for the training of new formation history teachers	80

PHILOSOPHY

<i>Bulumbayev O.R.</i> Problem of separatism in modern Europe.....	88
<i>Zhusupova B.J.</i> Marginal or mankurt?.....	95
<i>Razumov V.I.</i> The experience of forming knowledge-based innovative activities (for example, the development of organizational and business games Insafing).....	101
<i>Temirton G. (Sadykova).</i> Kazakhstan: cultural integrations in world space (some results of sociological research).....	106
<i>Avad B.Z., Yerzhan K.S., Anarbayev N.S.</i> The concept of heart in the Abul-Kasim al-Farabi (al-Faryabi).....	111

ACTUAL PROBLEMS OF PSYCHOLOGY

<i>Lazareva Ye.A., Nassirova A.Sh.</i> The Role of Cognitive Styles in the Process of Educational-Learning Activity.....	119
<i>Magzumova N.K., Benchich S.</i> Research of relation of believing people to religious fanaticism	126

CHRONICLE

<i>Solochshenko P.P., Karakonisova S.G.</i> Faculty of Philosophy and Psychology of the Academician Y.A. Buketov Karaganda State University — 20 years	132
--	-----

INFORMATION ABOUT AUTHORS.....	137
--------------------------------	-----

УДК 94:314 (574) «1917/1991»

К.К.Абдрахманова

*Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова
(E-mail: kimbat_abd@mail.ru)*

Советские праздники в повседневной жизни Казахстана

В статье отмечено, что история повседневности — одно из перспективных направлений в современной исторической науке. Важным аспектом истории повседневности, как выделено автором, является изучение советских праздников и праздничной культуры. Подчеркнуто, что праздники укрепляли связь между населением и властью посредством совместного участия в торжествах, фиксировали в общественном сознании значимые для страны события, даты и факты, способствовали распространению и закреплению в массах пропагандируемых идей, взглядов, ценностей, идеологии, служили фактором сплочения народов. Статья посвящена исследованию типов и видов советских праздников.

Ключевые слова: история повседневности, Казахстан, советская повседневность, советские праздники, культурная революция.

С установлением советского режима произошли кардинальные трансформации во всех слоях жизнедеятельности общества. Эти изменения оказали существенное влияние на формирование новой советской культуры, с определенными особенностями. Культурная революция, как основная часть государственной политики, способствовала ликвидации неграмотности в Казахстане, формированию советской интеллигенции, развитию науки, литературы, искусства. Большие изменения происходили и в духовной жизни казахстанского общества. Постепенно появлялись революционные праздники, зарождались новые виды военно-патриотической и трудовой обрядности. Так, например, в 30-е годы XX в. были учреждены такие праздники, как День Воздушного Флота СССР, Всесоюзный день железнодорожника (первое воскресенье августа, с 1936 г.) [1; 141], День физкультурника (вторая суббота августа, с 1980 г.), День Военно-Морского Флота СССР (последнее воскресенье июля), Всесоюзный день авиации (18 августа, с 1933 г.), День печати (5 мая), День рабоче-крестьянской милиции (12 ноября, с 1917 г.) [2; 18].

Советские праздники и обряды стали действенной формой коммунистического воспитания советских людей, приобщения их к ценностям социалистической и мировой культуры. Они способствовали формированию высоких чувств советского патриотизма, пролетарского интернационализма, дружбы народов.

Изучив и рассмотрев специфику проведения советских праздников как в Казахстане, так и во всем СССР, мы выделили некую их классификацию. Нужно отметить, что праздники можно разделить не только по хронологическому порядку, но и по семантическому направлению. Так, к примеру, нами была выделена классификация временных рамок, а именно: праздники, которые отмечались с приходом к власти большевиков до Великой Отечественной войны, праздники во время и после победы над фашистской Германией, а также произведена классификация семантического значения: общественно-политические, трудовые, молодежные, народные и семейно-бытовые. Таким образом, на наш взгляд, такая классификация дает более целостное, систематически связанное представление

о праздниках в казахстанском обществе. Предлагаем рассмотреть каждую из классификаций более подробно.

Нам известно, что с приходом к власти большевиков происходят изменения не только в политической, но и в культурной жизни общества. Партия вводила новые «красные дни» в календаре, пытаясь тем самым в сознание советских людей свою идеологию. Но, как показывает история, праздники царской империи долгое время сохраняли свое значение. Культурная практика 1920–1930-х гг. многократно подтверждала возможность гармонизации советской и религиозной праздничной систем. Этому свидетельствуют материалы Государственного архива Карагандинской области. В конце 1946 г. проводились опросы во многих начальных и средних школах Центрального Казахстана. Согласно опросам 1946 г. в разных школах в одних и тех же семьях часто праздновались и советские, и религиозные праздники. На вопрос: «Какие праздники вы отмечаете дома?» — учащиеся отмечали даты и церковного, и советского календарей. Эти опросы указывают на феномен, подтвержденный дневниковыми записями. Революционные и религиозные праздники отмечались параллельно. Крестьянин Игнат Фролов писал в своем дневнике, что для него были важнее религиозные праздники, но несмотря на это принимал участие и в советских мероприятиях. Так, в 1937 г. он участвовал в демонстрации по случаю 20-й годовщины Октября [3, л. 7].

Из воспоминаний Колесниченко Веры (1945 г.р., жительница города Караганды): «Все праздники праздновались весело, в кругу друзей, все родные собирались. Это действительно был праздник. Я сама бухгалтер по специальности работала на шахте. На производстве не видела, кто со мной работает, а на праздниках и происходила встреча. Праздновали как советские, так и религиозные праздники, особенно Пасху. Помню мама послала меня за пасхами в магазин и кто-то видимо донес. На следующий день мне сообщили, что хотят выгнать из рядов комсомола. Вот так то» [4]. Следовательно, несмотря на идеологизацию партии, советский народ еще не был готов к полному принятию новых и забытию старых традиций и обычаев.

В этот период праздновались такие мероприятия, как Всесоюзный день железнодорожника, День авиации, День печати, Новый год, а также праздники религиозного характера, такие как Пасха, Ураза-Айт и Курбан-Айт, Вознесение, Троица и другие [2; 114].

В годы Великой Отечественной войны советские праздники и обряды были одними из действенных морально-политических факторов, которые способствовали объединению советских людей в борьбе против гитлеровских захватчиков. Одним из ярких примеров торжественного мероприятия того времени был военный парад 7 ноября 1941 г. на Красной площади по случаю 24-й годовщины Великой Октябрьской Социалистической революции, который оставил неизгладимый след в памяти советских людей. Он проводился в тяжелых условиях первого года войны и сыграл, на наш взгляд, огромную роль в укреплении морального духа армии, а также имел большое международное и военно-политическое значение. Всему миру была продемонстрирована мощная сила, способная не только остановить, но и разгромить врага.

Несмотря на тяжелые условия во время Великой Отечественной войны, советские люди всё же отмечали революционные праздники, которые проходили под лозунгом «Все для фронта, все для победы!». На оккупированных территориях их организовывали силами партизан и подпольщиков. В годы суровых испытаний вошли в традицию новые формы торжеств, например, салюты и артиллерийские залпы в честь побед на фронте.

В послевоенном периоде возникло много новых обрядов и традиций, посвященных памяти павших в боях с врагом. К ним относятся: торжественный марш ветеранов в День Победы, возложение венков на могилу Неизвестного солдата, почетные караулы у памятников павшим героям, экскурсии в музеи боевой славы, праздники городов и сел, районов, областей, посвященные освобождению их от гитлеровцев, доблести и мужеству Советских Вооруженных Сил в годы Великой Отечественной войны и других. Эти праздники обогатили также и праздничную культуру Советского Казахстана. После окончания войны из руин поднимались города, районы села, советские люди добивались во всем выдающихся успехов. Все это нашло отражение в развитии профессиональных праздников — День шахтера, празднующегося в последнее воскресенье августа, День строителя, День металлурга (2 воскресенье июля) и другие [2; 94]. Важное значение для дальнейшего развития советской обрядности имело утверждение Президиумом Верховного Совета СССР нового положения «О Государственном флаге СССР» (1955) [5; 132]. В соответствии с ним Государственный флаг СССР поднимается на учреждениях и зданиях не только в дни революционных праздников, но и в дни других праздников

и торжественных событий. Таким образом, Государственный флаг СССР стал основным символом советских общественно-политических праздников и обрядов.

С победой социализма в Казахстане, как и во всем СССР, начался новый этап в развитии советских праздников и обрядов. Партия создавала все условия для улучшения материально-технической базы в стране. Значительное внимание уделялось развитию науки и культуры в казахстанском обществе. Это способствовало дальнейшему внедрению советских праздников и обрядов, в которых нашли яркое отражение выдающиеся победы партии и народа в развитии народного хозяйства, науки и культуры, утверждение социалистических отношений во всех сферах общественной жизни.

Явлением всемирно-исторического значения для казахстанского общества стал полет Ю.А.Гагарина в космос. В ознаменование этого события был учрежден праздник — День космонавтики, который отмечался ежегодно 12 апреля. С 1968 г. в соответствии с решением Международной авиационной федерации советские люди и международная прогрессивная общественность отмечали Всемирный день авиации и космонавтики (12 апреля) [1; 146].

В связи с тем, что Советский Союз осуществлял свою политику последовательно и повсеместно, изменения происходили не только в общественной жизни, но и в экономической. Так, к примеру, в 1960 г. ускоренными темпами начали развиваться такие отрасли промышленности, как машиностроение, энергетика, химическая, добывающая, легкая, сельское хозяйство и другие. Это, в свою очередь, повлияло на праздничную культуру Казахстана. Например, возросло число профессиональных праздников. По материалам видно, что уже в 1965–1966 гг. советское правительство насчитывало 13 праздников профессий [6; 324]. Это, в частности, Всесоюзный день работников нефтяной и газовой промышленности (первое воскресенье сентября), день геолога (первое воскресенье апреля), машиностроителя (последнее воскресенье сентября), энергетика (третье воскресенье декабря) и другие. В указанных праздниках были закреплены успехи, достигнутые рабочими и служащими в развитии ведущих отраслей социалистической экономики [5; 45]. Заслуги самых лучших рабочих в советское время правительство учитывало всегда. Этому свидетельство не только всевозможные премии и награды, но и введение новых праздников в честь самых активных тружеников. Подтверждением служит и Указ Президиума ВС СССР от 15.06.1984 г. «О праздничных и памятных датах», где были установлены такие праздники, как День работника легкой промышленности (второе воскресенье июня), День рыбака (второе воскресенье июля), День работника пищевой промышленности (третье воскресенье ноября), Всесоюзный день работников сельского хозяйства (третье воскресенье ноября) и другие [2; 74]. Многим рабочим была повышена заработная плата, значительно увеличились доходы колхозников, улучшилась работа предприятий торговли и жилищно-коммунального хозяйства. В стране был осуществлен переход к всеобщему среднему образованию, было установлено два выходных дня, что способствовало улучшению культурного отдыха, создавало условия для учебы, повышения профессионально-технического уровня трудящихся. Для поднятия общественного престижа профессий указанных сфер социальной и культурной жизни появились праздники — дни учителя (первое воскресенье октября), медицинского работника (третье воскресенье июня), работников торговли (третье воскресенье марта), работников жилищно-коммунального хозяйства и бытового обслуживания населения (третье воскресенье марта) [2; 81–85].

Наряду с трудовыми и общегосударственными праздниками и обрядами развивалась и семейно-бытовая обрядность. Характерными особенностями являлись массовость, создание организационных основ и материальной базы, начала осуществляться работа по художественному оформлению обрядовых действий.

Много было праздников, связанных непосредственно с духовной жизнью общества, его культурой. К ним относились: праздники песни, дни поэзии, фестивали искусств, юбилеи памятных исторических событий и дат отечественной и мировой культуры. Праздники социалистической культуры были массовыми и проходили под знаком дружбы советских народов. Они обогащали жизнь казахстанского общества, утверждали уважительное и бережное отношение советского человека к духовным ценностям социалистического общества, всего человечества.

Теперь предлагаем остановиться более подробно на праздниках по своему значению и охарактеризовать принцип их проведения.

В казахстанском обществе сложилась разветвленная система обрядов и праздников. Ее структуру составляли конкретные обряды и праздники, их группы и подгруппы. Выделение основных групп обрядов можно проводить по разным признакам. Но определяющими из них являются содержание, те идеи, идеалы, установки, которые прививали людям с помощью символов и действий того или иного

обряда. Исходя из этого критерия в системе обрядов социалистического общества различались следующие относительно самостоятельные группы: общественно-политические, трудовые, детские, юношеские, молодежные, традиционные народные и семейно-бытовые. Среди них встречается две разновидности: обряды, функционирующие только в рамках праздника, и обряды, существующие самостоятельно [5; 121–124].

Общественно-политические праздники и обряды. В группу общественно-политических праздников и обрядов входят общегосударственные, революционные праздники, юбилеи знаменательных историко-революционных событий, основоположников научного коммунизма (К.Маркса, Ф.Энгельса, В.И.Ленина), выдающихся деятелей Коммунистической партии и Советского государства, международного коммунистического и рабочего движения. Составными элементами их были демонстрации, парады, торжественные собрания, митинги, церемонии возложения венков к памятникам и мемориалам, несение почетных караулов и т.д. Они наиболее ярко выражали политические идеалы, революционные, боевые и трудовые традиции советского народа, его образ жизни. Передаваясь из поколения в поколение, они прославляли могущество социалистического строя, воспитывали идейные и моральные качества личности во всем казахстанском обществе. Большим разнообразием отличалась группа военно-патриотических обрядов. Сюда относились обряды, сопровождающие принятие военной присяги, несение почетных караулов у знамен частей, памятников и обелисков, торжественный вынос знамени части, праздничные парады войск, построения личного состава воинского подразделения в день праздника, церемония вручения наград, торжественные вечера и собрания представителей общественности и воинских частей по случаю праздников Вооруженных Сил СССР, встречи с ветеранами Советской Армии и Военно-Морского Флота, участниками Великой Отечественной войны, зачисление погибших на фронте воинов-героев навечно в состав рот, полков, торжественное возложение венков и гирлянд Славы к могилам павших воинов, памятникам и обелискам, а также похороны с воинскими почестями и т.д. Несмотря на то, что основные элементы и порядок проведения такого рода обрядов уже были выработаны и были сравнительно устойчивыми, процесс их совершенствования и обогащения не прекращался. Например, при вступлении в ряды Вооруженных Сил СССР каждый военнослужащий принимал в индивидуальном порядке военную присягу, скрепляя ее собственноручной подписью [5; 46].

Сложился порядок проведения обряда и найдены были яркие его элементы. Молодые воины принимали присягу перед развернутым Боевым Знаменем части в присутствии всего личного состава, представителей партийных, советских и общественных организаций, ветеранов войны и труда, родителей. Подписанный солдатами текст военной присяги вручался командиру части, который поздравлял принявших присягу. Затем исполнялся Государственный гимн СССР. После звучания гимна личный состав подразделений должен был идти торжественным маршем. Стало традицией принятие присяги проводить у памятников революционной, боевой и трудовой славы, где молодые солдаты давали клятву быть верными защитниками Родины и свято выполнять свой долг [5; 47]. По воспоминанию Абдикарима Калдыбекова (г.р. 1931 г., житель г. Караганды), празднование 9 Мая проходило с раннего утра, на парад шли все, но участвовали только военные и те, кто воевал. Везде видны были портреты Ленина и транспаранты с надписью красным цветом «День Победы». А.Калдыбеков: «Для нас это был действительно огромный праздник, а особенно для тех, кто принимал участие, кто встречал врага с глазу на глаз. Все стояли со слезами на глазах. У всех в руках были цветы. Шли на праздник с охотой, не то, что нынешняя молодежь. Сейчас время другое, не похожее на Советский Союз. Старались и одеться нарядно, в рубашечку, брюки, готовились к празднику еще за месяц вперед. Обязательно на торжестве выступали участники войны, в честь них читались стихи. Вы ведь последнее поколение, кто видит ветеранов войны, но все не передам словами. Это нужно жить в то время и самому почувствовать» [7, л. 47].

Военно-патриотические обряды выполняли важные воспитательные функции, приобщая воинов, всех советских людей Казахстана к революционным, боевым и трудовым традициям и воздействовали на формирование политической сознательности, патриотизма, интернационализма.

Трудовая обрядность. Группу трудовых, в том числе профессиональных, составляют праздники, которые связаны с деятельностью и жизнью трудовых коллективов и профессиональных групп людей. Используя эти обряды, отмечали юбилеи промышленных предприятий, строек, колхозов и совхозов, производственные достижения трудовых коллективов, отдельных рабочих и колхозников, победу в социалистическом соревновании, получение государственных наград. Особо чествовали передовиков и новаторов производства, трудовые династии, ветеранов труда.

В повседневности отмечали такие памятные события в жизни членов коллектива, как посвящение в рабочие, хлеборобы, день получения первой зарплаты молодыми тружениками, трудовые юбилеи, проводы ветеранов на заслуженный отдых и т.д. [5; 48]. С помощью этих обрядов подчеркивается общественная ценность труда, возвеличивается трудовая доблесть советского человека.

Широко были распространены обряды, которые функционируют в рамках праздников, посвященных наиболее массовым и общественно значимым профессиям в нашей стране. Это Всесоюзный день железнодорожника (первое воскресенье августа, с 1936 г.), Всесоюзный день работников нефтяной и газовой промышленности (первое воскресенье сентября), Всесоюзный день работников сельского хозяйства (третье воскресенье ноября), День металлурга (третье воскресенье июля), День учителя (первое воскресенье октября), День медицинского работника (третье воскресенье марта) и т.д. [8]. Хотя окончательные формы празднования дней профессий сложились не сразу, но во многих из них найдены удачные обрядовые элементы, подчеркивающие своеобразие и важность той или иной профессии. Например, в праздновании Дня строителя в ряде случаев особое место занимают обряд вручения новоселам символического ключа от нового дома, квартиры и чествование лучших строителей [5; 257].

Многоплановое явление — праздники профессий. Они включают в себя торжественные собрания, вечера трудовой славы, чествование рабочих и хлеборобских династий, победителей социалистического соревнования, подведение итогов конкурсов «Лучший по профессии», вручение наград и премий и т.д. Стало также традицией в эти дни проводить в парках и на стадионах массовые представления, игры и спортивные состязания.

Важное место в празднично-обрядовой сфере социалистического общества занимали праздники и обряды сельских тружеников. Сложились основные их обрядовые элементы: чествование передовиков сельскохозяйственного производства, победителей социалистического соревнования, оглашение решения правления колхоза о присвоении лучшим труженикам звания почетного колхозника, механизатора, животновода, виноградаря, занесение их имен в Книгу трудовой славы колхоза, совхоза, вручение им грамот, дипломов, переходящих красных вымпелов, премий, ценных подарков и т.д. [5; 118].

В различных районах Казахстана форма проведения сельскохозяйственных праздников была разной, но содержание оставалось одним и тем же. Эти праздники и сопутствующие им обряды символизировали общественное признание важности сельскохозяйственного труда, способствовали повышению престижа профессии хлебороба, являлись одним из способов морально-психологического стимулирования эффективности и качества сельскохозяйственного производства. Посредством трудовой обрядности подчеркивалось, что труд в условиях социализма — дело чести, доблести и героизма, критерий нравственной оценки личности, ее сознательности.

Детская, юношеская и молодежная обрядность. Особую группу образуют детские, юношеские и молодежные обряды. Они посвящены наиболее важным событиям в жизни подрастающего поколения. К детским обрядам относились в советское время утренники и различные торжества, проводимые в детских садах, первый звонок в школе, посвящение в первоклассники, торжественный прием в октябрята, пионеры, почетный караул у пионерского знамени, пионерский салют, торжественная пионерская линейка и т.д.

Юношеские обряды включали в себя знаменательные события, проходившие в жизни ученических комсомольских организаций, учащихся старших классов общеобразовательной школы, профессионально-технических училищ. К их числу относятся: вручение комсомольского билета, почетный караул у огня Вечной славы, памятников и обелисков, торжественное вручение паспорта шестнадцатилетним, последний звонок в школе, училище, вручение аттестата зрелости и т.д. [9; 49].

Молодежные обряды знаменовали этап социальной зрелости юношей и девушек, их вступление на путь самостоятельной трудовой жизни. В эту подгруппу мы включаем: посвящение в рабочие, хлеборобы, студенты, проводы молодежи на новостройки, торжественное вручение диплома, трудовой книжки, проводы юношей в ряды Советской Армии и т.д. Указанные обряды были взаимосвязаны с общественно-политическими и трудовыми, так как удовлетворяли потребность подрастающего поколения в освоении социального опыта. Их объединяли единая идейная направленность — воспитывать советскую молодежь в духе преданности коммунистическим идеалам, приобщать ее к славным революционным, боевым и трудовым традициям партии и народа.

Для миллионов детей, юношей и девушек, практически для каждой советской семьи ярким событием являлось начало учебного года. 1 сентября стало всенародным праздником — Днем знаний.

С 1984 г. в канун нового учебного года в общеобразовательных школах проводилось посвящение в первоклассники, профтехучилищах и средних специальных учебных заведениях — торжественные линейки, в вузах — посвящение в студенты. Этот обряд символизировал приобщение детей и молодежи к миру знаний, стимулировал интерес к постижению нового, подчеркивая тем самым заботу Коммунистической партии о духовном развитии подрастающего поколения [10; 195].

Важной формой приобщения детей и молодежи к традициям являлся прием в пионеры и комсомол. Пионерские и комсомольские организации делали все для того, чтобы обряд был красочным и эмоционально насыщенным. Подчеркивая значимость события, пионерские и комсомольские организации нередко проводили прием в канун революционных праздников и юбилейных дат.

Большое воспитательное значение имело вручение комсомольского билета в торжественной обстановке. В большинстве случаев эта церемония проходила у памятника В.И.Ленина, на местах революционных событий, на комсомольских собраниях, в комнатах боевой и трудовой славы. На вручении присутствовали ветераны партии и комсомола, труда и войны, принимали участие отцы, матери, сестры и братья тех, кому вручался комсомольский билет. Принятые в комсомол фотографировались у Красного знамени вместе с гостями и приглашенными. Нередко торжество заканчивалось исполнением революционных и комсомольских песен [11; 50].

Детские, юношеские и молодежные обряды являлись действенным средством приобщения молодого поколения к ценностям социалистической культуры, способствовали формированию социально активной личности. «Комсомол должен настойчиво развивать трудовую и общественную активность юношей и девушек, формировать у них марксистско-ленинское мировоззрение, политическую и нравственную культуру, сознание исторической ответственности за судьбы социализма и мира» [5; 28]. Решению этих задач содействовали детские, юношеские и молодежные обряды.

Традиционные народные праздники и обряды. Система социалистической обрядности включает группу традиционных народных обрядов и праздников. Это название в определенной степени условно, ибо вся празднично-обрядовая система советского общества постепенно становится традиционной. По своему составу эти праздники и обряды неоднородны. Сюда входят обряды, сопровождающие праздники календарного цикла, например, встреча Нового года, проводы зимы, встречи весны, лета и многие другие. Своими корнями они уходят в глубь веков.

Примером бережного отношения к народным традициям и обрядам является празднование советскими людьми Нового года. Почти для каждой советской семьи стало традицией украшать новогоднюю елку, поздравлять родных, близких и друзей, дарить детям подарки и т.д. Накануне Нового года в трудовых коллективах подводились итоги социалистического соревнования, чествовали передовиков производства, ветеранов труда, вручали им премии, ценные подарки. Многие труженики получали даже ордера на квартиры и справляли новоселья.

Из воспоминаний Колесниченко Веры, (1941 г.р., жительница города Караганды), по поводу празднования Нового года: «Ой, ну Новый год самый любимый был праздник, не считая еще 9 Мая. К Новому году готовились все. Шили наряды, готовили кушанье разное, ходили по гостям. В то время все друг с другом общались, всех знали, не то что сейчас, даже своих соседей не знаешь. А тогда не так было. В Новый год никто дома не сидел, а если и хочешь спрятаться, и то не получится. Помню это было в 1940-х гг., уже война закончилась, сшила мне мама костюм снегурочки, а тогда то не было украшений, ничего такого, это сейчас все что хочешь есть, лишь бы деньги были. Вот костюм выглядел просто из разных лоскутков материала, и я тогда такая радостная была, ну просто не описать. Бывало да, и денег не было приготовить что-то вкусненькое, но соседи выручали, друзья. Добрые раньше были люди. Хоть и сами перебивались с копейки на копейку» [5; 28].

Особый настрой празднику придает Новогоднее поздравление советскому народу Центрального Комитета КПСС, Президиума Верховного Совета СССР и Совета Министров СССР, в котором оценивались успехи в построении коммунистического общества, подводились главные итоги ушедшего года, выражались пожелания советским людям дальнейших успехов в труде и счастья в их личной жизни. Прослушав приветствие, советские люди в новогоднюю ночь поздравляли друг друга с Новым годом, желали своим родным, близким, друзьям и знакомым счастья, здоровья, дальнейших трудовых успехов. Характерно, что обрядовые формы новогоднего праздника Казахстана отмечены оптимизмом, трудовым пафосом, радостью и весельем [5; 51].

В группу традиционно-народных входили праздники, выражавшие отношение советских людей к памятным историческим событиям, знаменательным и юбилейным датам в развитии отечественной и мировой культуры. К ним, прежде всего, относились торжества, посвященные юбилеям выдающихся

ся деятелей отечественной культуры, а также зарубежных прогрессивных деятелей. Эти торжества, наряду с тематическими докладами, включали приветствия, поздравления, вручение памятных адресов, сувениров, возложение венков и корзин цветов к памятникам т.д.

Семейно-бытовая обрядность. Большое место в жизни советских людей занимала группа семейно-бытовых обрядов. Они наиболее ярко отражали личностные семейно-брачные и бытовые отношения, складывающиеся в социалистической семье под воздействием коммунистической морали. Свадьба, торжество по случаю рождения ребенка, новоселье, дни рождений, дни совершеннолетия детей, юбилеи семьи (например, «серебряные» и «золотые» свадьбы) раскрывали и утверждали красоту новых отношений, основанных на искренних чувствах, подчеркивали их высокую нравственную ценность.

Глубокое содержание, например, заключалось в обряде торжественной регистрации новорожденного. Сценарий обряда в основном складывался не сразу. Обряд состоял из двух неразрывно связанных частей [9; 52]. В первой его части юридически фиксировалось избранное родителями имя ребенка и подтверждались его права гражданина, равноправного члена социалистического общества. Вторая часть обряда носила торжественно-поздравительный характер. Обряд сопровождался исполнением песен поздравительными речами в честь новорожденного и его родителей, а также дедушек и бабушек, гостей. Участие в обряде названных родителей публично демонстрировало добровольную готовность нести нравственную ответственность за воспитание ребенка, в любое время жизни прийти ему на помощь. Все это являлось народной традицией, наполненной новым содержанием [5; 32].

Широкое распространение получил обряд торжественной регистрации бракосочетания. Сущность нового обряда состояла в том, что он в торжественной обстановке фиксировал создание новой семьи, юридически санкционировал брак, подчеркивал, что социалистическое общество проявляло большую заботу о семье, охране материнства, нравственном воспитании детей. И в настоящее время как общество, так и государство возлагают большую ответственность на семью, так как семья — это ячейка общества и именно здесь происходит воспитание подрастающего поколения — будущего каждой страны.

В Конституции СССР обряд бракосочетания утверждал равенство в семье между женщиной и мужчиной [12; 25].

Новая семейно-бытовая обрядность закрепляла неразрывную связь советской семьи с обществом, государством, трудовыми коллективами, содействовала повышению престижа семьи, материнства и отцовства, способствовала совершенствованию культуры семейного быта.

Таким образом, повседневность праздничной культуры Советского Казахстана обогащалась и видоизменялась в соответствии с общественно-политическими изменениями в обществе. Происходило зарождение новых и постепенное исчезновение старых обрядов и праздников. Система советских праздников и обрядов была тесно связана с деятельностью людей, их образом жизни. Она отражала многообразные взаимоотношения между людьми, связи личности с обществом, трудовым коллективом, окружающими людьми, природой. В обрядах отражались не любые связи, а наиболее существенные, имеющие важное значение как для личности, так и для общества в целом. Поэтому общество на тот момент было заинтересовано в развитии и совершенствовании обрядов и праздников как формы сохранения и передачи социального опыта и преемственной связи поколений.

Праздничная культура в казахстанском обществе в советский период характеризовалась пестротой и торжественностью проведения праздников, но смысл сохранялся у всех один — трудиться во имя Родины, во имя великого Советского Союза. И это действительно имело место в праздничной культуре всего казахстанского общества.

Список литературы

- 1 Битенова Н.М. Образ жизни и быт. — Алма-Ата: Казахстан, 1982. — 232 с.
- 2 Наши праздники. — М.: Политиздат, 1977. — 200 с.
- 3 ГАКО. Ф. 1287. Оп. 1. Д. 83.
- 4 Аудиозапись биографической беседы с Колесниченко В. (1945 г.р., записано К.К. Абдрахмановой в Караганде в 2012 г.
- 5 Закович Н.М. Социалистическая обрядность. — Киев: Вища школа, 1986. — 343 с.
- 6 Рольф М. Советские массовые праздники. — М.: Российская политическая энцикл.: Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2009. — 439 с.
- 7 Воспоминания А. Калдыбекова, 1931 г.р., шахтер, житель г. Караганды // ГАКО. Ф. 1915. Оп. 1. Д. 19. Л. 231–236.

- 8 История рабочего класса Советского Казахстана. В 3 т. Т. 2. (1938–1960 гг.). — Алма-Ата: Наука, 1988. — 464 с.
- 9 Кикило И.П. Новое время — новые традиции. — М.: Знание, 1969. — 75 с.
- 10 Культура Советского Казахстана. — Алматы: Наука, 1957. — 186 с.
- 11 Беляков Е.Г. Чтобы помнилось долго и радостно. — М.: Советская Россия, 1985. — 95 с.
- 12 Руднев В.А. Советские праздники, обряды, ритуалы. — Л.: Лениздат, 1979. — 206 с.

Қ.Қ.Әбдірахманова

Қазақстанның күнделікті өміріндегі кеңестік мерекелердің орны

Мақалада күнделікті өмір тарихы қазіргі кезеңдегі тарих ғылымындағы өзекті бағыттардың бірі екендігі белгіленген. Автор кеңестік мерекелер мен мерекелік мәдениетті зерттеу күнделікті өмір тарихының маңызды аспектісі болып табылатындығы жайлы айтқан. Мерекелерге, салтанатты жиындарға бірлесіп қатысу тұрғындар мен билік арасындағы байланысты нығайтты, мемлекет үшін маңызы бар оқиғалар, даталар, фактілерді қоғамдық санада бекітіп, халық арасында насихатталатын идеялар, көзқарастар, құндылықтар, идеологиялардың таралуы мен нығаюына себеп болды. Мақала кеңестік мерекелердің түрлерін зерттеуге арналған.

K.K. Abdrakhmanova

The Soviet holidays in everyday life of Kazakhstan

Everyday life history is one of perspective directions in modern historical science. Important aspect of history of daily occurrence is studying of the Soviet holidays and festive culture where the person was an integral part. Holidays strengthened relations between the population and the power by means of joint participation in celebrations, fixed events, significant for the country, dates and the facts in public consciousness, were promoted distribution and fixing in the mass of the propagandized ideas, views, values, by ideologies, served as a factor of unity of the people, and also the civic stand and a pride for the country were formed. Article is devoted to research of types and types of the Soviet holidays.

References

- 1 Bitenova N.M. *Way of life and life*, Alma-Ata: Kazakhstan, 1982, 232 p.
- 2 Our holidays, Moscow: Politizdat, 1977, 200 p.
- 3 GAKO, t. 1287, op. 1, 83.
- 4 An audio recording of biographic conversation with Kolesnichenko V. (1945, it is written down by K.K. Abdrakhmanova in Karaganda in 2012.
- 5 Zakovich N.M. *Socialist ritual*, Kiev: High school, 1986, 343 p.
- 6 Rolf M. *Soviet mass holidays*, Moscow: Russian political encyclopedia: Fund of the First President of Russia B.N.Yeltsin, 2009, 439 p.
- 7 Memories of A. Kaldybekov, 1931, miner, resident of Karaganda // GAKO. t. 1915, op. 1, 19, 1, 231–236 p.
- 8 History of working class of the Soviet Kazakhstan. In 3 volumes, vol. 2. (1938–1960), Alma-Ata: Science, 1988, 464 p.
- 9 Kikilo I.P. *Modern times — new traditions*, Moscow: Knowledge, 1969, 75 p.
- 10 Culture of the Soviet Kazakhstan, Almaty: Nauka, 1957, 186 p.
- 11 White hares of E.G. *That it was remembered long and joyfully*, Moscow: Soviet Russia, 1985, 95 p.
- 12 Rudnev V.A. *Soviet holidays, ceremonies, rituals*, Leningrad: Lenizdat, 1979, 206 p.

А.Асанканов¹, А.Б.Қалыш², Ә.И.Исаева³

¹Ж.Баласағұн атындағы Қырғыз ұлттық университеті, Бішкек;

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы;

³Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы
(E-mail: kalysh_@mail.ru)

Еліміздегі оралмандардың бейімделу мәселелері хақында

Мақалада келесі мәселелер қарастырылған: репатрианттардың әлеуметтік, физикалық жағдайларда өз уақыттарын игеруі және шекараларын ұлғайтуы, оларды белгілі бір кезеңдерге координациялау жүйесін құру және осы бағыттарға, кезеңдерге өздерін ғана бейімделіп қана қоймай, туған-туыс пен өскелең ұрпаққа да бағыт-бағдар бере білу. Сонымен қатар Қазақстан Республикасына оралған қандастарымыздың, немесе отандастарымыздың, басым көпшілігінің мамандық бойынша жұмысқа орналаса алмауы, олардың жағдайы кәсіби миграцияға дейінгідей болмауы. Алайда жоғарыда аталған деректер оралмандар тарапынан өздерін жоғары ұстауы және бағалауы жайында күәлік етеді, дегенмен жергілікті халықтың ұстанымы мен көзқарасына бұл фактілер сәйкес емес және қарама-қайшы келеді, сондай-ақ бұл жағдайлар әлеуметтік-экономикалық, күрделі моральдік, мәдени келеңсіздіктерге түрлі деңгейлердегі (әкімшілік, құқық қорғау органдары) қоныстанған соң ұрындыруы ықтимал — әрине, оралмандар тарапынан жергілікті тұрғындармен немесе халықтар арасында кәсіби тәжірибе мен білімді салыстыра келгенде Қазақстан Республикасымен тыс жерде жинақталған тәжірибе мен білімде алшақтық жоқ деген пікір қалыптасқан. Осы ерекшеліктер байланысын ескеру тек оралмандарға ғана тиесілі емес, сондай-ақ қызығушылық тудырған мемлекеттік мекемелер мен ұжымдарға келеңсіз жағдайлардан өту жолында және Қазақстан қоғамына сәтті интеграциялануына мұрындық болуы тиіс.

Кілт сөздер: оралмандар, репатрианттар, бейімделу, интеграция, әлеуметтік уақыт, дәстүрлі білік институттары.

Тәуелсіз Қазақстан дамуындағы шынайылық түрлі топтарымен, әлеуметтік-экономикалық үрдістегі темпоральды кіріктірмеге тікелей қатысы бар мәртебесіндегі тұрғындар, этникалық репатрианттармен түсіндіріледі. Репатрианттардың бейімделуі мәселесі мемлекет пен қоғамға экономикалық, әлеуметтік тұрғыда айтарлықтай қаражат шығындауына әкеледі. Этникалық репатрианттардың бейімделу мен қоғамға сіңісу үрдісінің уақытша мәселелерінің өтпелі (кезеңдері мен деңгейіне байланысты) кезеңі терең зерттеуді қажет етеді.

Уақытты талқылауға ғылыми-философиялық көзқарастар оның тек астрономиялық, биологиялық және физика-химиялық үрдіс емес әлеуметтік уақыттың көпқырлы ұстанымдарын енгізеді. Талдап қорытқанда, ол адамдардың белгілі кезеңдегі әлеуметтік белсенділігін, әлеуметтік уақыт айтарлықтай сандық және сапалық өзгерістер болған жағдайда, қоғамдағы үрдістердің келесі ағымын өзгерте алатын ерекшелік ретінде түсіндіріледі. Дербес әлеуметтік уақыт, Н. Элиастың анықтауы бойынша, «адамдардың болған өзгерістердің нәтижелерін бірі екіншісінің есептік тұрақты бастауы ретінде кірісе алатын екі оқиғаны байланыстыра білу қабілетіне» негізделеді [1]. Әлеуметтік уақыт объективті түрде субъекттелген, яғни адам өмірі қоғамда орын алып отырған жағдайларға тікелей байланысты болады, бірақ олар қызметтері арқылы басқара алады және өз мүдделеріне сай болып жатқан үрдістерді түсіндіреді немесе бағалай алады. Әлеуметтік уақыттың сыртқы шеңбері ортаға байланысты беріледі, ал ішкі шеңбер нақты оқиғаларды бағалаудан тұрады. Адамдар өз уақытын логикалық ойлау деңгейіне, қиялына қарай кезеңдерге бөле отырып, қоғамның жалпы өмірінің қалыбына сай байланыстырады.

Француздық «Анналар» мектебінің өкілдерінің бірі Ф. Бродельдің пайымдауынша, «әлеуметтік уақыттың біртұтас және қарапайым ағыммен ешқандай тұтастығы жоқ, бірақ дәстүрлі тарих және уақыт шежірелеріне (хроникаға) айтарлықтай байланысы жоқ мыңдаған баяулығы бар әлеуметтік уақыт бар» [2]. Ф. Бродель адамзат тарихының тұтастығын, бірлігін, үздіксіздігін білдіретін идеяны «longue duree» ұғымын «ұзақ ұзындық» ретінде енгізді. Әлеуметтік уақыт бір уақытта ұжымдық және дербес бола алады. Адамдар ұжымдық уақытты өздерінің өмірлік қиын-қыстау кезеңдеріне қарамай қабылдайды және рәміздермен, құндылықтармен, өз уақыттарын ұйымдастыру қабілеттерімен түсіндіреді, нәтижесінде осыны болашақ оқиғаларға алмастырады және арқау етеді.

Біз қазіргі Қазақстан қоғамының ажырамас және құрамдас бөлігі болып табылатын этникалық репатрианттардың (Шымкент маңайында өмір сүретін Өзбекстаннан келген репатрианттар мысалында) әлеуметтік және ұжымдық уақытының қандай кезеңдер (өткен жолдардан) мен элементтерден құралатынын қарастырамыз [3]. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін төмендегідей міндеттер қойылды:

- 1) әлеуметтік және ұжымдық уақыт арасындағы жалғамалы ұстанымдардың табиғатын айқындау;
- 2) әлеуметтік уақыттың негізгі белгілі уақыттың ішінде орындалуын немесе кезеңдерін және олардың репатрианттар үшін мәндік маңыздылығын бөлу;
- 3) Шымкент маңында тұратын, Өзбекстаннан келген репатрианттардың уақыт кезеңдеріндегі ортақтық және ерекшеліктерін түсіндіру;
- 4) репатрианттардың өмір сүріп отырған кезеңдегі өткен мен болашақ арасын жалғастыратын бағыттық дәлелдерін анықтау;
- 5) репатрианттардың өмірлік өлшемдері мен құндылықтарын саптау.

Сонымен қатар баяндамада репатрианттардың әлеуметтік, қимыл-әрекеттік, өзіндік уақытты қалай пайдалантындығын, оның шекарасын кеңейте аламы, оны белгілі бер кезеңдерге бөле ма, әр кезеңдерде оны жылдамдатады ма, өзі үшін ғана емес туыстары, өскелең ұрпақ осыған қарап болжам жасай алатындай әрбір кезеңде үйлестік жүйесін қалыптастыратындығын қарастырады. Әлеуметтік жүйеде қалыптасқан репатриант болашақта қиыншылықтарды жеңе білу үшін «қайта келгеннен байырғы кезеңге дейін» деген қозғалыс бағытының кестесін құрады, өзіндік «жол картасын» жасайды. Репатрианттардың әлеуметтік уақытының ішкі құрылымы қандай және оны жаңа қоғамның осы кезеңінде өзінің этникалығын саналы түрде сезіну немесе соның бір бөлшегі болып табылатын өздері, ішкі қоршаған айналасындағылар — топтар қандай деңгейде анықтайды.

Этникалық репатрианттардың әлеуметтік уақыт мәселесінің зерттелуінің теоретикалық-әдістемелік негіздері. Уақыттың ішкі өлшемдеріне деген қызығушылық (физикалық немесе астрономиялық ерекшелікте) зерттеушілер тарапынан XIX ғ. аяғында пайда болды және бірте-бірте психологиялық тұрғыда (тұлғаның жеке факторлары — оның белсенділігінің және қозғалысының табиғаты, көңіл-күйі немесе қобалжуы) немесе әлеуметтік түсіндірілген бірқатар бағыттар қалыптасты. Бізді өмір сүріп отырған кезеңін топтың немесе жеке тұлғаның әлеуметтік факторлар: әлеуметтік-мәдени уақытының шарттық көрінуі, айналысатын әрекеті мен өмірлік қызметі арқылы анықталатын ұжымдық уақытша тәртіп және тәжірибе деп қарастыратын әлеуметтік тәсіл қызықтырады [4].

А. Бергсон тең аралыққа бөлінбейтін уақыттың «ішкі» немесе «ұзақ мерзімді» сапалық және сан қырлы түсінігін енгізді [5]. Р. Мертон топпен бірігудің маңыздылығын анықтауда уақытша кезеңнің топтық бірлік қалыптастырудағы маңыздылығын көрсетті [6].

«Анналар» француздық мектебі тарихи және әлеуметтік уақыт, кеңістік мәселесін зерттеудің бірқатар бағыттарын ұсынды. Ф. Бродельдің «әр түрлі жылдамдықтағы әлеуметтік уақыт» теориясы бойынша уақыттың бірнеше түрлері: 1) жеке тұлғаның күнделікті өмір ырғағымен өлшемдес; 2) экономикалық өмір бөлшегі үшін тән емес; 3) «үлкен ұзақтықтағы» — адамзат тарихын оны қоршаған ортамен бірге қарастыратын түрлері беріледі [2].

Сонымен қатар «Анналар» мектебі тарихи фактілерді қайта қарауда оқиғаны адамдардың ішкі жағдайды қалай түсінуіне байланысты істейтін арнайы әрекеті деп түсіндіру арқылы қарастыратын жаңа тәсіл ұсынды [7].

М. Хальбвакс уақытты ұжымдық деп анықтай отырып, уақытты қабылдаудың белгілі бір әлеуметтік топқа (мысалы, айналысатын ісіне қарай) немесе тарихи жағдайға (төңкерістік немесе қалыпты жағдайдағы) тәуелділігіне ерекше көңіл бөлді [8].

Адам уақытта және кеңістікте өмір сүріп қана қоймайды, өзіндік сезімдерден тұратын алаңдау және елестетуден/үлгілерді әлеуметтік, мәдени, жеке уақытта өмір сүреді. Дәл осы арқылы өзінің сыртқы әлем туралы пікірін қалыптастырып, белгілі бір мақсатқа жету үшін нақ осыдан бастау алған, бір жағынан, өзгермейтін болып есептелген, бірақ жағдайды бағалау мен өз мүмкіндіктеріне орай стратегиясы мен тактикасын құрады.

Өзбекстаннан келген репатрианттардың кеңістіктік-уақыттық континуумының ерекшеліктері. Өзбекстаннан келген қазақтар Оңтүстік Қазақстанда өмір сүретін оралман тұрғындардың ең көп тобын құрайды. Қолайлы климат, бір қарағанға, отбасын асырауға экономикалық мүмкіндіктердің молдығы репатрианттардың тұрғылықты мекен етіп, Оңтүстік

Қазақстан жерін таңдауға себеп болады. Және бұл Отанға деген ыстық ықылас белгілі бір жерге байланысты емес деп түсіндіріледі.

2012 ж. басындағы статистикалық мәліметтерде аталмыш жылдың бастапқы айларында облыс аумағы халықтардың қоныс аударуының жоғары тығыздығымен ерекшеленеді (1 шаршы метрге 22 адамнан келеді). Шымкент қаласы мен оған жақын елді мекендердегі тұрғындар саны Өзбекстаннан келген сыртқы миграция есебінен жедел өсуде [9].

Өзбекстаннан келген репатрианттар төмендегідей ерекшеліктерімен ерекшеленеді:

а) сыртқы-кеңістіктік және уақытша оқшаулану — қаланың өзінде «Асар» ықшам ауданында және Шымкентке іргелес елді мекендерде өмірлік-әлеуметтік-экономикалық және этномәдени алаңды біртіндеп өзгеріске түсіре отырып тығыз шоғырланған;

ә) мемлекеттік әкімшілік құрылымға бейімделген, басқарудың дәстүрлі әкімшілік құрылымындағы ақсақалдардың ұйымдастырушылық-бағыттаушылық жетекшілігімен, ішкі-отбасылық туыстық негізде, әлеуметтік-экономикалық және этномәдени аймақты құру, аз қалыптасқан әлеуметтік қауымдастықтарды (өзіндік көше, тұрғылықты мекенжайына байланысты көршілік қауым және жастық-жыныстық ерекшеліктерге байланысты топтар) құруымен ерекшеленеді. Қауымдастықтардың қызметінің әдістері бытыраңқы өзін-өзі басқарудан (көрші тұратын бірнеше отбасы) көшбасшысы бар қатынас жүйеге өтетін және жергілікті әкімшіліктің бір бөлігі болып табылатын ішкі құрылым құру шарттарымен өзгеріп отырады. Бұл Өзбекстаннан келген репатрианттар өмір сүретін барлық елді мекендердегі белсенді жұмыс істейтін ақсақалдар кеңесі (ақсақал кеңесі, апалар кеңесі, ардагерлердің кеңесі, билер кеңесі). «Асар» ықшам ауданындағы Өзбекстаннан келген репатрианттар қазақстандық қоғамға бейімделу мен бірегейленуде барлық ішкі үрдістер механизмін бақылап отыратын институттар құру арқылы топтық үлгі жасап шығарды.

Баяндаманың негізгі өзегі — Оңтүстік Қазақстан облысындағы облыс орталығына жақын үш елді мекендерге орналасқан, Шымкент қаласындағы «Асар» ықшам ауданындағы және бұрынғы саяжайлық елді мекендер — Бозарық, Шұбарсу жерлеріндегі Өзбекстаннан келген репатрианттардың өмір тарихына сараптама (әлеуметтік уақыт қызметін анықтау мақсатында) жасау болып табылады.

«Асар» ықшам ауданы, Бозарық және Шұбарсу елді мекендеріне қарағанда, өмір сүрудің әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан (жергілікті тұрғындар тарапынан мемлекеттік қолдауымен, «Ақ Ордасы» корпорациясы құрған) айтарлықтай ерекшеленеді. Елді мекен тұрғындары (Өзбекстанның түрлі аудандарынан келген этникалық қазақтар) мезгілдік өмір сүруге арналған саяжайды әлеуметтік-экономикалық инфрақұрылымы жетілген тұрақты мекен ету аймағына айналдыруда этномәдени құндылықтарды сақтап, өткенді қазіргі кезеңмен, болашақпен ұштастыруда. «Асар» ықшам ауданында асарлық жастар мен тұрғындардың жарқын болашағына арналған әлеуметтік-экономикалық кластерлер — зауыттар, жылу шаруашылықтары, әлеуметтік-мәдени құрылымдар құрылды.

Бозарық және Шұбарсу тұрғындары тұрғылықты және маусымдық жұмыс орнымен қамтылуда қиындықтарға жолығып отыр, қосымша жалақы көздерін іздеумен айналысуға мәжбүр, ауыл шаруашылығымен айналысу ісінде және мал жайылымының жетіспеуі сынды қиыншылықтарды бастан кешіп отыр. Олардың сөздеріне сенсек, уақытша бос тұрған жерлерге иелері мал жаюға тыйым салған, тіпті шөпті өртеп жібереді. Елді мекеннің жас және жұмысқа жарамды тұрғындары Шымкентте кездейсоқ ақша табу ісімен, өте төмен еңбек ақыға жұмыс істеуге мәжбүр. Аталған адамдардың басым бөлігінің жоғарғы білім туралы дипломы бола тұра, оралман мәртебесіне сәйкес жұмысқа орналаса алмайды. Шұбарсу елді мекенінің бір тұрғыны, Өзбекстандағы бір колхоздың бұрынғы төрағасы, бүгінде ауыл ақсақалының «өз балаларымыз өз Отанымызда құл болады деп ойламағанбыз» деп қынжыла айтқанын ауыл ақсақалдары да қоштаған.

Демографиялық және әлеуметтік-экономикалық салада елді мекендердің даму жағдайы біркелкі емес, 2012 ж. «Асар» тұрғындарының саны 18 мың және Шұбарсу тұрғындарының саны 32 мың болған. Сондықтанда елді мекендердің әлеуметтік-экономикалық инфрақұрылымы мемлекеттің араласуын қажет етеді. Дегенмен репатрианттардың бір жерде ұжымдасып өмір сүруі уақыт өте келе бұл бірліктің жаңаша түсіндірілуіне, яғни туған жерлері болған ел немесе Өзбекстан аймақтарына қарай емес, «Асардың адамдары» (сол арқылы әлеуметтік-мәдени жағдайдың мүлде басқа деңгейде екендігін көрсету үшін) немесе «Бозарықтың адамдары» атты этнотерриториялық бірегейліктің өтпелі түрінің қалыптасуына әкелді. Этникалық ұғым әлеуметтік шынайылық ретінде түсіндіріліп, пайдаланыла басталды. Енді жаңа бірегейлік қазақстандық шек деңгейінде емес, оралмандар

арасында әлеуметтік-экономикалық қолайлы аудандарда тұратындардың менсінбеушілік көзқарасы тұрғысынан түсіндіріле бастайды. Бозарықтағы біздің сауалнамамызға жауап бергендер ішінде (жасы 30-дан асқан жұбайлардың екеуі де) өз жетістіктерін Қазақстан ішінде көшумен байланыстырған — Өзбекстаннан Петропавловскіге (ондағы туыстары жайлы орналасқан және бұларға көмектесуге уәде берген), содан кейін Шымкент түбіндегі Славянқаға (Мұзкентке), кейін Леңгірге көшу арқылы (барлық аталған жерлерде жалдамалы пәтерлерде тұрып, ақша жинау арқылы) Шұбарсуда жер телімін алып, Бозарықта қаладан жақын жерден дүкен соғып алғандықтарын айтқан. Аталған территориялық көшулер бас-аяғы 10 жылдың ішінде орын алған және бұл отбасы үшін аталған кезең әлеуметтік дамудың жылдам көрсеткіші деп есептелеген.

«Асар» тұрғындары ықшам аудан тарихын 2002 ж. Өзбекстанның үш облысы ақсақалдарының Қазақстандағы Шымкент аумағына бейімделу шарттары туралы қабылданған шешімімен кезеңдей отыра қарастырады. 2012 ж. мамыр айында Асар тұрғындары осы шешімнің 10 жылдық мерейтойын және өткен жылдардың қиыншылықтарының — елді мекенді құру, қаржы тапшылығы, жайлы жылыжайлары бар коттедждерде өмір сүру үшін инфрақұрылым жолдарын қарастырудағы қиыншылықтарды еңсеріп, осындай жарқын күндерге қол жеткізгендерін атап өтті. Мерекелі іс-шара басында «аңсағаным, Асарым, қолым жетті арманым, атамыздың арманына» деген жыр-шумақтарына толы «Асар» әнұраны орындалды. Әнұран мәтіні одан әрі «мәңгі жыр, көзім тоймайды жеріме, гауһарысын жайнаған, ата қоныс» сынды өлең жолдарымен өрілді. Негізгі күш «Ақ Орда» корпорациясының президенті И. Қалибековке жүктелді, ол «асарлықтар болу үшін» өз уақытының 60 % жұмсады, қалған 40 % ықшам аудан құрылысына және оның әлеуметтік-экономикалық инфрақұрылымына жұмсады. Өз сөзінде аталған мерекелік іс-шара тек салтанатты мереке ғана емес, қол жеткізілген табыстарға есеп, болашаққа жоспар жасау үшін болып жатқан бас қосу деп атап өтеді. Өсу көрсеткіштері ретінде қысқа уақыт ішінде атқарылған жұмыстар нәтижесі паш етілді. Оның пікірі бойынша, «асарлықтар» қол жеткізген табыстар басқа репатрианттарға бастау болуы тиіс.

Осылайша, Шымкент аумағындағы өмірлік кеңістіктерді игеру кезеңінде оралмандар жалпы әлеуметтік уақытқа сәйкес келмейтін уақыттың бағасын бағамдау үлгісін құрды, ол өзіндік кезеңдерден, тапсырмалар жылдамдығынан, оқиғаның ұзақтығы мен кезектілігінен, белгілі даталардан және оларды түсінуден тұрды. Мысалы, «Асар» тұрғындары Өзбекстаннан көшу туралы шешім қабылданғаннан 1 Мамыр мерекесіне дейін деген өзіндік институционалдық ырғақ қалыптастырды.

Уақыттық бағдарлаудың кезектілігі байқалады — «Асар» тұрғындары үшін бұл жаңа мектеп құрылысын, ықшам аудан орталығында саябақ салу немесе Елбасының жергілікті халықпен кездесуі және экономикалық қатынастарда — жылыжайлардағы өнімді жинау, ал Шұбарсу тұрғындары үшін — бұл отбасын асырау мақсатында маусымдық жұмыс іздеуден тұрды. Оралмандар үшін жалпыға бірдей уақыт өлшемі жоқ — ол кей жағдайларда жергілікті және республикалық мүдделермен ұштасып жатады. Өткенге, қазіргі кезеңге және болашаққа деген жалпыға бірдей басымдықтар жоқ. Уақыттық болжауда да үйлесушілік жоқ — елді мекен тұрғындары өмірдің барлық саласына біртектес емес жағымды немесе жағымсыз мән береді (істеу керек еді, істеу керек, істеуге тиісті). Елді мекен тұрғындарының күнделікті күн тәртібі де сәйкес келе бермейді, себебі елді мекен тұрғындары жексенбі күндері де жұмыс іздеумен шұғылданады.

Кез келген уақыттың бірегейлігі адамның ерекшелігіне байланысты және біз сұрастырған респонденттердің көңіл-күйі мен уайым-қайғыны бастан кешу сияқты психологиялық терминдермен нақтылана түседі:

- асыға күту (қашан Өзбекстаннан немесе басқа елді мекеннен көшіп кетеміз, үй құрылысын аяқтаймыз, несиемізді қашан өтеп боламыз, отбасында бір мерейлі іс-шара ұйымдастырамыз ба — үйлену тойы, ас беру және т.б.);
- ыза болушылық (мемлекеттік мекемелерден қажетті қаражатты ала алмауға байланысты — жәрдемақы, жергілікті әкімшілік орындарындағы жемқорлық, оралман болғаны үшін жұмысқа орналаса алмауы, Өзбекстанда жоғары мемлекеттік орындарда істегеніне қарамастан, зейнетақы мөлшерінің аздығы, Бозарық және Шұбарсу елді мекендері тұрғындары үшін

қаржының әділ бөлінбеуі, олардың айтуынша, «Асарлықтарға» қаржыландыру ісіне көбірек көңіл бөлінеді);

- қуаныш (көшу, қаржы қорын жинақтау, жақындарымен кездесу, отбасын құру және сәбидің өмірге келуі, балаларының белгілі бір жетістіктерге қол жеткізуі);
- сенімділік (бәріде артта қалады, ата-баба өсиетін орындап, Отанымызғы оралуымыз қажет, көшіп келеміз деп бекер шешім қабылдаған жоқпыз, барлық қиыншылықтарды артта қалдырамыз және өз жерімізде, өз елімізде өмір сүріп отырмыз ғой, артқа қарайтын жол жоқ, үй салу керек және бала-шағамызды жеткізу қажет, әлеуметтік сатымен өсу тиіс).

Адам көңіл-күйін жете түсіну қиын. Дегенмен біз сұрастырған респонденттер арасында Қазақстанға көшіп келгендеріне өкінген жан кездестірмедік. Біз сұрастырған респонденттер үшін ол өткенінде кім болғаны, қайдан көшіп келгені, білімі, кәсіби жетістігі, қоғамдағы беделі маңызды емес. Көшіп келгенге дейінгі материалдық жағдайлары жаңа орында табысты орналасуға, үй алуға үлкен көмек болды деп есептейді. Дегенмен, ерекше айта кететін жайт, оралман-әйелдер аса қымбат жиһаздар (диван, техника) көрсетумен ерекшеленбеді, өздеріне тиесілі кем дегенде 2 бөлмедегі сандық, таудай болып жиылған көрпе-төсекті көрсетті. Оны «мынау менің енемнен қалған, мынаны өзім жидым» деп көрсетумен болды. Отбасының жылдар бойғы тарихи айғағы өткен мен қазіргі кезеңнің алтын көпірі іспеттес фотосуреттерде жиылған. Біздің респонденттер фотосуреттерін көрсете отырып, эмоцияға беріліп, толқыды. Бұл суреттер өмірлеріндегі асты сызылған кезеңдер айғағы. Онда отбасы тарихын електен өткізер мереке уақыты және орны сақталған. Естелік күнтізбесі фото/видео арқылы артта қалған қиыншылықтар дәлелі болып табылады. Ол жас ұрпақ тарапынан отбасылық-туыстық қолдау көрсету үшін де қажет.

Әлеуметтік уақыт ұрғағы жеке адамға төмендегідей ықпал етеді:

- топқа қатыстылығы жөніндегі сезім қалыптастыру және белгілі бір мақсатты жүзеге асыруға;
- өзгелерден артта қалмауға — оны оған өз уақыт шеңберінде жүзеге асыруға, кейінде ол мақсатқа жетелеуге;
- өз өмірінің сыртқы қалпын қалыптастыруға, әрине, бұл топтан жырақ өте қиын, сондықтан топпен байланыста болуға;
- қол жеткізілген жетістіктерді бағалау арқылы өмірге мән беру;
- адамды топ, халық, ел болашағының тұтқасы ретінде тарихқа енгізу, осы және болашақтың қиыншылықтарын аластатуға;
- күнделікті өмірді әлеуметтік-мәндік іс-қимылдардың алгоритмі ретінде мен бәрін істей аламын, олар маған қарап тұр және мені бағалайды, менің ұтылуға құжым жоқ, мен Отанға оралуды аңсаған ата-баба алдындағы борышымды өтеуге тиіспін деп түсіндіруге;
- адам қимылының әлеуметтік қызметін бақылауға;
- қарым-қатынас жүйесін және қызмет түрлерін қалыптастыруға;
- өмірлік құндылықтарды дұрыс түсінуге және келер ұрпаққа өмір сүрудің баға жетпес тәжірибесі ретінде құнды пайымдау жүйесін жасауға көмектеседі;
- өз іс-әрекетін бақылау арқылы сыртқы әлемге ашылу шегін қалыптастыруға.

Репатрианттармен әлеуметтік уақытты әлеуметтік-мәдени транзит ретінде түсіндіру.

1990 жж. басынан бастап жүргізілген этникалық қазақтардың репатриациясы еліміздің саяси-құқықтық жүйесі тарапынан құрылған репатрианттардың мәдени транзиті, нәтижесінде қазақ халқының санасына икемдеудің әлеуметтік-экономикалық «дәлізі» болып табылады. Этникалық (қазақтық) репатриацияның қазақстандық тәсілі — мемлекеттендіру, мемлекеттік маңызы бар мәселелерді мекемелердің құзырына бермеу. Қазақстан үкіметі «қазақстандық» ұғымын территориялық бірегейлік (азаматтық, ұлттық) ретінде мақсатты түрде күнделікті өмір тәжірибесіне енгізуде. Қазақстандық биліктің міндеті — этникалық топтардың және репатрианттардың, қалыптасып келе жатқан диаспоралық санада азаматтық қоғам құру мақсатында партикуляристік сұранымының дұрыс шешімін табу. Сондықтанда репатрианттар өз бастарындағы қиыншылықтарды қазақстандық қоғам тұрғысынан ұғынуы қажет. Жұмыссыздық, ауыр әлеуметтік-тұрмыстық жағдай, аймақтар дамуының әрқелкілігі, шенеуніктердің біршама тобының сауатсыздығы, жемқорлық және тамыр-таныстық (түрлі жолдармен) — бұл біздің еліміздің барлық тұрғындары кездестіріп отырған шындық. Ел азаматы бола тұрып, ондай мәселелерді білмеуі мүмкін емес.

Дегенмен репатрианттар бұл үрдістің белсенді қатысушылары болып отыр және өздері жалпы уақытты бөлшектеп өз мәртебесін көтеру ісінде сапалы «секіріс» жасауға сандық өзгерістерге темпоралды ерекшелік туғызып отыр. Мұның айқын көрсеткіші репатрианттар тарапынан енгізіліп отырылған әлеуметтік уақыт құрылымы өлшеміндегі, тарихи маңызы бар — 1 Мамыр, 9 Мамыр, Саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу (31 мамыр) сияқты қазақстандық мерекелерді (Қазақстан билігі түсінігіндегі) өзбекстандық саяси тәртіп ерекшеліктеріне байланысты ерекше күндер деп санамауы.

Адам тәжірибесіндегі әлеуметтік-мәдени үлгінің кез келген түрі (соның ішінде уақыт өлшемі) — ол жалпы мәдени қағидаларға сәйкес менталдық өңдеуден өткен саналы әрекет. Біз сауалнама алған респонденттер үшін мұндай әрекеттер қатарына әлемнің негіздері және мәңгілік деп есептелетін ата-бабадан қалған өсиеттер және діни ілімнің ұстанымдары жатады. Оның өзегі бұлжымай орындалуға тиіс және қоғамда тұрақтылық қалыптастыруға әлеуметтік ақиқатты ортақ ережелерге сай емес, сіңірген еңбегіне орай қамтамасыз ететін рулық, тайпалық құрылымдағы рәміздерде, білімнің қағидаттарында, шежіреде, әлеуметтік шарттар мен тәжірибеде көрініс тапқан. Әулиелер мен ата-баба рухы — біздің респонденттер үшін ұрпақтар сабақтастығы және атамекенге қоныс аударудың негізгі себебі.

Өзбекстан жерінде қазақтардың мекен еткен территорияларының бірқатары ата-баба жерленген әулиелі жерлер деп есептеліп, мал шаруашылығы мен егін шаруашылығына пайдаланылмады. Өзбек билігінің қазақтарды осы жерлерге қарай «ығыстыруы» Қазақстанға көшуге бірден-бір себеп болды.

Қазақ ауылдарында молдалар ұдайы болмады, сондықтан оның қызметінің бірқатарын ру/тайпаның басшысы орындады, яғни әлеуметтік-саяси бақылау рухани істермен ұштастырылды. Ақсақал беделінің мойындалуы ұрпақтардың ата-бабаға құрмет заңдылығының мәңгілік ережесінің сақталуы болып табылады. Біз сұрастырған барлық респонденттер сөзінен шығатын қорытынды қарапайым тұрғындар мен басшылық арасында «тіршілік» идеясының көрінбейтін желісінің бар екендігі. Біз «тіршілік» ұғымын қазақтар тұрмысындағы адамзат тарапынан жасалатын құнды-құштарлық жағдайын түсіндіретін уақыттан тыс әмбебап дәрежесі деп түсіндіреміз. Ол тұрмыстың барлық түрлері мен деңгейінде кездеседі — материалдық қызмет, әлеуметтік-мәдени тәжірибе, жеке моральдық-психологиялық эволюцияда — дамудың өзіндік қарапайымнан күрделіге қарай бағытына қызмет етеді. Қазақтардың тілдік қорында «тіршілік» ұғымын түсіндіретін — «еті тірі адам», «өлі-тірі», «тірі жан», «тіршілік жасау» және т.б. көптеген ұғымдар бар. Қиын жағдайға қарамастан, репатрианттар қаржылық шығыны көп: баланың өмірге келуі, үйлену тойы және барлық құдандаласу ырымдарын, өмірлік жастық рәсімдер — сүндетке отырғызу, бір жастан келесі жасқа өту рәсімі, жерлеу және еске алу сынды барлық іс-шараларды атап өтеді. Бұған ата-баба, замандастар және келешек т.б. жеткіншектерде кіреді. Уақытты шарттық-тәжірибемен ұштастырсақ, «салт-дәстүр және жора-жоралғы» — тұрмыстық ұйымдасу түрлерінің байланысы.

Репатриация және миграциядан кейінгі кезең мәдени бейімделудің бірнеше кезеңдерінен тұрады: «мәдени шошындан» бастап жаңа жағдайды өзінше талдаудың үлгісі мен әлеуметтік-мәдени кеңістікте қарым-қатынас жолдарын қалыптастырудың субъективті түрде байыптау. Бұл көбінде когнитивтік құрылым қызметінің ерекшелігіне байланысты: санасыз қарым-қатынас, топқа мүшелік пен тәртіптің бұлдыр ара-қатынасын орнатуға, осыған дейінгі тәжірибе адамның алынған ақпаратты қабылдауына, көруіне, түсіндіруіне, сақтауына және оны пайдалануына ықпал етеді. Бастан кешкен моральды-психологиялық қиыншылықтарды когнитивті қабылдау өзінің моральдық азап шегуінен, күрделі моральдық соққылар туралы әңгімелерінен, тұрмысты философиялық тұрғыдан қорытуларынан, бірге сезініп, бірге бастан кешіруінен, мигранттардың жаңа толқыны үшін және өскелең ұрпақты баға жетпес өмірлік тәжірибе мен әлеуметтік капитал ретінде ұжымдық тәжірибе түрлерін іздену бағыттарынан және бағалануынан байқалады. Бірақ этномәдениеттің негізі өзгеріссіз қалады.

Алдын ала берілетін бірқатар қорытындылар. Біздің респонденттер әлеуметтік уақытты бөле отырып, әлеуметтік капиталды құра отырып, оның ерекшеліктерін төмендегідей жағдайлардан көреді:

- жеке бастық ерекшеліктерде — көшіп келгенге дейін қандай еді, неге дәл сол уақытта шешім қабылдадық деген сезімдер мен қобалжулардан;

- ұстамдылықтың жоғарғы үлгілерінде, жанның тұрақтылығында, мақсат қоя білуден, өзіне деген сенімділіктен және мақсатқа жету жолынан таймаудан — ең жоқ дегенде балаларына білім алуға немесе отбасының жағдайының жақсы болуына, немесе саясаткерлер — саяси-әкімшілік құрылымның бір мүшесі болу және сыртқы істер министрлігінде қызмет атқару немесе мемлекеттік құрылымдарда, немесе саяси партияларға қызмет етуден;
- отбасы беделінің ұрпақтар есінде сақталуы үшін және қауымдастықтағы жоғарғы беделін құруда әлеуметтік коммуникация мен әлеуметтік капиталдың қордалануында — өздерінің жеткен жетістіктерімен бөліседі және өзгелерден жақсы пікірлер алады.

Репатрианттар өздері қолдайтындай өткен оқиғалар естеліктерден тұрады және бірнеше кезеңді қамтиды — жаңа жағдайға бой үйрету (климат, тұрғын үй, тамақ, су және т.б.), уақытша бейімделу, қауіпті шешімдер мен оның бағасы, оны еңсерудің жолдары және кезеңін бейімделу. Психологиялық тұрғыдан олар ең алдымен шошынуды бастан кешеді, ешкімге керек емес, қайтып кету қалауының болуы, тіпті елге, туысқандарға деген сағыныштан өзге, осы қиыншылықтарға тап болғанға дейінгі кезеңге деген аңсау орын алады, кейін бірте-бірте ақиқатпен келісе бастайды, бейімделуді бастан кешіп, бірегейлікке бой ұрады.

Сауалнамаға алынғандардың көбі кәсіби қажетсіздікті баса айтты. Мамандықтарына сәйкес жұмыс таба алмайтындықтарын, көшіп келгенге дейінгі әлеуметтік-саяси беделдерін қайтара алмайтындықтарын айтты. Бұл көшіп келгеннен кейінгі өздерін жоғары бағалауға ұрындырып, жергілікті жердегі халықтардың оларды қабылдауына деген наразылықтарын тудырады және күрделі моральдық және мәдени соққыға әкеледі, түрлі түсініспеушілікке бой ұрады (әкімшілік, тәртіп сақтау орындарымен). Репатрианттар Қазақстаннан тыс жерлерде алған білімдері мен іс-тәжірибелерінің жергілікті еңбек нарқындағы, жұмыс бершілер арасындағы алшақтықты мойындағылары келмейді. Өздерін жоғары санатты маман ретінде санайды.

Шымкент маңына Өзбекстаннан көшіп келген репатрианттар мәселесін түсіндірудегі уақыт жылдамдығы мен кескінінде жаңа қоғамға бейімделу мен бірегейлену үрдісінің өзіндік кезеңденуі бар. Оның толысуы репатрианттардың өзіне байланысты, дегенмен репатрианттардың бейімделу қауіп-қатерінің азаюы үшін мемлекет тарапынан бағдарлама қажет.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Elias N.* Time: an Essay. — Oxford: Blackwell, 1992. — 260 p.
- 2 *Braudel F.* Ecrits sur l'histoire. — Paris: Flammarion; Collection Science, 1969. — 315 p.
- 3 Авторлардың ел арасынан жинаған мәліметтері. Оңтүстік Қазақстан облысы, Шымкент қаласы, наурыз-мамыр 2012 ж.
- 4 *Гуссерл Е.* Феноменология внутреннего времени. — М.: Гнозис, 1994. — 218 с.
- 5 *Бергсон А.* Опыт о непосредственных данных сознания: собр. соч. — Т. 1. — М.: Московский клуб, 1992. — 422 с.
- 6 *Merton R.* Social time: A Methodological and Functional Analysis // *The American Journal of Sociology.* — 1937. — Vol. 42. — Iss. 5. — P. 615–629.
- 7 *Блок М.* Апология истории, или ремесло историка. — М.: Наука, 1986. — 282 с.
- 8 *Хальбвакс М.* Коллективная и историческая память // *Неприкосновенный запас.* — 2005. — № 2, 3. — С. 22–28.
- 9 Агентство РК по статистике. — 2011. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.resurs.kz/catalog/stat>

А.Асанканов, А.Б.Калыш, А.И.Исаева

Проблема адаптации оралманов в Казахстане

Авторами рассмотрены проблемы, связанные с адаптацией репатриантов, которые дорого обходятся государству и обществу как в экономическом, так и в социально-культурном плане. Сквозная (по этапам и уровням) временная идентификация проблем настоятельно требует изучения. В статье рассмотрено, как репатрианты овладевают социальным, физическим и своим временем. Обращено внимание и на то, что многие прибывшие в Республику Казахстан говорят об их профессиональной невостребованности, так как не могут получить работу по специальности и занимать то социально-экономическое положение, которое у них было до миграции. Как отмечено авторами, репатрианты не признают, что существует большой разрыв между их профессиональным опытом и знаниями, полученными за пределами Казахстана, и потребностями как местного рынка труда, так и предпочтениями работодателей. Учет указанных особенностей должен помочь как репатриантам, так и заинтересованным государственным органам и учреждениям в преодолении имеющихся рисков и недостатков с целью успешной интеграции в казахстанское сообщество.

A.Asankanov, A.B.Kalysh, A.I.Isayeva

Problem of adaptation oralman in Kazakhstan

The problems associated with adapting of the immigrants are costly to the state and society, both economically and socio-culturally. Through (by stages and levels) temporary identification of problems of adaptation and integration of ethnic immigrants urgently requires study. Social time objective and subjective, ie people's lives depend on what happens in society, but they can control their activities and to interpret what is happening in terms of their interests or evaluation of the processes. Social time is both collective and individual. People interpret collective events through the prism of their vicissitudes of life, produce and exchange symbols, values and ways of organizing their time, and because of this change and the groundwork for further developments. Furthermore, the report looks at how repatriates acquire social, physical, and their time — extend its boundaries, divide it into certain stages, accelerate it be and how at each stage form a coordinate system on which we must focus not only to themselves but also to other — family, the younger generation. Drawn attention to the fact that a significant portion of our compatriots who arrived in the Republic of Kazakhstan, talk about their professional unclaimed, because they cannot get a job in their specialty and occupy the socio-economic situation, which they had in the past, prior to migration. Repatriates do not recognize that there is a large gap between their professional experience and knowledge gained outside of Kazakhstan, and the needs of the local labor market as well as the preferences of employers. Incorporation of these features should help not only them — repatriates, but also to relevant authorities and institutions in overcoming the existing risks and deficiencies in the successful integration into the community of Kazakhstan.

References

- 1 Elias N. *Time: an Essay*, Oxford: Blackwell, 1992, 260 p.
- 2 Braudel F. *Ecrits sur l'histoire*, Paris: Flammarion, Collection Science, 1969, 315 p.
- 3 Polevy materialy avtorov Uzhno-Kazahstanskaya oblast, Shimkent, mart-may 2012.
- 4 Gusserl E. *Fenomenologiya vnutrennego soznaniya vremeni*, Moscow: Gnozis, 1994, 218 p.
- 5 Bergson A. *Essay on the immediate data of consciousness: collected works*, 1, Moscow: Moscow club, 1992, 422 p.
- 6 Merton R. *The American Journal of Sociology*, 1937, 42, 5, p. 615–629.
- 7 Blok M. *Apology history or craft of the historian*, Moscow: Nauka, 1986, 282 p.
- 8 Halbvaks M. *Emergency ration*, 2005, 2–3, p. 22–28.
- 9 *Agency RK on Statistics*, 2011, [ER]. Access mode: <http://www.resurs.kz/catalog/stat>

Б.А. Досова¹, Г.М. Байгожина², М.Т. Баймуканова¹

¹Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова;

²Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза
(E-mail: gulnara_2007@mail.ru)

Методологический потенциал истории повседневности по оценкам представителей российской историографии

Статья посвящена анализу методологических основ одного из современных направлений в исторической науке — истории повседневности. Авторами сделана попытка проанализировать достижения представителей российской историографии в определении концептуальных и методологических основ истории повседневности. В результате анализа научной проблематики статьи авторы приходят к выводу, что работы российских авторов в целом положительно оценивают эвристические способности нового методологического подхода при изучении повседневной жизни социума и отдельно взятого человека.

Ключевые слова: история, история повседневности, синергетика, методология, эпистемология, методы исторического исследования.

Современная методология науки отдает приоритет в исследованиях человеческому фактору, который выдвигает на первый план роль исторической науки. Современному историку необходимо изменить свои методологические принципы и ориентации, так как от этого зависит результат внедрения в историческую науку современного научного мышления, основанного на признании многовариантности окружающего мира и роли человека как неотделимого объекта исследования.

Стремление к обновлению методологического фундамента заставляет все интенсивнее использовать в научном познании современные направления, основанные на идеях постнеклассической науки. Одним из таких направлений является история повседневности (everyday life history), интерес к которому в последние годы проявляется в казахстанской исторической науке [1]. История повседневности изучает обыденный мир обычных людей и поэтому в корне отличается от методологических подходов советской исторической науки, которая за историческими событиями не замечала обыкновенного «маленького» человека. Это принципиально новая научная картина мира, предлагающая «очеловеченную» реконструкцию прошлого. «В исторической науке становится все более заметной тенденция к «антропологизации», что связано с ростом интереса к отдельному человеку, как главному компоненту социального организма. Повседневная жизнь людей не только является отражением социальных, экономических, политических, культурных процессов, но и оказывает обратное воздействие на общество. Изучение и анализ этого взаимодействия позволят отразить разнообразие исторического процесса, изменить фокус оценки прошедших событий», — считают З.Г. Сактаганова и К.К. Абдрахманова [2; 6]. В русском языке синонимы слова «повседневность» — будничность, ежедневность, обыденность — указывают на то, что все, что относится к повседневному, — привычно, «ничем не примечательно, имеет место изо дня в день» [3; 162].

В данной статье мы попытаемся представить общие тенденции в анализе методологических преимуществ нового научного направления, указанные в современных работах российских авторов, посвященных раскрытию сути истории повседневности. В результате исследования были изучены работы таких российских авторов, как Н.Л. Пушкарева [4], Н.Н. Козлова [5], И.В. Нарский [6]; М.М. Кром [7], О.В. Гавришина [8], А.В. Бабаева [9] и другие.

В частности, Н.Л. Пушкарева считает, что истории повседневности — «это отрасль исторического знания, предметом изучения которой является сфера человеческой обыденности в ее историко-культурных, политико-событийных, этнических и конфессиональных контекстах» [4]. Н.Л. Пушкарева считает, что категория повседневного включает «событийную область публичной повседневной жизни, прежде всего, мелкие частные события, пути приспособления людей к событиям внешнего мира; обстоятельства частной, личной домашней жизни, быт в самом широком смысле; эмоциональную сторону событий и явлений, переживание обыденных фактов и бытовых обстоятельств отдельными людьми и группами людей; отделяя «историю повседневного» в жизни простых и великих людей от «истории неповседневного», к последнему обычно склонны (вслед за

Н. Элиасом) относить: праздники, точнее, праздничное и небудничное в обыденной жизни — если оно, конечно, не разыгрывается по одному и тому же, повторяющемуся сценарию — тогда даже праздники (как что-то необычное, яркое, неповторимое) «оповседневливаются», рутинизируются; нечто чрезвычайное и значимо-событийное (но уже переживание События в повседневности, последствия того, что оно случилось, — относится к повседневному); разнообразные, в особенности — необычные формы отдыха и праздности в противовес обыденной работе, труду; жизнь необычных людей, необычный образ жизни, который никем не повторяется, могут быть описаны как повседневье этих чудаков, но какие-либо обобщения невозможны» [10].

Рассуждая о методах изучения истории повседневности, Н.Л. Пушкарева пишет о том, что «для этого направления свойственно особое отношение к источнику. «Повседневноведы» отказываются от все еще распространенной в отечественной историографии установки («Тексты способны говорить сами за себя»), превращающей исторический текст в подробное описание источника. Для анализа повседневности характерно иное вчитывание в текст источника, попытки проникнуть в его внутренние смыслы, учет недоговоренного и случайно прорвавшегося. Историк, ставящий задачу реконструировать с помощью сохранившихся источников «типичное» для определенного времени и определенной социальной группы, старается выяснить мотивацию действий всех исторических акторов и через это приблизиться к их пониманию. При этом специалисты по истории повседневности отказываются выступать в роли объективного судьи прошлого, или, как это любят они повторять, отказываются от желания встать «над» источником и над его автором. Вместо этого они ведут «диалог» с источником, пользуясь теми приемами, которые в состоянии обеспечить этот диалог, ставят перед текстом вопросы, которые его составитель или автор сами бы никогда не поставили, поскольку вопросы эти рождены современным состоянием научных знаний» [10].

Б.Т. Гатаева историю повседневности рассматривает в качестве системы практических знаний, включающих в себя определенное знание норм этикета, общепринятого в данной социальной среде, и направленных для достижения той или иной цели [11]. И.В. Нарский считает, что методологический подход истории повседневности «обосновывает необходимость изучения и социальных структур, и их восприятия современниками во взаимодействии и взаимовлиянии, она предполагает и сложную историческую аргументацию, и совместимость описания с высоким уровнем теоретичности. Сама повседневность рассматривается в таком случае как место пересечения «объективного» и «субъективного» и определяется как «культурно оформленное взаимодействие действий и интерпретаций «действительности»», специфичное для различных слоев, на которое решающее влияние все же оказывали и оказывают материальные условия и их изменения» [5; 22]. Ю.А. Поляков считает, что «история повседневности — это сумма миллиардов судеб людей, живущих в далеком и близком минувшем, имеющих как общие, глобальные черты, так и специфические, региональные, национальные, наконец, индивидуальные. Задача — обрисовать их образ в историческом разрезе, выявляя общее и особенное, неизменное, сохраняющееся столетиями, и новое, ежедневно рождаемое буднями» [12; 125]. По мнению А.В. Курьяновича, «история повседневности не ограничивается привычной констатацией — для нее важно выявить сложную эволюцию и логику развития внутреннего мира человека — этого средоточия человеческой специфики, активности, индивидуальности и мотивации его деятельности, рассмотреть возможности, движущие силы тенденции самосовершенствования (упадка человека), а также характер сотворенного им своего бытия, то есть реконструировать повседневную жизнь» [13; 37].

Анализ работ российских авторов дал нам возможность выявить мнения авторов о методологии истории повседневности. Предметом изучения истории повседневности является обыденная жизнь человека в различных контекстах — исторических, политических, экономических, культурных и т.д. Данное научное направление изучает реальность, рассказанную самими людьми, поэтому они в какой-то степени субъективны. Эвристическая ценность истории повседневности заключается в том, что она дает возможность изучать общество без оторванности от индивида, так как эти объекты исследования взаимосвязаны. Методологические установки истории повседневности помогают рассматривать окружающий мир как переплетение разных практик — труда и познания, воспитания и нравственности и т.п. Одним из фундаментов истории повседневности выступает этнометодология, т.е. социология обыденной жизни, направленная на изучение поведения человека в обществе и анализ социальных правил и табу, процесса их формирования, интерпретация людьми поведения друг друга. История повседневности воссоздает историю в ее целостности, так как «дорисовывает» общую картину прошлого. История повседневности ставит своей целью выявление некоего «кода», который не-

изменно присутствует в формах быта данной историко-культурной общности. История повседневности изучает влияние менталитета на образ жизни человека. Ментальность повседневной жизни людей связана с общими представлениями, страхами, тревогами, позволяющих использовать такой методологический подход, отличный от привычного описания материального мира и составляющих его объектов, вещей, нравов. Яркой характеристикой исследовательских подходов в истории повседневности является ее междисциплинарность (методологическая связь с этнологией, социологией и психологией). Методология истории повседневности основана на признании отличия современного человека от его предшественника и поэтому основное внимание уделяет изучению этих отличий, а это уже путь к постижению механизма социопсихологических метаморфоз.

Исследователи, изучая основы микроисторического подхода в рамках истории повседневности, пришли к определенным выводам. Микроистория дает возможность истории повседневности изучать отдельно взятого рядового человека — носителя повседневных интересов. Микроистория изучает случайное, являющееся одним из важных пунктов для работы по воссозданию социальных идентичностей, которые, в свою очередь, возникают и разрушаются в процессе функционирования сети взаимоотношений. Микроисторический подход в исследовании повседневности дает возможность обратить внимание на частные судьбы людей. Микроистория важна для истории повседневности тем, что дает возможность апробировать различные методики изучения несостоявшихся возможностей. Микроисторический подход отвел источникам личного происхождения особое место, тем самым помогая понять степень свободы индивида в заданных исторических обстоятельствах. Одной из важных задач микроистории является исследование вопроса о способах жизни и выживания людей в экстремальных условиях. Микроисторики обращают внимание на анализ переходных эпох, нежели периодов стагнации и стабильности, так как именно в эти периоды человек раскрывает свою сущность.

Российские авторы считают, что существует проблема в выработке единой методологической и источниковедческой базы в истории повседневности. А.С. Сенявский предлагает учитывать микро- и макроподходы, а также стремиться составлять матрицы, наложенные друг на друга, — это социально-экономические отношения, различные ценности, структурные элементы материального мира, социальные дифференциации, культурные образцы и т.д. [14].

По мнению авторов, одну из важных ролей для создания истории повседневности играют архивные материалы, которые объединяют макро- и микроуровень исследования, и это позволяет создать представление о материальной и бытовой жизни людей, а также сделать выводы о некоторой индивидуальности людских жизненных историй. Например, в качестве примера можно взять одну из составляющих повседневной жизни населения Карагандинской области в советский период — это досуг. Под составляющими элементами макроуровня, к примеру, можно определить, прежде всего, общеисторические условия развития социальных, политических и культурных приоритетов советского государства в исследуемый период. Микроуровень — «субъективное» восприятие жителей области своего досуга и его интерпретация. В частности, различного рода исторические исследования дают нам информацию о том, что в послевоенные годы досуг сельских жителей был ограничен. В отличие от городских жителей они не имели возможности, например, регулярно посещать сельский клуб для просмотра фильмов, так как фильмы привозили в определенные дни. Вот, например, в фондах Государственного архива Карагандинской области имеется справка от 8 января 1955 г. о состоянии культурного обслуживания населения на участках отгонного животноводства, написанная начальником Облуправления культуры А. Есмухамбетовым. Из справки мы узнаем, что кинофильмы для работников отгонного животноводства демонстрируют не реже одного раза в месяц. За период с июля по сентябрь 1954 г. животноводы на участках «Белодымская дача» и «Карасор» Осакаровского района просмотрели кинофильмы «Свадьба с приданным», «Высокая награда», «Дети партизана», «Поэма о любви», «Школа мужества» и другие. Также демонстрировались и киножурналы «Новости сельского хозяйства» и короткометражные сельскохозяйственные фильмы. Одновременно организовывались лекции и беседы для животноводов. Например, для животноводов отгона Акбастау Тельманского района зам. председателем исполкома райсовета Мулдагалиевым была прочитана пропагандистская лекция «Решения февральско-мартовского пленума ЦК КПСС — боевая задача дальнейшего развития сельского хозяйства». Отгонных животноводов «баловали» не только фильмами и лекциями, но и, как видно из справки, впервые в 1954 г. к труженикам отгонного участка Боша-куль Улутауского района выехали театральные артисты Казахского областного драмтеатра со спектаклями «Гулден дала» и «Алдар Косе». Одним из характерных моментов в системе культурно-просветительской работы середины 1950-х гг. было функционирование так называемых красных юрт не только в поселках, но и

на участках отгонного животноводства. В целом, судя по справке, эти «очаги» просвещения работали хорошо — имели необходимый культинвентарь, радиоприемник, регулярно проводились беседы, выпускались стенные газеты, боевые листки [15, л. 56, 57]. Но в справке указывается недостаток в культурном обслуживании животноводов Чубартау Коунрадского района. Начальник Облуправления культуры сетует на то, что колхозники редко видят новые художественные и сельскохозяйственные фильмы из-за плохо организованного кинообслуживания. А. Есмухамбетов так и пишет в своей справке: «На участках Жана-Аркинского района вся деятельность заведующего красной юртой т. Аубакирова ограничивается регулярным получением заработной платы, ни о какой культурно-массовой работе здесь не может быть и речи, так как сам заведующий очень плохо представляет себе, чем он должен заниматься, а районный отдел культуры плохо ему в этом помогает» [15, л. 60]. А. Есмухамбетов к недостаткам работы районных отделов культуры еще относит плохо налаженную связь с участками отгонного животноводства, из-за чего происходит задержка с доставкой литературы, отсутствуют помещения для красных юрт, а из-за отсутствия транспорта в зимний период вообще прекращается кинообслуживание населения отгонных участков [15, л. 60, 61]. Как видим, организованный досуг жителям отдаленных участков отгонного животноводства Карагандинской области был доступен только в теплые сезонные месяцы и поэтому определенная часть сельского населения области на несколько месяцев выпадала из общественной и культурной жизни советского общества.

В целом при определении объекта, предмета и методов исследования истории повседневности, российские авторы пришли к определенным выводам. История повседневности — это еще одна попытка понять историю как многослойный процесс, воспроизводящийся и трансформирующийся теми, кто является объектом и субъектом истории одновременно. Традиционно мыслящий историк старается без искажений использовать в своем исследовании достоверный источник, а историк повседневности — более внимательно вчитаться в текст для того, чтобы поразмышлять об обстоятельствах высказывания в нем идей. Такая методологическая установка дает возможность проникнуть в смысл высказанного, а также учесть скрытый смысл, случайно прорвавшийся из глубин сознания. Историк повседневности изучает не просто быт, но и повседневное сознание и поведение людей, а также использует психологический прием вчувствования, позволяющий ему интерпретировать чужие мысли и слова, давая им свой «перевод». При изучении повседневности важно сочетание методов, используемых как на микро-, так и на макроуровне исторического исследования.

Таким образом, изучение повседневной жизни людей связано с рядом методологических проблем: сложно обобщать взаимоисключающие данные, которые раскрывают внутреннюю неоднородность и изменчивую динамичность хода повседневной жизни людей. История повседневности исследует реальность как таковую и представления о ней людей.

Российские авторы в целом положительно оценивают эвристические способности нового методологического подхода при изучении повседневной жизни социума и отдельно взятого человека. Это говорит о том, что российская историография отходит от установок советской исторической науки, считавшей историю повседневности несамостоятельным теоретико-методологическим направлением.

Источник финансирования: Грантовое финансирование научных исследований в области социально-экономических и гуманитарных наук МОН РК (Тема № 413-И 15 «История городской повседневности Центрального Казахстана как фактор социальной напряженности и девиантного поведения во второй половине XX века (1946–1991 гг.)»)

Список литературы

- 1 Сактаганова З.Г., Абдрахманова К.К. Повседневная жизнь городов Центрального Казахстана в 1945–1953 гг. — Караганда: Болашак-Баспа, 2010. — 252 с.; Козина В.В., Елеуханова С.В. К вопросу о пространстве повседневности в городской агломерации Центрального Казахстана в послевоенный период (1946–1952 гг.) // «Жуасовские чтения — 19»: Материалы Респ. науч.-практ. конф., посвящ. 75-летию Великой Победы — Караганда: Гласир, 2015; Абдрахманова К.К. Советский потребитель: повседневность общепита в послевоенное время в городах Центрального Казахстана // Уроки истории. — 2014. — № 2 (2). — С. 21–26.
- 2 Сактаганова З.Г., Абдрахманова К.К. Повседневная жизнь городов Центрального Казахстана в 1945–1953 гг. — Караганды: Болашак-Баспа, 2010. — 252 с.
- 3 Словарь русского языка: в 4 т / Под ред. А.П. Евгеньевой. — Т. 3. — М.: Рус. язык, 1983. — 752 с.

- 4 Пушкарева Н.Л. Предмет и методы изучения истории повседневности // Интернет-проект «Родословное древо». — [ЭР]. Режим доступа: // http://www.tambovdem.ru/theses.php?id=gender1_pushkareva#fn1
- 5 Козлова Н.Н. Повседневность // Новая философская энциклопедия: в 4 т. — М.: Мысль, 2001. — Т. 3. — С. 254–255.
- 6 Нарский И.В. Жизнь в катастрофе: Будни Урала в 1917–1922 гг. — М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2001. — 632 с.
- 7 Кром М.М. Повседневность как предмет исторического исследования // История повседневности: Сб. науч. работ / Отв. ред. М.М. Кром. — СПб.: Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2003. — С. 7–14.
- 8 Гавришина О.В. Подходы к изучению культуры повседневности. Программа курса. — [ЭР]. Режим доступа: // <http://humanities.edu.ru/db/sect/48>
- 9 Бабаева А.В. Проблемы повседневности в исторической науке. — [ЭР]. Режим доступа: // www.anthropology.ru
- 10 Пушкарева Н.Л. «История повседневности» как направление исторических исследований. — [ЭР]. Режим доступа: // http://www.perspektivy.info/history/istorija_povsednevnosti_kak_napravlenije_istoricheskikh_issledovanij_2010-03-16.htm.
- 11 Гатаева Б.Т. Концепции повседневности в зарубежной культурологии // Россия – Запад – Восток: компаративные проблемы современной философии: Сб. ст. / Науч. ред. А.С. Колесников. 2004. — [ЭР]. Режим доступа: // http://anthropology.ru/ru/texts/gataeva/russia_09.html.
- 12 Поляков Ю.А. Человек в повседневности (исторические аспекты) // Отечественная история. — 2000. — № 3. — С. 125–132.
- 13 Курьянович А.В. История повседневности: особенности подхода, цели и методы // История в XXI веке: историко-антропологический подход в преподавании и изучении истории человечества: Материалы междунар. интернет-конф., проходившей 20.03.–14.05.2001 г. на информационно-образовательном портале www.auditorium.ru / Под общей ред. В.В. Керова. — М.: Моск. общественный науч. фонд, 2001. — 416 с.
- 14 Сенявский А.С. Повседневность как методологическая проблема микро- и макроисторических исследований (на материалах российской истории XX века) // История в XXI веке: историко-антропологический подход в преподавании и изучении истории человечества: Материалы науч. интернет-конф., 1–5 дек. 2001 г. — [ЭР]. Режим доступа: // <http://www.auditorium.ru/v/index.php?a=vconf&c=getForm&r=thesisDesc&CounterT>
- 15 ГАКО. Ф. 572. Оп.1. Д. 425.

Б.А.Досова, Г.М.Байгожина, М.Т.Баймуканова

Ресей тарихнама өкілдерінің бағалауынша күнделікті өмір әңгімелерінің әдіснамалық әлеуеті

Мақала тарих ғылымындағы заманауи бағыттардың бірі — күнделікті тарихқа арналған. Авторлар күнделікті тарихтың әдіснамалық және тұжырымдамалық тұрғыдан анықтаудағы ресейлік тарихнама өкілдерінің жетістіктерін талдауға талпыныс жасады. Олар мақаланың ғылыми мәселесін талдаудың нәтижесінде ресейлік авторлардың әлеумет пен жеке тұлғаның күнделікті өмірін зерттеу барысындағы жаңа әдіснамалық тәсілдің эвристик мүмкіндіктеріне оң баға берді деген қорытындыға келді.

B.A.Dosova, G.M.Baigozhina, M.T.Baimukanova

Methodological potential of the history of everyday life by the estimations of the Russian historiography representatives

This article analyzes the methodological foundations of one of the modern direction in historical science — the history of everyday life. The authors make an attempt to analyze the achievements of the representatives of Russian historiography in defining of the conceptual and methodological basis of history of everyday life. As a result of the analysis of scientific problems of article, the authors come to the conclusion that the Russian authors' works generally appreciate the heuristic abilities of the new methodological approach in the study of everyday life of society and the individual.

References

- 1 Saktaganova Z.G., Abdrakhmanova K.K. *Everyday life in the city of Central Kazakhstan in 1945-1953 years*, Karaganda: «Bolashak-BASPA», 2010, 252 p.; Kozina V.V., Yeleuhanova S.V. / «Zhuassov reading — 19»: Materials of the Republican scientific-practical conference dedicated to the 75th anniversary of the Great Victory, Karaganda: Glasir, 2015; Abdrakhmanova K.K., *Lessons of history*, 2014, 2 (2), p. 21–26.
- 2 Saktaganova Z.G., Abdrakhmanova K.K. *Everyday life in the city of Central Kazakhstan in 1945–1953 years*, Karaganda: Bolashak-BASPA, 2010, 252 p.
- 3 Dictionary of the Russian language in 4 volumes. edited by A.P. Yevgenyeva, 3, Moscow: Russian language, 1983, 752 p.

- 4 Pushkareva N.L. *The subject and methods of studying history of everyday life*, Internet-project «the Genealogical tree», [ER]. Access mode: //http://www.tambovdem.ru/theses.php?id=gender1.pushkareva#fn1
- 5 Kozlova N.N. *New philosophical encyclopedia*: in 4 vol., Moscow: Opinion, 2001, 3, p. 254–255.
- 6 Narskiy I.V. *Life in the disaster: everyday life of Ural in 1917–1922*, Moscow: ROS. polit. ENCYCLOPAEDIA. (ROSSPEN), 2001, 632 p.
- 7 Krom M.M. *History of everyday life*: Collection of scientific works, edit. by M.M. Krom, Saint Petersburg: Publishing house of the European University in St. Petersburg, 2003, p. 7–14.
- 8 Gavrishina O.V. *Approaches to the study of culture of everyday life*. The course program, [ER]. Access mode: // http:// humanities.edu.ru /db /sect/48
- 9 Babaeva A.V. *The problems of everyday life in historical science*, [ER]. Access mode: // www.anthropology.ru
- 10 Pushkareva N.L. «*History of everyday life*» as the direction of historical research, [ER]. Access mode: /http://www.perspektivy.info/history/istorija_povsednevnosti_kak_napravlenije_istoricheskikh_issledovaniy_2010-03-16.htm].
- 11 Gataeva B.T. *Russia – West - East*: comparative problems of modern philosophy: article /Sc. edited by A.S. Kolesnikov. 2004, [ER]. Access mode: // http://anthropology.ru/ru/texts/gataeva/russia_09.html.
- 12 Polyakov Yu.A. *Russian history*, 2000, 3, p. 125–132.
- 13 Kuryanovich A.V. *History in the twenty-first century: the historical anthropological approach in teaching and learning history*: Materials of international Internet conference, held 20.03.–14.05.2001 on the information and educational portal www/auditorium.EN / Under General editorship of V.V. Kerov, Moscow: Moscow public scientific Fund, 2001, 416 p.
- 14 Senyavskiy A.S. *History in the twenty-first century: the historical anthropological approach in teaching and learning history: the research Materials*. Internet Conf. 1–5 Dec. 2001, [ER]. Access mode: // http://www.auditorium.ru/v/index.php?a=vconf&c=getForm&r=thesisDesc&CounterT
- 15 GAKO, f. 572, op. 1, f. 425.

A.S.Kasymbekov, E.E.Alzhanova

*A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
(E-mail: abbazbek.kasymbekov@ayu.edu.kz)*

Educational resources in historical research: of Kazakhstan in written sources of the XIX century

In article questions of creation of electronic catalogues and full-text historical databases of scientific and educational resources of the cultural heritage of Kazakhstan in written sources of the XIX century. These collections are separated from each other by time and the task is great, given the opportunity to analyze various aspects of cultural heritage of Kazakhstan in written sources. The comparison of these ensembles allows you to vividly reconstruct the peculiarities of the situation and to trace through their history the individual elements of the cultural heritage in written sources of that period in Kazakhstan. Development of a virtual environment through the organization of operational search, data processing and remote access to the required sources on the basis of new information technologies allow not only to raise the level of scientific research and education, but also to organize an efficient work to provide users with relevant information.

Key words: cultural heritage; written sources of the XIX century; electronic catalog and database; virtual library and corporate network; digital environment; electronic collections; methods, algorithms and program complex; historical full-text scientific and educational collections.

Informatization process deeply affected also modern historical science, led to basic changes of its information environment and structure. Emergence and accumulation of new types of the resources created on the basis of information technologies became expression of these changes. Historical information resources are various on a perspective and represent both products for scientific studying, and the products intended for historical education.

The certain experience of the solution of questions of classification and the description of historical information resources at the theoretical and applied level connected with discussion of problems of their creation, preservation, the description, documenting, cataloguing, the analysis, use, etc. has already been gained. However, complete complex systems of classification and standards of the description of historical information resources don't exist. The problem of their creation is caused by a number of factors, among which: considerable functional and substantial variety of resources; a considerable difference in the description of traditional and electronic resources, emergence of new types and types of resources; difficulty or impossibility of adaptation traditional (for example, bibliographic) attributes of the description to new types of resources; need of creation of the systems of the description suitable for various purpose (scientific researches, education, the account in the organizations of storage, cataloguing and documenting).

Current trends of informatization of public life of Kazakhstan, integrative processes in scientific and educational spheres have more and more broad access for humanists to computers and new information technology. The increasing development is gained by use of multimedia technologies, technologies of an optical identification of texts in researching cultural history, archeology, archive science, museum studies, in creation of electronic educational editions on national history. The state archives and libraries which work mainly in financial support of the state and in line with state programs of informatization of the cultural sphere of the country systematically are engaged in system work on preservation of cultural heritage.

Informatization of historical science and education in Kazakhstan has a positive tendency, however, it works extremely slowly. In our opinion, basic problems of it are lack of coordination of scientific activities for application the new information technologies in historical researches and historical education; insufficiently developed system of preparation of future specialists in the sphere of historical informatics and a certain inertness of the research associates preferring to be engaged with researching in traditional level; insufficient information culture of historical scientific community and weak promotion of opportunities of receiving essentially new results in the application of methods, means, techniques and technologies of historical informatics; the non developed using environment and use of the computer for printing of scientific works and searching information in local networks, libraries, archives and the Internet.

For today, one of the most actual problems of historical informatics are development of theoretic-methodological aspects and technologies of the source study analysis of electronic sources, placed in Internet networks. Not resolution of these source study questions leads to an exception of research space of source

materials. Requirement for historians of this case of sources and their judgment are a strategic problem of scientific and analytical ensuring processes of governmental structure, formation of historical consciousness in the conditions of a new information and innovative paradigm.

Source studying of electronic written sources on the basis of extensive source base of cultural heritage of Kazakhstan for previous years of formations scientific and educational historical and cultural resources for researches on the basis of interdisciplinary interaction historical and natural sciences in a domestic historiography are one of topical issues of a modern historiography of Kazakhstan.

The sixth priority Strategy of Kazakhstan in the 50 most competitive countries in the address to the nation, President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev outlined, «We maintain and develop the centuries-old traditions, language and culture of the Kazakh people, while providing international and intercultural solidarity and progress of a single nation of Kazakhstan». To realize these goals, the results of which are in the public domain, foreign archives and scientific organizations were received thousands of archival documents concerning the history and culture of the country. Comprehensive study, the introduction in the educational process of archival documents of scientific and historical value, historical and cultural heritage — an important issue on the agenda. From this point of view in contemporary reinterpretation of the historical realities and values of these fundamental scientific works of the nineteenth century, As well as ensuring universal accessibility of information affects the goals set by the state program «Cultural heritage», «The people in the flow of history». Proposed theme of «Historical research and educational resources of Kazakhstan in written sources of the XIX century» can be considered one of the major steps towards achieving these goals above programs.

The idea of the project is to create conditions for the provision of technological scientists, teachers and students of the Republic of wide access to a wealth of information materials relating to the history, culture, economy and other aspects of the life of the Kazakh people, and other ethnic groups living in Turkestan in the past century, is the cornerstone and the main ideas of the study.

The aim of the *research* is to collect, digitization and preservation of rare books and manuscripts to create a digital library, as well as providing users greater access to valuable historical documents in written sources the XIX centuries.

To achieve the goal, the project will address the following tasks: data collection, analysis and systematization of the material written sources in the XIX century; create electronic version (digitization) and or agreements for the purchase of ready-made electronic versions and related documents; development of an electronic catalog and the database structure of rare documents; development of methods, algorithms and models formation, retrieval and processing of information resources of rare books and manuscripts in the electronic library; development of software on the basis of «cloud technology».

The research aims at the completion of specialized databases virtual university unique full-text library of scientific and educational resources on the cultural heritage of Kazakhstan, which are reflected in the written sources of the XIX century and the development of a virtual environment through the establishment of an effective and efficient search of remote access to the necessary sources. In addition, the e-library will be open to all researchers of the Republic, who is interested in the study of its cultural heritage.

The significance is the need to establish process conditions for a wide range of consumers, access to rare fund relating to the cultural heritage of the Kazakhstan, by digitizing and storing in electronic format. In use of new information technologies in the creation specialized databases of databases of materials past of our region, would not only increase the level of research and education, but also to organize the effective work of collecting, managing, systematization rich cultural heritage and to provide people with relevant information.

Many of the materials of the past centuries with time subject to deformation and other damage, as a result come to unsuitability. That is why, digitalized historical documents and manuscripts in electronic format, and also made technological conditions for the study cultural heritage of the Kazakhstan by means of modern information technology in virtual IT environments is important.

Conducted a preliminary review of our previous research shows that the main written sources of the XIX centuries, are the cultural heritage Central Asian Turks, which are given a unique full-text materials are stored in libraries and archives of the former Soviet Union, and abroad.

These collections are separated from each other by time and excellent on the tasks given an opportunity to examine various aspects of the cultural heritage in written sources in Central Asia. Comparison of these ensemble allows to reconstruct the specific situation of the Turkestan Region and traced through the history

of the creation of the individual elements of the cultural heritage in the written sources of the period of Kazakhstan and the Central Asian republics as a whole.

Preliminary review of previous research carried out in the world related to the subject in question and their relationship with the project is to the features, which is expressed in a community studied archival source, object of study is the same sources, studied from different angles. Some see these written sources (archives) as «cultural heritage» of Central Asia, while others, especially foreign researchers — as a model of «colonial archives of Russian Turkestan» [1; 635].

In contrast to other countries, «the Russian colonial archives» of any Soviet or post-Soviet period is not regarded as colonial. They are still sprayed across territory former Soviet space and wait for the other currents of mature («vision»).

Research and study of material relating to the cultural heritage of Kazakhstan in the written sources of the XIX century and stored in the libraries and archives of the former Soviet Union, are expected to be considered based on the following three types of archives. This is — a collection of published materials, original documents and photos — «Turkestan Collection» and «Turkestan Album».

Turkestan album. The album was created on the orders of the first governor-general of Turkestan Konstantin Petrovich Von Kaufman. Gathering materials for a multivolume edition of more than two years was carried out in the military-topographical department of Tashkent, where they were printed of each lithographic plate. Album was published in St. Petersburg in 1872 and consists of four parts: archaeological (two volumes), ethnographic (two volumes), crafts peoples of Central Asia (fishing) and historical, which includes more than two hundred thousands of photographs with descriptions. In fact, this is the earliest in the history of the visual panorama of Central Asia that clearly tells us about ethnography, social life, architecture, and politics of the time.

Each of the six volumes of «Turkestan album» is a huge tome, upholstered in green leather, size 45 by 60 centimeters. Nearly half a century after the publication of «Turkestan Album» has a tremendous scientific and historical, and artistic value because it contains material about the historical and architectural structures in Central Asia, about the people's land, their lives and living conditions, and is truly a «golden fund» Central Asian documentary photography.

This edition — not just a «rare book». Its circulation, printed a hundred and forty years ago, is unknown, and a complete set of all volumes and parts of the book is stored today in only three collections: the National Library of Uzbekistan in Tashkent, in the State Library named after Lenin in Moscow and the Library of Congress in Washington, DC.

Regardless of the National Library of Uzbekistan in 2001, and the National Library of Congress in 2007, we completed the full digitization of all the pages of «Turkestan album». Today, these materials in high resolution are publicly available to everyone. It should also be noted that there are no restrictions on the use of these photographs related to copyright, and is not all that visual richness of the middle of the XIX century is available to virtually every person who has access to the Internet.

Turkestan Collection. This work was conceived as a monumental original «encyclopedia» of Central Asian issues. Acquires and collects all publications relating to Central Asia and its neighboring East edition. Newspaper articles were cut, pasted on white sheets of paper, magazine articles and books razbrushyurovyvalis and sheets of paper glued in the frame. All material collected and pasted intertwined in the same volume, which is in the same binders and supplied with a printed cover sheet printing. All publications were selected as the output of a light, observing the thus chronological sequence. In 1868 there were published four volumes of the collection covering material for 1867 Next to 1877 in St. Petersburg, went volume of the collection, which is sent to the Library. By 1888 he published 416 volumes, including 4713 titles.

It's kind of a huge encyclopedia. All that came out in Russia and abroad on Central Asia for 20 years, was included in the compilation. Preparation and the publication of a collection of Turkestan continued regularly until 1887 in average annual yield to 20 volumes. Mezhev compiled a collection for 25 years. But the decision of the administration of Turkestan (the Governor-General I.O.Rozenbaha) in mind the high cost of publication of the collection was discontinued. Over the next 20 years Collection not published. Only in 1907 it was resumed work on its development.

During 1907 in Tashkent published 34 volumes for 1908 - 45 volumes for 1909 - 44 volumes, etc. There were also possible, collect all the most important materials for the time since 1888. Drafting a compendium was stopped at 591 volume in 1917. Later, a scientist orientalist, bibliographer EK Boettger added another 3 volumes.

Central Scientific Library of NAS RK (now the Scientific Library of RSE «Science horde») was established by local lore Filing «Kazakhstan in the pages of «Turkestan collection»» catalog of 20 boxes. In the following years due to a number of reasons (financial difficulties, the breadth of diversity developed bibliographic subjects, lack of travel on mission to collect materials and additions to the file cabinet, the lack of equipment for the publication of printed materials) CSL almost 40 years could not bring the pointer to the publication. All these years the material to function as a service catalogs and was easily accessible broad scientific audience.

CSL published in 2002 an annotated bibliography of, includes 2117 references — books, scientific articles and reports, travel writing, essays, statistical materials, articles from periodicals of the time, maps, illustrative materials [2; 155].

Currently, one of the most important scientific and applied areas of computer science is to optimize the retrieval of necessary data in a vast array of data virtual libraries, which increases exponentially with each passing year. This is particularly important in the search of scientific and educational information, where the search efficiency is particularly relevant [3; 214]. The increase in the volume of publications and information complicates the search for relevant information. The development of information technology has led to a significant increase in the efficiency of production of library and information resources, efficiency of information retrieval has increased by hundreds and thousands of times. But the creation of own information resources (e-catalogs, full-text databases) is quite an expensive process [4; 130].

Created powerful tools to find information, such as Google and others, can not meet the needs of the users because of the huge level of information «garbage» too much information, view which takes a lot of time and money. User research and educational information needs of accurate, valuable data digital libraries, where the most valuable sources [5; 133].

Of course, modern means of information retrieval gives a huge advantage over traditional. It is above all increase the speed data retrieval in a huge array of information and diverse and not always systematic. As studies, if you enter the search in the form of keywords, authors or sources of names and other criteria often we get a fairly large amount of data processing that take a substantial period of time. But today, a user requires not only speed data acquisition, but also the accuracy of the data, the concentration of useful information and not varied in the desired topic. This is especially true when working with information and library systems [6; 191].

Comparative analysis of the above archival sources of the XIX century and the information management systems of educational and research institutions on the state of historical materials, rare books and manuscripts show that: many of the materials of the past centuries in time are subject to deformation and other damage, thereby become useless; efficiency of information retrieval in the electronic, virtual and corporate libraries in the hundreds or thousands of times faster than traditional methods; Modern automation can significantly expand the boundaries of knowledge dissemination through databases, electronic catalogs and online access to both intranet and internet networks; Many computerized systems that store, process and transfer of scientific and educational information are local in nature, allowing through automated library system to access databases only in local networks or via the Internet without the organization of a corporate network; low level of intellectualization interface, making it difficult to work for untrained users; lack of effective mathematical models, algorithms and methods for parallel processing to speed up your work in corporate networks.

Hence the need for the development of areas associated with the tasks of creating effective methods of imaging, scanning and processing of rare and valuable information resources, providing them online access to virtual IT environments and enterprise networks and relevant [7; 240].

In comparison with similar data base and software system is characterized in that: will contain valuable information about the heritage of the republic in the past century, which has not only a high scientific and educational value, but cultural and educational value; will have a universal structure and focused on international standards describe bibliographic information (MARC and DUBLIN CORE); allow end-users (teachers, assistants, and others.) without special education (the library) to introduce (describe) the source of information (books, articles, etc.) and enter data in digital libraries and work in the corporate network; will enable students to have online access to electronic resources, search the complete heterogeneous information through an electronic catalog and improve information content of the topic; software package will work both offline and on the corporate network, creating a virtual library that will enable users to quickly provide the information you need, regardless of their location.

Scientific novelty of the study is: to develop methods, algorithms and software systems for the formation of the electronic catalog, databases, and operational support, users of rare unique scientific and educational information about the cultural heritage; development of an electronic library with rare unique scientific and educational information about the cultural heritage of the Central Asian republics, which will be implemented in a corporate network of university and mode (virtual library) replenished on a regular basis with new and valuable documents; development of software protection module electronic resources from unauthorized access to valuable information resources.

The project will: greatly improve the level of research and education at the expense of real-time access to valuable information sources on the cultural heritage of Kazakhstan; Implementation of the project will provide valuable information necessary to scientists, teachers and students, which will raise the level of scientific results and the quality of dissertations. The project will have a significant impact on science, technology and social services for the following reasons: to provide important information and scientific and educational institutions, and improving the reliability, simplify the wording of queries in enterprise library networks.

The basic methods of solving the problems are historiography, source, archive, because data collection and comparison of sources will allow for the system analysis of objects providing information, search and data processing. Due to the fact that the material consists of 594 volumes that need quick and clear navigation, it all means the digitization and OCR missing parts. Assuming that eventually for users will be developed software or website to apply graph theory; mathematical optimization techniques: methods of mathematical statistics and Web technology.

Expected results are virtual Library containing valuable information about the heritage of the country, having a scientific and cultural value; software package that focuses on international communication formats, the creation of a virtual library of rare books, which can provide users with the necessary scientific, educational, and other information.

Summarizing the above, we can say that The use of new information technologies in the creation of databases of written source allow not only to raise the level of research and education, but also to organize the effective work of collecting, managing, rich cultural heritage and to provide people with accurate and relevant information.

Potential consumer results of project are scientists, teachers, students and other categories of citizens of the republic, who will be able to have access to a wealth of information materials about the history, culture, economy and other aspects of life of the peoples of Kazakhstan in written sources of last year.

References

- 1 *Gorshenina S., d'Anke von Kügelgen.* Le Recueil turkestanais de Mežov: l'utopie d'une somme exhaustive des connaissances sur l'Asie centrale, in *Études Asiatiques*, LXV. — 2011. — № 3. — P. 625–659. — [ER]. Access mode: <http://www.academia.edu/2588452/>
- 2 *Иванчикова Е.* Казахстан на страницах Туркестанского сборника: аннотированный библиографич. указатель литературы. / Сост. Э.И. Иванчикова. — Алматы: Библиотека, 2002. — 555 с.
- 3 *Kasimbekov A., Alzhanova E.* Some search features of electronic resources in information systems in the International Conference Science: Integrating Theory and Practice Bozeman. — MT. — USA February 23–24, 2014, p. 213–215.
- 4 *Рахматуллаев М.А.* Технология создания и использования научно-образовательной информации в сети электронных библиотек: Ежегодный сборник / По ред. М.А. Рахматуллаева. — Ташкент: E-LINE, 2013. — 130 с.
- 5 *Касымбеков А.С.* Особенности самостоятельного поискового процесса электронных ресурсов в автоматизированных библиотечных системах (на каз. языке) // *Вестн. КГУТиИ им. Ш.Есенова.* — 2012. — № 2 (33). — С. 131–136.
- 6 *Рахматуллаев М.* Перспективы развития информационно-библиотечной деятельности // *Информационные технологии и проблемы телекоммуникаций: Ч. 1. Тезисы респ. науч.-техн. конф.* — Ташкент: ТУИТ. 14–15 марта 2013. — С. 191–193.
- 7 *Ercan T.* Effective use of cloud computing in educational institutions, *Procedia — Social and Behavioral Sciences*, 2 (2): 938–942, doi: 16/j.sbspro.2010.03.130, doi: 16 / j.sbspro. 2010.03.130

А.С.Қасымбеков, Э.Е.Альжанова

Тарихи зерттеулердегі білім ресурстары: XIX ғасыр жазба дереккөздеріндегі Қазақстан

Мақалада XIX ғ. жазбаша дереккөздеріндегі Қазақстанның мәдени мұрасы тарихының толықмәтінді ғылыми және білімдік ресурстарының электрондық каталогтары мен деректер базасын құру қарастырылған. Бұл коллекциялар сол дәуірдегі қалыптасқан жағдайдағы ерекшеліктердің түрлі қырларын талдап, рельефті реконструкциялауға және қазақстандық мәдени мұраның элементтерінің қалыптасуын тарихи тұрғыдан бағамдауға мүмкіндік береді. Авторлар қажет болған дереккөздерді жаңа ақпараттық технологиялар негізінде жедел іздестіру, деректерді қайта өңдеу және оларға қашықтықтан қолжетімділікті қамтамасыз ету арқылы виртуал ортаны дамыту тек қана ғылыми зерттеулер мен білім беру деңгейлерін ғана арттырып қоймай, пайдаланушыларды тиісінше сәйкес ақпараттармен қамтамасыз етеді деген қорытындыға келді.

А.С.Касымбеков, Э.Е.Альжанова

Образовательные ресурсы в исторических исследованиях: Казахстан в письменных источниках XIX века

В статье рассмотрены вопросы создания электронных каталогов и баз данных исторических полнотекстовых научно-образовательных ресурсов культурного наследия Казахстана в письменных источниках XIX в. Эти коллекции дают возможность проанализировать различные аспекты культурного наследия, рельефнее реконструировать особенности ситуации и проследить через историю их создания отдельные элементы культурного наследия того периода Казахстана. Авторами подчеркнуто, что развитие виртуальной среды путем организации оперативного поиска, обработки данных и дистанционного доступа к необходимым источникам на основе новых информационных технологий позволяет не только повысить уровень научных исследований и образования, но и организовать эффективную работу обеспечения пользователей релевантной информацией.

References

- 1 Gorshenina S. d'Anke von Kügelgen. *Le Recueil turkestanais de Mežov: l'utopie d'une somme exhaustive des connaissances sur l'Asie centrale*, in *Études Asiatiques*, LXV, 3, 2011. p. 625–659, [ER]. Access mode: <http://www.academia.edu/2588452/>
- 2 Ivanchikova E. *Kazakhstan in the pages of the Turkestan collection: an annotated bibliography of literature*, Almaty: Biblioteka, 2002, 555 p.
- 3 Kasimbekov A., Alzhanova E. *Some search features of electronic resources in information systems in the International Conference Science: Integrating Theory and Practice* Bozeman, MT, USA February 23–24, 2014, p. 213–215.
- 4 Rakhmatullaev M. *Technology development and use of scientific and educational information in the digital library: Yearbook*, edit. by Tashkent: E-LINE, 2013, 130 p.
- 5 Kasymbekov A. *Herald kgce them. Sh.Esenova*, 2012, 2 (33), p. 131–136.
- 6 Rakhmatullaev M. «*Information Technologies and Telecommunications*» // Abstracts republics. Scientific and Technical Conf., 1, Tashkent. Tuit. March 14–15, 2014, p. 191–193.
- 7 Ercan T. *Procedia — Social and Behavioral Sciences*, 2 (2): 938-942, doi: 16 // j.sbspro. 2010.03.130.

Р.С.Каренов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: rkarenov@inbox.ru)*

Есім хан және Жиёмбет пен Марғасқа жыраулар Қазақ хандығының 550 жылдығына орай

Мақалада қазақ халқының ұлылығы мен даңқын арттыруда зор рөл атқарған әйгілі Есім ханның өмірі мен қызметі суреттелген. Есім ханның қолбастаушысы, биі, заң шығарушысы болған Жиёмбет жыраудың шығармашылығына басты көңіл бөлінген. Жиёмбеттің 1620 ж. ойраттармен (қалмақтармен) болған шайқаста даңққа бөленгені, 1627 ж. Қазақ ордасынан бөлініп, өз хандығын құрмақшы болған Ташкент ханы Тұрсынның көтерілісін басуда маңызды рөл атқарғандығы айтылған. Жиёмбет шығармашылығының күшті сезімдерге толы екендігі, жаңа образдарға терең бойлайтындығы айтылған; оған айрықша стиль, өмірге философиялық көзқарас, халық өмірінің тарихи жолын алдын ала көре білуі тән екендігі көрсетілген. Марғасқа жырау Жиёмбет секілді хан билігі мен халық арасында аралық тұлға, оның сөзге шебер талант, терең білімді болғандығы туралы қорытынды жасалған. Жиёмбет және Марғасқа жыраулардың да мұралары өз зерттеушілерін табатындылығына сенім білдірген.

Кілт сөздер: хан, батырлық, мәліметтер, толғаулар, заң, келіспеушілік, жүрек жұтқан жырау.

Kipicne

XVII ғ. бедерінде өмір сүрген жыраулар қауымынан қазіргі қазақ оқырманының білері — Жиёмбет жырау мен Марғасқа жырау. Екеуі де заманында ерекше билікке ие болған ер Есімнің тұсында өмір сүрген кісілер. Бірақ жыраулар туралы сол заманнан қалған жазба деректер жоқ. Сондықтан олардың өз ауыздарымен айтқан сөздеріне қарап қана, Есіммен қандай қатынаста, өздері өмір сүрген ортада қандай бедел иесі болғандықтарына, болжамдар жасауға болады. Ал, Есімнің өзі жайлы жазылған бірсыпыра мәліметтер бар [1–3].

Бұлардың ішінде ел арасында аңыз-әпсана түрінде айтылар әңгімелер де, Есімнің өзінің көзін көрген Әбілғазы Баһадүрхан секілді бірегей тарихи тұлғаның жазба мағлұматтары да кездеседі.

Қазақ хандығы тарихында Есім ханның алатын орны

Есім хан қазақ тарихында «Еңсегей бойлы ер Есім» деген атпен әйгілі болды. Оған бұл атақ 1598 ж. ағасы Тәуекел ханмен бірге Мауреннахрға жасаған жорықта ерекше көзге түскені үшін берілген екен. Есім хан бұрын Қазақ хандығының Түркістан қаласындағы хан ордасында тұрған. Тәуекел Бұхараны қоршағанда 20 мың әскерімен Самарқанды билеп тұрған. Ауыр жарақаттан қайтыс болған ағасының орнына хан сайлаған Есім ұзақ жылдар бойы буыны жаңа бекіп келе жатқан Қазақ мемлекетін қорғау, күшейту жолында қанын да, жанын да аяған жоқ. Шығысында қалмақтармен, солтүстік-батысында Бұхара хандығымен үздіксіз шайқасуға тура келген. Орта Азия қалаларымен бейбіт, экономикалық байланыс орнатуға ұмтылды. Қазақ хандығын бір орталыққа бағынған мемлекет етіп құруды көздеді. Шыңғыс ханнан Есім ханға дейін он алты ата болған. Оны былайша беруге болады: Шыңғыс хан – Жошы хан – Орда Ежен – Сартақтай – Қоныша – Баян – Сасыбұқа – Ерзен – Шымтай – Орыс хан – Қойыршақ – Барақ хан – Жәнібек хан – Жәдік – Шығай хан – Есім хан. Оның ата-бабаларының бәрі дерлік билікте болып, Алтын Орда, Ақ Орда секілді мемлекеттердің тарихында ерекше рөл атқарған.

Есім хан өзіне дейінгі Хақназар ханның, әкесі Шығай ханның, кейіннен ағасы Тәуекел ханның тұсындағы тарихи жағдайлардың барлығын жинап, нүктесін қойғызған [4; 5]. Біріншіден, қазіргі Қазақстан территориясының толығымен қалыптасып бітуі Есім ханның билігінің тұсында аяқталды. Тәуекел хан аяқтап бергенмен заңдастыра алмап еді, оны інісі Есім хан ресми түрде заңдастырып, көршілеріне мойындатты. Екіншіден, Есім ханның кезінен бастап, Иасы қаласының атауы «Түркістан» болып өзгертіледі және ол Қазақ хандығының астанасы болып бекітіледі. Яғни, Есім хан хандықтың саяси-әкімшілік, рухани орталығына айналған астанасын заңдастырып берді. Үшіншіден, Есім ханға дейін қазақтың әр ханы әр түрлі жерде жерленген. Мысалы, Керей мен Жәнібектің нақты жерленген жері белгісіз. Аңыз бойынша, әр түрлі жерлер айтылып жатады. Бұрындық хан Үргеніш қаласында, Қасым хан Сарайшықта, Хақназар хан Созақта, Шығай хан Күміскентте, Тәуекел хан

Ташкентте жерленген. Есім ханнан бастап қазақтың барлық хандары Түркістанда Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің жанында жерлене бастайды. Яғни, саяси-әкімшілік және рухани орталыққа айналған Түркістан қаласының киелілік маңызы артады. Бұл қазақ мемлекеттілігін нығайтуда үлкен бір бастама болды.

XVII ғасырдың басында Ташкентті билеуші Тұрсын мен Есім хан арасында билік үшін күрес шиеленісе түсті. Тұрсын Мұхаммед сұлтан — қазақ ханы, Жалым сұлтанның ұлы. Бұхар хандығының билеушісі Имамқұл ханның көмегіне сүйенген Тұрсын хан Есім ханмен күрес жүргізді. Есім хан Тұрсын ханнан жеңіліп, Шығыс Түркістан билеушісі Абд әр-Рахымның ордасына кетуге мәжбүр болды.

Жеңілгеніне қарамай Есім хан қырғыздардан құралған жасағымен Тұрсын ханның Сырдария бойындағы ұлысына бірнеше рет жорық жасады. 1626 жылы Тұрсын хан мен Есім хан өзара бейбіт келісімге келді. Бірақ бұл бейбіт келісім ұзаққа созылмай, Тұрсын хан тарапынан бұзылды. 1627 ж. Есім хан қалмақтарға қарсы жорыққа аттанғанда, Тұрсын хан оның ордасына шабуыл жасады. Жорықтан оралған Есім хан Тұрсын ханның әскеріне Сайрам түбінде ойсырата соққы берді. Мұнан соң Тұрсын хан әскері Ташкент маңындағы шайқаста да Есім хан әскерінен жеңілді. Осы жағдайда Тұрсын хан әскерінің біраз бөлігі Есім хан жағына шығып кетті. Тұрсын хан өз нөкерлерінің қолынан қаза тапты [5; 17].

Бұл жөнінде «Түріктер шежіресінің» авторы, Хорезмдегі өз бауыры Исфандийардан қашып кетіп, 1625/26 ж. Түркістан қаласындағы Есім ханды паналаған Әбілғазыдан мынадай егжей-тегжейлі мәліметтер табамыз: «...Онда үш ай тұрдым. Бұл кезде Ташкентті Тұрсын хан билеп тұрған еді. Есім хан сонымен жүздесуге кетті. Тұрсын ханмен жүздескеннен кейін қайтып келіп, Есім мені ертіп ханға апарды, онымен таныстырып, былай деді: «Бұл — Жәдігер ханның баласы Әбілғазы. Осы кезге дейін бұл үйдің мүшелерінен бізге мейман болып әлі ешкім келген жоқ, ал біздерден оларға барғандар көп. Сіз Әбілғазыны өзіңізге алмайсыз ба?» Мен Тұрсын ханның қолында тұруға кеттім. Екі жылдан кейін Есім Тұрсын ханды өлтіріп, оның адамдарының көбін қырып тастады. Сонда мен Есім ханға былай дедім: «Мен сендерге өздеріңнен, екі ханнан, маған әлдебір пайдасы тиер деген үмітпен келген едім, ал сендерде мынадай болды. Мені Имамқули ханға (Бұхараға) жіберіңдер». — «Жақсы, бара ғой», — деп жауап қайырды Есім. Мен Имамқули ханға кеттім» [6; 427].

Шығыс Түркістан хандығына арқа сүйенген Есім хан 1627 ж. Тұрсынды өлтіріп, Қазақ хандығының билігін қайтадан толық өз қолына алып, бір орталыққа бағынған ірі мемлекет құрды. Ол билік еткен тұста Қазақ хандығының әскери қуаты күшейіп, 300–400 мыңға дейін атты әскер шығара алған. Ал бұл кезде көршілес үлкен мемлекеттер Иран 50-60 мың, Ресей 70-80 мың, Қытай 100 мыңдай ғана атты әскер шығарған [7; 271].

Тарих ғылымдарының докторы, профессор Т. Омарбек өзінің мақаласында [8; 20] мынадай қызық дерек ұсынады: «Есім хан 1628 жылдан кейін тарихи деректерде айтылмайды. Соған байланысты біздің тарихшылар, орыстың тарихшылары әлі күнге дейін «Есім хан 1628 жылы қайтыс болды» деп айтып келе жатыр. Енді өзіміздің деректер табылды. Дәстүрлі деректер бойынша, Есім хан 1644 жылы қайтыс болыпты. Бірақ 1628 жылдан бастап бұл кісі қатты ауырып, төсекке таңылған. Өйткені орыстың деректерінде Ресейдің елшілерімен келіссөзге Есім ханның баласы Салқам Жәңгір баратын болған. Оның негізгі аты — Жәңгір. Бірақ мінезі кеңпейіл, денесі мол, әкесі сияқты ақкөңіл, ақжарқын болғаннан кейін, қазақта алқам-салқам деген сөз бар ғой, «Салқам» деген қосымшаны қазақ кейін берді. 1628 жылдан бастап Жәңгір Есім ханның орнына орыс, қалмақ елшілерін қабылдап, қалмақпен қатынасты реттеп отырады. Бірақ барлық жазба деректерде «хан» деп емес, «сұлтан» деп айтылады. Оның себебі неде? Оның себебін енді біліп отырмыз, Есім хан әлі тірі екен. Ханның өзі тірі тұрғанда, мың жерден баласы болса да, қазақ еш уақытта басқа адамды хан деп айтпаған. Ол жаман ырым. Сөйтіп, Жәңгір 1644 жылдан бастап ресми түрде хан болады». Есім хан Түркістанда жерленген. Қабірінің басына кесене орнатылған.

«Есім ханның ескі жолы»

Бұл дәстүрлі қазақ қоғамындағы әдет-ғұрып заңдарының жиынтығы. «Есім ханның ескі жолы» Есім хан билігі тұсында қабылданды. Есім ханның қол астына қарайтындар және оның кейінгі ұрпақтары Есім ханның жаңалығына «Есім ханның ескі жолы», немесе «Есім салған ескі жол», деген ерекше атау берді. Бұл — Есім ханның саяси қызметі мен оның негізгі құқықтық ережелерінің мағыналы атауы [9; 30].

Есім хан билігі тұсында күнделікті көшпелі тұрмыстағы даулы мәселелерді шешуде, азаматтық, қылмыстық істерді қарауда, әскери-отбасылық қарым-қатынастарда «ата-баба жолы» басшылыққа алынды. Есім хан ғасырлар бойы сұрыпталып, орныққан осынау жол-жоралғы, әдет-ғұрып жосындарын өз заманының әскери-саяси және әлеуметтік қажеттіліктеріне орай жетілдіріп жүйелеген.

Ресей деректерінде [10; 440, 441] Есім ханның тұсында қазақ халқы арасындағы жеті атаға дейін некеге тұрмау тәртібі заңдастырылғаны туралы айтылады.

Есім хан Қасым ханға ұқсауға, көшпелі мәдениетті тұрақтандыру жолындағы оның саясатын басшылыққа алуға тырысты. Есім ханның осы бағыттағы істері, бастамалары мен басқару тетіктері көшпелілер тарапынан кең қолдауға ие болды. Олар ұрпақтан ұрпаққа жетіп, «Есім ханның ескі жолы» деген атпен үлгілі қоғамдық модель ретінде орнықты.

Дау шешіп, төрелік айту құзыретін иеленген би-қазылардың оны білуі міндетті саналған. «Есім ханның ескі жолы» заңдары мазмұнына қарай «Құн дауы», «Жер дауы», «Жесір дауы», «Мал дауы» секілді күрделі тараулардан құралған [11; 31–33]:

1. Ежелден-ақ қазақ қоғамындағы күрделі даулардың бірі — кісі өлімі. Кісі өлімі үшін құн алынған. Есім хан шығарған арнайы заң бойынша өлген кісіге өлтіруші жақ құн төлеуге міндетті. «Ер адамның құнына жүз жылқы, алты жақсы (6 түйе)» кесілген.

Әйел адамның құны, «Есім ханның ескі заңы» бойынша, қалың малдың шамасы бойынша өлшенген.

2. Қазақ қоғамындағы екінші бір үлкен дауы — жесір дауы. «Жесір» деген сөз әйел жынысының ерсіз бос отырған жігіне тән атау. Есім ханның заңы бойынша, жесірге сол рудан адам таңдауына рұқсат етіледі. «Егер таңдаған адамы бас тартса, онда әйелдің басы босап, қалыңмалы қайтарылады.

3. Қазақ қоғамында мал-мүлік дауы да ерекше орын алған. Қазақ үшін байлық — мал. Малдың еті, сүті — тамақ та; жүні, терісі — киім; мал қазаққа көшсе — көлігі, мінсе — жүйрігі, яғни малсыз тірлік жоқ. Сондықтан да Есім хан ұрыларға аяушылықпен қарамаған.

Ұрланған аяқты мал үшін ұрыдан ол малдың көзі қайтарылады, көзі жоқ болып кетсе, оның орнына тұрарлық төлеуі алынады. Оның үстіне бір қара ұрланғанның айыбына — «ауыздықсыз ат, астарсыз шапан», он қараға дейін — қосымша «ат-тон» кесілген.

4. Есім ханның шығарған заңында жер-су, жайлау-қыстау, көшу-қону қоныстары туралы болып тұратын күрделі дау-жанжалдарды шешуге белгіленген заңның жол-жобалары бар. Жер-су, жайылым, ата-қоныс мекеніне иелік ету үшін талапкерге қойылатын салт-сана заңдарының түрлі шартты сұрақтары мен қажетті белгілері көрсетілген. Олар: талапкердің ата-анасының салынған қабірі, қойылған құлпытасы, қазылған арық, егілген егіннің атыз жаптары, құрылған шығырдың орны, орылған қырманның ізі, соғылған бөгеттің қалдығы, қазылған құдықтың орны, малдың қысқы көңі, қойдың күзгі түнегі, тұрғызылған қарақшы, үйілген омақа белгі, тігілген ағаш, егілген бақша, салынған там, соғылған аз-бар қора, салынған шеген, қазылған ошақтың орны т.б.

5. Есім хан заңында мұрагерлік, мирасқорлықтың мал мөлшері анық айтылған. Мирасқорлыққа бөлінетін мал-мүліктердің бөліну мөлшері: туған ұлдарына — екі еседен, туған қыздарына, баласыз әйелдеріне — бір еседен, өгей балаларына — жарты еседен, есігінде еншілес болып жүрген құлы яки күңі болса — ширек еседен сыбаға тиісті.

6. «Есім ханның ескі жолындағы» қызға төленетін қалыңмалдың кесімді мөлшері бес түрлі болған. Олар:

- «Жүз қырықтың қалыңы» — жүз қой, қырық қара деген кесім байлар мен билердің қызының қалыңы.
- «Жүз жиырманьың қалыңы» — жүз қой, жиырма қара деген кесім одан кейінгі орташа қызының қалыңы.
- «Қырық жетінің қалыңы» — жеті қара, қырық қой деген кесім (байлардың, билердің «қатын үстіне» алатын кедейлердің қыздарына төленетін қалыңы).
- «Он екі қараң — «дөңгелек қалың» (қатыны өлгендердің кедейдің қызын айттырғанда төлейтін қалыңы).
- «Сегіз қараң» — (жарлы-кедейлердің бір-бірімен құда болып қызын айттырғанда төлейтін қалыңы).

Әйел құны да осы кесімге орай шешіліп отырған.

Сонымен, Есім хан заңдарының мәні — ғасырлар бойында қазақ көшпелі қоғамында қалыптасқан көшпелілер өмірінің қатаң жағдайларына бейімделген дәстүрлі әдет-ғұрып пен құқықтық тәртіпті жандандыру, нығайту.

Жиёмбет жыраудың қысқаша өмірбаяны

Есім ханның заң шығарушы билері болған. Жалпы, Шыңғыс хан заманынан бері билердің алқасы 12 адамнан тұрған. Сол билер қатарында Есім ханның жақын кеңесшісі Жиёмбет те болған.

Жиёмбет — Есім ханның әскербасы батырларының бірі, әрі жорықшы жырауы. Сонымен бірге Жиёмбет, ел аузынан алынған тарихи әңгімелерге және өз шығармаларындағы кейбір сөздерге қарағанда, заманының ірі феодалы, мемлекет істерінде үлкен рөл атқарып отырған қабырғалы биі.

Жыраудың өмірбаяны, қай жылы туып, қай жылы өлгендігі жайында нақты деректер жоқ. Тек біздің заманымызға жеткен шығармаларындағы кейбір сәттерден, халық жадында сақталған әңгіме, жырлардан, ескі шежірелерден жырау жайында біраз мәлімет ала аламыз.

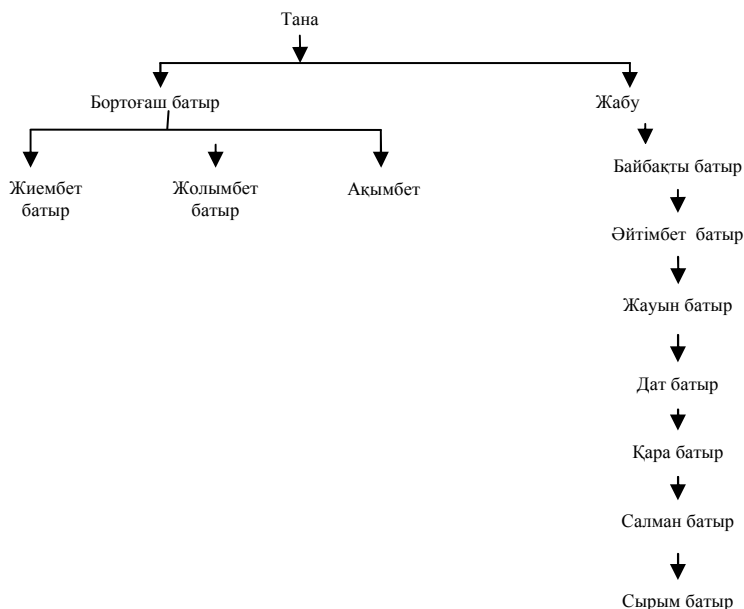
Көрнекті ғалым, профессор Х. Сүйіншәлиев өзінің белгілі оқулығында былай деп жазады: «Жиёмбеттің өмір сүрген кезі — Есім ханның тұсы. Оның әкесінің аты әр деректе әр түрлі аталады: Біртоғаш, Бортоғаш, Мұфтоғаш. Біздіңше, дұрысы ел есінде сақталған — Мұфтоғаш болса керек...

Ол Кіші жүз, он екі ата Байұлының бір атасынан. Мұфтоғаштан Жиёмбетпен бірге Жолымбет, Ахмет деген ұлдар туған. Туып-өскен жері — қазіргі Орал облысы, Тайпақ ауданы. Негізгі мекені — Байбарақ, Байшерек деген жерлер. Қыстауы — Жайық жағасындағы Есім төбесі. Жаз Жиёмбет ауылы Жем-Сағыз бойын жағалай жайлаған.

Ел аңызы бойынша, Жиёмбет Ителіне айдалады. Есім өлген соң ол еліне келіп, 1680 жж. шамасында, тоқсанның үстіне шығып өлген» [12; 290, 291].

Белгілі жазушы және әдебиет зерттеушісі М. Мағауин Жиёмбет жырау туралы біраз мәлімет береді: «Бортоғашұлы Жиёмбет жырау Алшын руынан, көшпенділердің әскери аристократиясынан шыққан. Алшындар тек қазақ хандығында ғана емес, басқа Орта Азия хандықтарында да мемлекеттің тірегі, әскери күші болғаны мәлім. Самарқанд Регистанындағы Шері-Дар медресесі мен Тіллә-кари мешітін салғызған атақты Жалаңтөс баһадүр да осы Алшын руынан-тын...

Қазақ ССР Ғылым академиясының орталық кітапханасының қолжазба қорында сақталған шежірелердің біразынан Жиёмбеттің атын ұшыратамыз. Солардың бірінде (№ 1115) Жиёмбет жайында мынандай мәлімет бар.

Тағы бір шежіреде Жиёмбет — «Кіші жүздің ескіде өткен аузы дуалы биі» делінеді.

Тананың ұраны — Жиёмбет. Атақты Сырым батыр да жауға шапқанда өз атасы Жиёмбеттің атын атап шапқан» [13; 66, 67].

М. Неталиев «Кіші жүз шежіресі» атты тарихи-этнографиялық зерттеуінде Жиёмбет жыраудың ата-тегін былайша таратады: «Сұлтансықтың бұл атасынан (Тана руы туралы) 2 бала: Шаңқан мен

Біртуғаш туған (Біртуғаштың аты Біртоғаш болуы да мүмкін). Тана — негізінен жеті-баулы Тана деп аталады. Оның себебі түсінікті: Шаңқаннан 3 бала: Қалқаман, Жақсыгелді, Тойлан. Ал Біртоғаштан — Ақымбет, Жиёмбет, Қараман, Әдік — 4 бала, барлығы 7 ұрпақ тарайды екен. Осыны өз атасының шежіресіне қоса жаздырған Берқайыр Аманшин былайша өрбітті: Танадан — Жиёмбет, Ақымбет, Қалқаман, Асан, Бессары, Қараман, Қарақұнан деп. Бұл 7 баланы тарихшы Хамит Маданов та дұрысқа жақын көрсеткен, ол тек Қараманның орнына Қалақ дегенді енгізген.

Ал осы жетеуді ол Тананың екі баласы Шаңқан мен Біртоғашқа бөліп: Жиёмбет пен Ақымбетті — Шаңқаннан, Қараман, Қалқаман, Асан, Бессарыны — Біртоғаштан туған деп жазыпты...

Жиёмбеттен — Масай, Жобалай, Нұрке. Жиёмбеттің осынау үш ұрпағынан өрбіген азаматтар бүгінгі тәуелсіз еліміздің алыс-жақын аймақтарында қоғамдық жұмыстың әр саласында еңбек етіп, абыройға бөленіп жүр» [14; 81, 82].

Есім ханның қабырғалы билерінің бірі болған Жиёмбет қарапайым көшпенділер қатарынан емес. Халық аңыздарының және шежіренің айтуынша, Жиёмбеттің арғы атасы — Ноғайлыдан шыққан атақты Алау батыр: Алау — XVI ғасырдың алғашқы жартысында жасаған, тарихқа белгілі адам [13; 68].

Жиёмбеттің жастық шағы Батыс Қазақстан аймағының Дендер, Өзен, Жем, Арал өңірінде өтеді. 16 жасынан бастап хандардың, билердің, батырлардың жанында жүреді. Шешендігінің арқасында ел билігіне араласады.

Жиёмбет Есім ханның беделді биі, батыры, қолбасшысы болып, талай шайқастарға қатысады. 1620, 1627, 1628, 1635 жж. қалмақтармен болған соғыстарда Жиёмбет батыр бастаған сарбаздар ірі жеңіске жетеді. Әсіресе 1620 ж. Есім ханның Ойрат қалмақтарымен шайқасы кезінде ерекше ерлік, тапқырлық көрсетеді.

Қазақ энциклопедиясының 4-томында: «Ол Есім ханның Кіші жүздегі ел басқарушы биі, қолбасшы батыры болған. Қалмақтарға қарсы 1620–1627 жж. жорықтарға қатысып, ұйымдастырушылық қабілетімен, ерлігімен көзге түскен», — деп жазылған.

Жиёмбет батыр Қазақ ордасынан бөлініп, тәуелсіз хандық құрғысы келген Ташкент ханы Тұрсын ханның көтерілісін басуда елеулі қызмет атқарған.

Әйгілі жырау «Әмірің қатты, Есім хан», «Еңсегей бойлы ер Есім» атты толғауларында Есім ханның жосықсыз ісін бетіне басып, зорлық-зомбылық әрекеттерін ашық айтады. Сөз күдіретін, ақындық өнерді жоғары қояды. «Қол-аяғым бұғауда», «Басы саудың түгел-дүр» деген жырларында ханнан қуғын көріп, айдауда жүргені айтылады. Бірақ ержүрек жырау қиындыққа мойымаған. Мұны «Менің ерлігімді сұрасаң, Жолбарыс пен аюдай, Беріктігім сұрасаң, Қарағай мен қайыңдай» деген өлең жолдарынан көреміз [15; 218].

Жиёмбет жыраудың шығармалары сол дәуірдің кейбір шындығын, сол заманның кескін-келбетін, халықтың салт-санасын білуге жәрдемдеседі.

Жиёмбеттің Тәуекел ханға айтқан өлеңі

Кейбір деректерде Жиёмбет жырау Қазақ хандығының 1582–1598 жж. билеушісі Тәуекел ханды жақсы білген.

Тәуекел — Шығай ханның ұлы. Ол 1581 жылдан әкесімен бірге Мауреннахр билеушісі Абдолла ханға қызмет еткен. Оларға Абдолла хан Ходжент жерін икта ретінде беріп, алтын жіппен тігілген шапан мен асыл таспен безендірілген белдік сыйлаған. Тәуекел хан Абдолла ханның басты қарсыластарының бірі Баба сұлтанмен күресте белсенділік танытады. 1582 ж. Баба сұлтанды өлтіріп, оның басын Абдолла ханға апарып береді. Бұған сый ретінде мол тартулармен қоса, Самарқандқа іргелес Африкент уәлаятын үлеске алады. 1582 ж. Шығай өлгеннен кейін орнына Тәуекел хан сайланады. Ол 1598 ж. Бұхара қаласы маңындағы шайқаста алған ауыр жарақаттан 40 күннен кейін қаза табады. Тәуекел ханның Шайбани әулетімен жүргізген күресі нәтижесінде Сырдарияның орта ағысының екі жағасындағы отырықшы-егіншілік аудандар Қазақ хандығының құрамына кіреді [16; 34–36].

Жиёмбет Тәуекел ханға арнап өлең шығарған. Бірақ ханға айтқан өлеңі түгел жетпеген. Оның қысқа үзіндісі ғана мәлім. Ол үзіндіден Жиёмбеттің жас шағы көрінеді. Жыраудың жігітшілікпен хан қаһарына ілініп, одан кешірім өтінгені Б. Қорқытовтың «Кіші жүздің билері мен батырлары» атты кітабында былайша баяндалады: «Тәуекел ханның Есенбике деген көрікті қызы болыпты. Сол қызға Жиёмбеттің көзі түсіп, онымен бір кездесуді көздеп, сыртынан аңдып жүріпті. Мамыр айының мамыражай күнінің бірінде Есенбике бір топ қызбен қызғалдақ теруге шығады. Көк шалғынды бір

төбенің астында бақылап отырған Жиёмбет Есенбике оңашалау қалғанда барып жолығыпты. Осыдан соң екеуі түсінісіп кетіпті. Бірақ жортуыл, дау-далабайдың ортасында жүрген Жиёмбет қызға көп кезіге алмайды. Қыз іштегі жалынын сыртқа шығара алмай, іштен құса болып жүреді.

Бірде Тәуекел хан Күлтөбе басында билік құрып отырып, ел ішіндегі біраз дау-дамайды қарап шешеді. Осындай көңілді отырған шағында, отырыстың аяғын ала топты жарып, Есенбике ортаға шығып, әкесінің алдына келе: — Дат, тақсыр! — дейді.

Хан: — Қызым, не тілекпен келдің, айт, — деген екен.

Есенбике:

– Тақсыр, бір білезігім бар еді,

Оның өзі тар еді.

Албырт өскен ер жігіт,

Оңаша жерде жолығып,

Сол білезігімді кеңітті,

Қатарымнан кемітті, — деп төмен қарайды.

Хан: — Ол кім еді, атын айт, — дейді.

Есенбике: — Ол сіздің тобыңызда жүрген әрі батыр, әрі жырау Жиёмбет, — депті.

Хан Жиёмбетті шақырып алып: — Бұл не әңгіме, мына бойжеткеннің айтып тұрғаны рас па? — деп сұрайды.

Жиёмбет:

– Уа, тақсыр, хан ием!

Үш ай тоқсан кезінде,

Қошқар менен бура мас.

Нақ көктемнің кезінде,

Айғыр менен бұқа мас.

Жас болжамы жеткенде,

Қыздар менен жігіт мас.

Сол жастықтың жөнімен,

Түзетілмес іс қылдым.

Кессеңіз, ханым, міне, бас, —

деп хан алдына басын иеді.

Жиёмбеттің тапқырлығы мен ерлігіне риза болған хан:

– Айтқандарыңның бәрі жөн,

Өркенің өссін екі жас, —

деп батасын беріп, некелерін қидырып, сол жерде екі жастың отауын тіккізіпті [17; 14–15].

Әйгілі жыраудың Тәуекелге айтқан сөздерінің үлгісі «Ертедегі қазақ әдебиеті хрестоматиясында» (119-б.) бірінші рет басылған.

*Жиёмбеттен қалған ең елеулі мұра —
оның Есім ханға арнаған толғауы*

Қазақтардың ойраттарға қарсы XVII ғ. күресі көбіне жеңісті, сәтті болып отырғанмен де, аса тынымсыз, елдің тынышын кетірген ауыр күрес еді. Осы кездегі оқиғалардың кейбірінің елесін Жиёмбеттің Есімге арналған «Еңсегей бойлы ер Есім» [18; 131–132] толғауынан көреміз:

Еңсегей бойлы ер Есім,

Есім, сені есірткен

Есіл де менің кеңесім.

Ес білгеннен, Есім хан,

Қолыңа болдым сүйесін,

Қолтығыңа болдым демесін.

Ертеңгі күн болғанда,

Елің кеңес құрғанда,

Айналып ақыл табарға

Есіктегі ебесін,

Сонда, ханым, не десін?!

Мен жоқ болсам, Есім хан,

Ит түрткіні көресің.

*Жиёмбет қайда дегенде,
Не деп жауап бересің?..
Мені менен, ханым, ойнаспа,
Менің ерлігімді сұрасаң,
Жолбарыс пенен аюдай.
Өрлігімді сұрасаң,
Жылқыдағы асау тайыңдай.
Зорлығымды сұрасаң,
Бекіре менен жайындай.
Беріктігімді сұрасаң,
Қарағай менен қайыңдай.
Көруші едім, Есім хан,
Ханымды күнім, сізді айымдай.
Сырым саған түзу-ді,
Садаққа салған бұлыңдай.
Жұмыскерің мен едім
Сатып алған құлыңдай,
Жүруші едім араңда
Өзіңнің інің менен ұлыңдай...
Мен өлсем, құнсыз кетер деме сен,
Кешегі өзіңнің ұрып өлтірген
Тілеуберді құлыңдай!
Тілеуберді құлың мен емес,
Мұның, ханым, жөн емес.
Менің ер екемді көргенсің,
Әуелден бірге жүргенсің,
Дегенімді қылғансың,
Қайратымды білгенсің.
Азбытпа, ханым, күннен соң,
Сіздің естен кеткенмен,
Біздің естен кеткен жоқ:
Қалмақтың Бөрі ханы келгенде,
Соқыр бурыл байталға
Сонда бір жайдақ мінгенсің...
Қалмақтың Бөрі ханы келгенде,
Қаланың қасы бүлгенде,
Хандар қалаға қылаған,
Сұлтандар суға сылаған,
Қаз мойынды ханша
Қалада тұрып жылаған...
Тал шарбаққа мал сақтап,
Тас қалаға жан сақтап,
Тасқан екен мына хан!
Қайрылып қайыр қылуға
Қылығың жоқ ұнаған.
Қайратым қанша қайтса да,
Мұныңа, ханым, шыдаман!
Арқаға қарай көшермін,
Алашыма ұран десермін,
Ат құйрығын кесермін,
Ат сауырын берермін,
Алыста дәурен сүрермін,
Қарамасаң, ханым, қарама,
Сенсіз де күнімді көрермін!*

Бұл жолдардан Жиёмбет жыраудың Есім ханға ақыл-кеңес беріп, тар кезде қолтығынан демеген, әскеріне, төңірегіндегілерге сүйеніш болған, ақыры соның нәтижесінде оны үлкен билікке қолын жеткізіп, «есіртуге» дейін апарған сұңғыла абыз, қызметі өткен кісісі екенін байқаймыз. Демек, Жиёмбетке Есім хан осындай дәрежеге жетуімен борышқор. Ел әңгімелеріне қарағанда, Жиёмбет — Есімді ақ киізге салып хан көтерушілердің бірі, оның барлық жеңісті жорықтарының қаһарманы.

Жорық жырауы Есім ханға «мен кеткеннен кейін қалмақтардан көресіні көресің, кезінде сол қалмақтардан бірнеше рет жаныңды аман сақтап қалып едім, енді оны ұмытайын деген екенсің» деп Есім ханға ашулы сөздерін де арнайды. Бірақ Жиёмбет жырау қаншама күш көрсете сөйлегенмен, Есім ханды биік бағалап, оның ерлік істері мен парасатты ел басшысы екенін мойындап тұрғандай. Қалай дегенмен де ханның арғы-бергі, жақсы-жаманды жүріс-тұрысы мен көңілге қона бермейтін кейбір қыңыр қылықтарын есіне салып, Құдай тәубасын аузына келтіргендей [19; 350].

Бұл толғау осындай ерекше қасиетімен құнды, шындықты ірікпей-бүкпей, тура қасқая қарап бетке айтуымен қымбат. Сонау арғы ғасырлардан бері ұмытылмай ел есінде сақталып келуі де жұрттың көкірегіндегі көкейкесті айта алмай жүрген сөздерін жеткізуінен болса керек.

Жиёмбет — Есім ханмен жағаласып өткен батыр жырау

Жиёмбет жырау өзі тұстас кейбір хан мен билерге наразылық білдірген, оларға тіл тигізе батыл сөздер да айтқан. Сондықтан да халық Жиёмбетті әділ би, шешен жырау, айлалы, «аруақты» батыр деп дәріптеген.

Тарихтың айтуында, ол — Есім ханнан қорлық көріп, есесі кеткен елдің жоғын жоқтаған ер азамат. Есім өлтірткен құлдың құнын даулап, ханға қарсы шығатын да, ханды өз қылмысын мойындауға мәжбүр ететін де осы Жиёмбет. «Ешкім жақтап, ешкім құн талап етпейтін құлды өлтірген... Есім Жиёмбеттен кешірім сұрауға мәжбүр болады» деп жазылған Қазақ ССР тарихында [20; 226].

Уақыт өткен сайын Есім хан мен Жиёмбет бидің арасындағы қайшылық өрши түседі. Оған келіп, мынадай бір оқиға тағы да жалғасады. Халық аңыз бойынша, бір кездері Есім қалмақ хандарымен ауыз жаласып кетеді. Осыдан келіп елде оның саясатына ашық наразылық туады. Осындай наразылықтың бірін халық Жиёмбет пен оның інісі Жолымбетке байланыстырып айтады. Ол аңыздың қысқаша мазмұны мынадай: «Есімді қолға ұстамақ болған қалмақтың бір ханы оған елші жіберіп, сұлу қызды сыйға тартады. Сыйлықты алып келе жатқан қалмақ елшісін Жиёмбеттің інісі Жолымбет батыр тосып алып, ханға жеткізбей қолға түсіреді. Қызды барымталап, ханға бермейді. Мұны естіген Есім хан Жиёмбетке ренжіп, қалмақ ханы сыйлаған тартуды өз қолына тез табыс етуді талап етеді. Бірақ Жиёмбет ауылы бұған түгел қарсы тұрып, қызды қайырмайды. Бұрын ханға кеткен дауларының есесін осылай қайыруды ойлайды. Осындай себептерден Жиёмбет пен хан арасы алшақтай түседі» [12; 29].

Есім хан қаһарын төгіп, Жиёмбетті шақырып алып:

– Хан алдындағы ауыр қылмысы үшін інің Жолымбетті ұстап, өз қолыңмен өлтір, — деп әмір етеді.

Бұған шамданған Жиёмбет [21; 51]:

*Әмірің қатты Есім хан,
Бүлік салып, бұйырдың
Басын бер деп батырдың —
Қанын ішіп қанбаққа,
Жанын отқа салмаққа.
Атадан жалғыз мен емес,
Хан ие, ісің жол емес.
Жолбарыстай Жолымбет,
Құрбандыққа қол емес.
Жол тосып, алып кетіпті,
Қалмақтан алмақ сыйыңды.
Қаһарыңды басқалы
Қалың елім жиылды.
Бастап келген өзге емес,
Жиёмбет сынды биің-ді.
Малын салып алдына,
Әр саладан құйылды,*

*Он екі ата Байұлы
Бір Тәңірге сыйынды, —*

дейді. Есім хан райынан қайтып, Жолымбетке кешірім береді. Алакөздік жақсылыққа бастамайтынын ұққан Жолымбет бытыр елден безіп, бөтен жаққа қашып кетуге мәжбүр болады. Ол туыс-туғандары, жекжат, жұрағаттарымен Адай арасына — Хорезм жағына ығысып, сол жақта өледі.

Ел аңызы бойынша, Жиёмбет Есім хан жарлығымен Ителіге айдалады. Ханға қарсы сөз айтуға, оның абыройына дақ келтіруге болмайтын билердің дайындаған заңына Жиёмбеттің мойынсұнбайтын амалы жоқ. Аңыздар мен жазбаларда әскербасы, даңқты батыр, жыршы, сазгер Жиёмбет Ителінде жүріп үйленіп, одан туған ұрпақ Ител Баймұрат болып тарап кеткен [22; 4].

Ел аузындағы аңыздарға қарағанда, Жиёмбет тек жырау ғана емес, жиһанкез де болғанға ұқсайды. Ол көп жерлерді аралаған. Қазақстаннан басқа жердегі біраз жұрттарды көрген.

Жиёмбет жыраудың қуғынға ұшырауы

Жиёмбеттің мемлекет ішіндегі, халық алдындағы беделі қаншама жоғары болғанымен, оның Есім ханмен тартысының аяғы насырға шабады. Халық жадында қалған аңыздардың айтуынша, тартыс атақты жыраудың жеңілісімен тынады. Сірә, бұл қайшылықтың түп-төркіні Жиёмбеттің тентектігінде ғана жатпаса керек.

Есім ханның басты мақсаты – Жиёмбеттің ықпалындағы елдерді өзіне түгелдей қаратып, хандық құзырын бұрынғыдан да кеңейту болатын. Оның бұл ойы Жиёмбетті биліктен тайдырмайынша іске аспайтын еді. Сондықтан ол өз жендеттерін жұмсап, Жиёмбетті қолға түсіріп, жыраққа жер аударып жібереді. Жиёмбет сол жаққа айдалып бара жатып [21; 54–55]:

*Қол-аяғым бұғауда,
Тарылды байтақ кең жерім!
Арманда болып барамын,
Қоштасуға аял жоқ,
Қалқаман, Шолан ерлерім!
Қайырылып, қадам басарға
Күн болар ма мен сорға,
Өзен, Арал жерлерім?!
Қиядан қолды көрсеткен
Төбеңе шығар күн бар ма,
Жотасы биік Дендерім?!
Қайрымсыз болған хандарға
Тиер ме екен бір күні
Жолбарыстай шеңгелім! —*

деп өзінің жауынгер достарына іштегі өкінішін білдіреді.

Ол туған жерден жырақта жүріп те елін, жерін, жауынгер достарын аңсап, сағынып [21; 55]:

*Басы саудың түгел-дүр
Толған тоғай малы-дүр.
Тоқтамай соққан толағай
Толастар мезгіл жеткей-дүр.
Керегеге ілінген
Шабылмаған семсер тұр,
Жаудан алмай кегімді,
Есіл де өмір өткен құр.
Азап шектім аралда
Ханға қарсы тұрам деп,
Түн ұйқымды бөлгенмін,
Жұртымды жөнге салам деп.
Бас кессе де басылмай,
Ақ ісімді жасырмай,
Атқа мінген ер едік,
Қашырды бүйітіп елімнен
Күйеуден безген қатындай, —*

деп өзінің әділет үшін белін буып, қолына қару алып, күреске шыққан мақсатын баяндайды.

Сол айдаудан Жиёмбет 1643 жылдың басында (осы жылдың жазында Орбұлақ шайқасына қатысады) елге жадап-жүдеп, ауруға шалдығып оралады. Оны ел-жұрты зор құрмет көрсетіп қарсы

алып, бағып, күтеді. Тана руы Жиёмбетті өзіне ұран етіп алады. Осылайша, даңқты жырау ел есінде мәңгі ұмытылмастай болып қалады.

Жиёмбеттің Орбұлақ шайқасына қатысуы

Қазақ жауынгерлерінің аз колмен жаудың сан мыңдаған әскерін соғыстың керемет әдіс-тәсілін қолдану арқылы жеңіліске ұшыратқан тарихтағы ең шешуші шайқастардың бірі қазіргі Алматы облысының Панфилов ауданы Орбұлақ түбінде болғандығы тарих беттерінде жазылған.

Қазақ хандығы кезеңі — ат жалында күн кешкен Алаш жұртының қаһармандық дәуірі. Өйткені бетегелі белімізге, жусанды дарқан даламызға көршілеріміз қашанда көз тіккен. Оның басты себебі: жазы — жайлау, ойы — қыстау, құтты қонысымыз арқылы стратегиялық маңызы бар — Ұлы Жібек жолының өтуі. Сондықтан да елім, жерім, халқым деп жаны күйзеліп, елінің ертеңіне алаңдап, бабаларымыз бірлікке ұмтылды, намысқа шапты. Ұлтының ұйытқысы болған хандар, қол бастаған батырлар, дуалы ауыз шешендер, билер тарих сахнасына шықты. Бұланты, Білеуті, Шұбартеңіз, Аягөз, Түркістан, Аңырақайда өткен шайқастарда қазақ халқы шынығып, шыңдалды, бірлігі нығайды. Сондай ерекше оқиғаның бірі, елдік пен ерлік сынға түскен — «Орбұлақ шайқасы». «Орбұлақ шайқасы» жайлы мәліметті алғаш айтқан тарихшы Иоганн Эбергард Фишер болатын. Сонымен қатар орыс тарихшылары Алексей Левшин, Илья Златкин; қазақ ғалымдары Мұхамеджан Тынышбаев, Халел Досмұхамедов, Санжар Асфендияров, Сәкен Сейфуллин де жазған [22; 7].

Әрбір соғыс, қақтығыс жүрген жерде бықпырт тигендей бүліну болады. Бүлінгенді түзейтін де, жоқты бар ететін де батырлар екеніне Орбұлақ жотасындағы 20 тонналық ескерткіш тақтадағы мына жазулар дәлел болғандай [23; 4]: «Бұл жерде 1643 жылы Салқам Жәңгір бастаған қазақтың 600 жауынгері ор қазу тәсілімен қалмақтың 50 мың қолын тоқтатып, оның 10 мыңын жойып жіберген. Осы кезде бұларға Самарқаннан алшын Жалаңтөс баһадүр 20 мың колмен көмекке келіп үлгерді.

Ұлы жеңіске шапырашты Қарасай, арғын Ағынтай, тана Жиёмбет, қаңлы Сарбұқа, найман Көксерек, қырғыз Көтен мен Табай, дулат Жақсығұл, арғын Қомпай, суан Елтінді батыр, тағы басқа хас батырлар үлес қосты.

Батыр бабалардың аруағына бас иеміз!

Қазақтың ескерткіштер қорғау қоғамы».

Ел мен жерді қорғауда Орбұлақ шайқасының тарихи маңызы жоғары болған. Басқыншылыққа қарсы жойқын күш көрсетілген. Бұл соғыстың мән-мағынасын тарихшылар орыстың Куликово шайқасымен теңестіруі тегін емес.

Орбұлақ жеңісі — қазақтың ғажап бауырмалдығының жемісі. Тауасарұлы Қазыбек бек «Түп-тұқианнан өзіме шейін» кітабында осы соғыс туралы мынандай қызықты деректер ұсынады: «...Алтын ханның ұлы Омбы, ойраттың білікті нояндары қазаққа қайта лап қойды. Оның басында әкесінің қолға түсіп қорлық көргенін ұмыта алмай жүрген Батыр хонтайшы болды. Бұл соғысқа ол елу мыңдай қолмен келді. Жәңгір хан жолындағы қырғыздарды тапап өткен ойрат қолына мыңға жетер-жетпес адаммен қарсы шығып, соғыста тәсілін арттырып жеңіске ие болды. Ол адамының жартысын тас арасына орналастырып, оған мосқалдау батыр Жиёмбетті, Жақсығұлды қалдырды. Жас батырларды Қарасайға бастатып шабуылға дайындады. Сөйтіп, олар жаудың желкесінен келу үшін тау айналып кетті. Алаңсыз Лабастағы Доңыз тауға кіріп келе жатқан қалмақты Жәңгір адамдары атып, көп адамын өлтірді. Олар сасып-салбырап қалғанда, желкесінен келген Жәңгір мен Қарасайдың азғантай тобы ойраттарды ойсырата қырды. Бәлкім, енді арттан жиырма үш мың қолмен Алшын — Әлімұлы — Төртқара Жалаңтөс батыр келмегенде, қазақтар жеңіліп қалар да еді, Батыр хонтайшы осы соғыста он мыңдай адамынан айырылып, қайтуға амал жоқ бет бұрды. Кейін ойрат нояндары: «Соғыстан неге қайттың?» — деп батырдан сұрағанда, ол:

– Он бір мың бес жүз адамынан айырылдым, енді болмаса бәріміз қырылатын едік, — деп жауап беріпті. Бұл соғыс осылай аяқталуы тиіс екен, өйткені Жәңгір жанындағы жеті жүз адам бәрі сен тұр мен атайын, сыннан өткен Қарасай, Ағынтай, Жиёмбет, Сарбұқа, Көксерек, қырғыз Көтен, Табай батыр әрқайсысы жүз кісіге татитын адамдар болатын» [24; 200, 201].

Кейінгі зерттеулер қазақ қолының ішінде дулат Сырымбет, найман Бөдес және суан Ұзақ батырлардың да болғанын дәлелдейді. Бұлардың ішінде әйгілі Жиёмбет жырауға айрықша тоқталуға тура келеді.

Әскербесі, даңқты батыр, дарынды жыршы Жиёмбет, жоғарыда айтылғандай, Есім ханмен жағаласып өткен адам. Есім ханмен араз бола тұрып, соның баласы Жәңгірмен бірге өз халқы үшін өте қауіпті, өздерінен 70 еседен астам көп жаудың жолын кесуге аттануы Жиёмбеттің халқы үшін

жанын қиюға қашанда әзір екенін көрсететін оқиға. Мұндай үлгі-өнеге көрсеткен батыр — айрықша батыр.

Жиёмбет жыраудың ісі — отансүйгіштіктің әрі дара, әрі сирек үлгісі. «Арқаға қарай көшермін» дегеніне қарағанда, оның сол кезде Қарасай мен Ағынтайдың қасында жүргенінің дәлелі. Даңқты жырау Есім ханның да, Салқам Жәңгірдің де әскербасы, сенімді батыры екенін көрсете білді. Есім ханға деген ыза-кегін ұмытып, Орбұлақ шайқасына қатысуы — Жиёмбет жыраудың халық мүддесін қастерлеген қаһармандығы.

*Марғасқа жырау — Есім ханның Ташкентті басып алу
оқиғасына қатынасқан сарбаздарының бірі*

Марғасқа жырау (Жиёмбетке тете) Есім хандығының соңғы кезінде өмір сүрген. Оның қай жылы туып, қай жылы қайтыс болғаны әлі де белгісіз. Не тарихи кітаптарда, не көне құжаттарда, немесе ескі шежірелерде мына жылы дүниеге келіп, мына жылы дүниеден өтті деген нақтылы дерек кездеспейді. Ғылымда Марғасқа XVII ғ. өмір сүрді деп айтылады.

Жыраудың өз дәуірінде әлденеше ұзақ-ұзақ толғаулары да болған шығар. Алайда соның көбісі бізге жетпеген. Кезінде хатқа түспегендіктен ел жадынан шығып, бұл күнде ұмыт болған [19; 351].

Бізге Марғасқа жыраудың бір ғана қысқа толғауы жеткен. Бұл толғау Қазақстан Ғылым академиясы Әдебиет институтының қолжазбасынан алынып, 1967 ж. «Ертедегі әдебиет хрестоматиясына» енгізілді. Ол төмендегідей [21; 56]:

*Ей, Қатағанның хан Тұрсын,
Кім арамды ант ұрсын.
Жазықсыз ерді еңіретіп,
Жер тәңірсіп жатырсың.
Хан емессің қасқырсың,
Қара албасты басқырсың,
Алтын тақта жатсаң да,
Ажалы жеткен пақырсың!
«Еңсегей бойлы Ер Есім»
Есігіңе келіп тұр:
Алғалы тұр жаныңды,
Шашқалы тұр қаныңды!*

Бұл жырдан Марғасқаның от тілді, өжет, аса талантты ақын екендігі аңғарылады. Өлең Марғасқаның халық әңгімелерінде айтылатындай шынында да жауынгер, жорықшы жырау болғанын көрсетеді.

Асылы, Есім ханның халық алдында беделінің артуы осы оқиғаның жеңіспен аяқталуы болса керек.

Ал келешектегі мақсат — Марғасқадай әйгілі жырау сөздерін мұқият жинап, әдебиет тарихындағы орнын толық таныту.

Түйін

Сөз соңында айтарымыз, Есім хан — өз заманының даңқты қолбасшыларының бірі, сыртқы саясатта мықты стратег, сонымен бірге қатал билеуші де. Ханның елінің елдігін, халқының бірлігін сақтауда сіңірген еңбегі ерен.

Жиёмбет пен Марғасқа жыраулар — Есім ханның кеңесшісі болған адамдар. Сондықтан олар кез келген жерде жырлап, ағынан жарылмаған. Олар ханның ұсынысымен ғана сөйлеп, жыр айтып, ақыл берген. Әр жерде жүріп жыр айтуды ар санаған. Абыройының төмендеуі деп түсінген. Жырды жазушылар басқа да, орындаушылары бөлек болған.

«Еңсегей бойлы Ер Есім» толғауы Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында жақсы баяндалған. Бұл жыр Жиёмбет пен Есім ханның алауыздығынан туындаған. Марғасқа да, Жиёмбет те өз дәуірінде бұл жырды жырлаған, дастанның осы күнге дейін жетуіне себепкер болған жыраулар. Ал жырдың негізгі бүгінгі күнге жеткізушісі — Қазақстанның халық ақыны Қазанғап Байболұлы.

Ақын «Еңсегей бойлы Ер Есім» дастанын 1938 ж. он баспа табақ қолжазба күйінде жазып шыққан. Жаңа заманның ақыны болғандықтан, Қазанғаптың қолжазбасында жырдың ескі үлгісімен қоса, ақынның өзінің қиялына ерік берген тұстары да кездеседі (жырдан үзінді) [25; 19]:

Шақырып Есім айтты қазақ ұлын:
 – Қадірін біліс керек бұл дәуірдің.
 Көлденең, қарсы жауға неше шаптың,
 Кейде жау, кейде барып жұртқа ұрындың.
 Сырбаз жеп, қымыз ішіп, ақымақ боп,
 Зілінде жарамайды көшпелігің.
 Даланың жазын жайлап, көгін көктеп,
 Өнерсіз, тағы сор да аңқаулығың.
 Қалалы, орнықты ел болмадыңдар,
 Киіз үй, туырлық, ағаш үй тіршілігің.
 Қарның тоқ, уайымың жоқ болғаннан соң,
 Қамы жоқ инедейін кейінгінің.
 Қай жерде қарсы жауың қуып, шанышып,
 Қатты жау қалмақ еді кердең, көрдің.
 Талқыңа қуып шығып, белін буып,
 Салмақты патшаларға теңелдірдім.
 Менен соң күнің қысым, малың талан,
 Көп болар алты ауыз боп көрген күнің.
 Барласам, бірақ жүзге жасым келер,
 Түбіңе жетер түбі адалдығың.
 Бұл жақта жапон, қытай, бұяқта орыс,
 Біреуі алмай қоймас өнерлінің.
 Менен соң қилы-қилы заман болар,
 Қоңсы боп шегір көзді адам қонар.
 Атаны бала құрмет қылмайтұғын,
 Ағаға іні қарсы табан қояр.
 Біріңді бірің шағып, күнде өлтіріп,
 Мал-мүлкін, қатын-балаң талан болар.
 Соратын теспей қаның басшы болып,
 Ақырың осыменен тәмамдалар.
 Біріңнің бақайыңнан бірің тартып,
 Мен емес, мына күндер саған болар.
 Мейлің қор, мен өткен соң мейлің зор бол,
 Менен де санаулы күн ада болар.
 Қос-қос орда, қос орда,
 Қосылып қонбас бізден соң.
 Бала сыйлап атасын,
 Құрметтемес бізден соң.
 Ауызбірлік, ынтымақ
 Бола бермес бізден соң.
 Бала қамын ойланып,
 Ер тумайды бізден соң.
 Ғылым, өнер үйреніп,
 Қазақ болып қарайып,
 Халық болмас бізден соң.
 Тиын пара жеместен,
 Төре жүрмес бізден соң.
 Қалай болсаң, олай бол,
 Өзім, қазақ, өлген соң.

Бұл жырға Әлкей Марғұлан, Мұхтар Әуезов жоғары баға берген.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Құрбанғали Х.* Тауарих хамса: Бес тарих. — Алматы: Қазақстан, 1992. — 304 б.
- 2 *Тынышпаев М.* История казахского народа: учеб. пособие. — Алматы: Санат, 2002. — 224 с.
- 3 *Дулатов М.* Шығармалары: Өлеңдер, кара сөздер, көсемсөз. — Алматы: Жазушы, 1991. — 384 б.
- 4 *Кәрібаев Б.* Қазақ хандығы тарихында Есім ханның алатын орны ерекше // Жұлдыздар отбасы: Аңыз адам. — 2015. — № 18 (126). — 5–11-б.
- 5 Тұрсын хан // Жұлдыздар отбасы: Аңыз адам. — 2015. — № 18 (126). — 17-б.
- 6 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін): бес томдық. — II-т. — Алматы: Атамұра, 1998. — 640 б.
- 7 Жетісу: энциклопедия. — Алматы: Арыс, 2004. — 712 б.
- 8 *Омарбек Т.* Қазақтың қазіргі жері Қасым хан мен Есім ханнан қалған // Жұлдыздар отбасы: Аңыз адам. — 2015. — № 18 (126). — 17–21-б.
- 9 *Зиманов С.* «Жарғы» — Есім ханның мұрасы // Жұлдыздар отбасы: Аңыз адам. — 2015. — № 18 (126). — 30 б.
- 10 Қазақстан: Ұлттық энциклопедия. — 3-т. / Бас ред. Ә. Нысанбаев. — Алматы: Қазақ энцикл. Бас ред., 2001. — 720 б.
- 11 *Зиманов С., Өсеров Н.* «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» заңдары хақында // Жұлдыздар отбасы: Аңыз адам. — 2015. — № 18 (126). — 31–33-б.
- 12 *Сүйіншілиев Х.* Қазақ әдебиетінің тарихы: оқулық. — Алматы: Санат, 1997. — 928 б.
- 13 *Мағауин М.* Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет: оқулық. — Алматы: Ана тілі, 1992. — 176 б.
- 14 *Неталиев М.* Кіші жүз шежіресі (тарихи-этнографиялық зерттеу). — Алматы: Арыс, 2014. — 296 б.
- 15 Атырау: энциклопедия. — Алматы: Атамұра, 2000. — 384 б.
- 16 Қазақ халқының тарихи тұлғалары: қысқаша анықтамалық. — 2-кіт. — Алматы: Өнер, 2013. — 360 б.
- 17 *Қорқытов Б.* Кіші жүздің билері мен батырлары. — Алматы: Өлке, 2009. — 528 б.
- 18 Екімыңжылдық дала жыры / Бас ред. Ә. Нысанбаев. — Алматы: Қазақ энцикл. Бас ред., 2000. — 752 с.
- 19 Қазақ әдебиетінің тарихы. — 3-т. (XV–XVIII ғасырлардағы қазақ әдебиетінің тарихы). — Алматы: Ғылым, 2000. — 568 б.
- 20 Қазақ ССР тарихы. — 1-т. — Алматы: Қазмембас, 1957. — 226 б.
- 21 Сөйле, тілім, жосылып (жыраулар мұрасы) / Құраст. әрі ред. Т. Қыдыр. — Алматы: Олжас кітапханасы, 2012. — 156 б.
- 22 *Базарбай С.* Орбұлақ шайқасы — ерлік пен қаһармандықтың өнегесі // Ана тілі. — № 40 (1298). — 2015. — 8–14 қазан. — 7 б.
- 23 *Құлыяс Т.* Жиёмбет би // Егемен Қазақстан. — 2012. — 28 шілде. — 4-б.
- 24 *Тауасарұлы Қазыбек бек.* Түп-тұқианнан өзіме шейін. — Алматы: Жалын, 1993. — 416 б.
- 25 *Байболұлы Қ.* Еңсегей бойлы Ер Есім (жырдан үзінді) // Жұлдыздар отбасы: Аңыз адам. — 2015. — № 18 (126). — 19 б.

Р.С.Каренов

Есім хан и ярчайшие представители искусства жырау — Жиёмбет и Маргаска

К 550-летию образования Казахского ханства

В статье описаны жизнь и деятельность знаменитого Есім хана, сыгравшего выдающуюся роль в прославлении казахского народа. Главное внимание уделено творчеству Жиёмбета жырау, который был полководцем, бием, законодворцем, советником Есім хана. Особую славу, отмечено автором, Жиёмбет приобрел в битве с ойратами (калмыками) в 1620 г.; он сыграл важную роль в подавлении восстания Ташкентского хана Турсына, который в 1627 г. намеревался отделиться от Казахской орды и создать свое ханство. Творчество Жиёмбета, подчеркнуто в статье, поражает силой эмоционального воздействия, глубинным поиском новых мотивов и образов; ему были присущи особенные стиль, философский взгляд на жизнь, видение исторически предназначенного пути народа. Сделан вывод, что Маргаска жырау, так же как и Жиёмбет, бывший посредником между ханской властью и народом, обладал ярким словесным талантом, глубинными знаниями. Наследие и Жиёмбета жырау, и Маргаска-жырау еще ждет своих исследователей.

R.S.Karenov

Esim khan and the brightest representatives of art to zhyrau — Zhiyembet and Margaska

To 550th anniversary of formation of the Kazakh khanate

Life and activity well-known Esim of the khan who played an outstanding role in glorification of greatness and glory of the Kazakh people are described. The main attention is paid to creativity of Zhiyembeta-zhyrau who was a commander, biy, the legislator, the adviser Esim to the khan. It is noted that special glory I got Zhiyembet in fight with oyrata (Kalmyks) in 1620; I played an important role in suppression of revolt of the Tashkent khan Tursyn who in 1627 intended to separate from the Kazakh horde and to create the khanate. It is emphasized that Zhiyembet's creativity strikes with force of emotional influence, deep search of new motives and images; special style, philosophical outlook on life, vision of historically intended way of the people was inherent in it. The conclusion is drawn that Margaska-zhyrau, also as well as Zhiyembet, being the intermediary between the hanky power and the people, had bright verbal talent, deep knowledge. It is hoped that the heritage both Zhiyembeta-zhyrau, and Margaska-zhyrau still waits for the researchers.

References

- 1 Kurbangali Kh. Tauarikh of a hams: Five stories, Almaty: Kazakhstan, 1992, 304 p.
- 2 Tynyshpayev M. *History of the Kazakh people*: manual, Almaty: Sonatas, 2002, 224 p.
- 3 Dulatov M. *Works: Verses, simple reflections, intimate*, Almaty: Zhazushy, 1991, 384 p.
- 4 Karibayev B. *The Star family: Legendary personality*, 2015, 18 (126), p. 5–11.
- 5 Tursun khan // *The Star family: Legendary personality*, 2015, 18 (126), p. 17.
- 6 *History of Kazakhstan (from the most ancient times to one today)*: 5 volumes. II, Almaty: Atamura, 1998, 640 p.
- 7 Semirechye: encyclopedia, Almaty: Arys, 2004, 712 p.
- 8 Omarbek T. *The Star family: Legendary personality*, 2015, 18 (126), p. 17–21.
- 9 Zimanov S. *The Star family: Legendary personality*, 2015, 18 (126), p. 30.
- 10 *Kazakhstan. National encyclopedia*, 3, edit. chief A. Nysanbayev, Almaty: Main edition of «The Kazakh encyclopedia», 2001, 720 p.
- 11 Zimanov S., Oserov N. *The Star family: Legendary personality*, 2015, 18 (126), p. 31–33.
- 12 Syuinshaliyev Kh. *History of the Kazakh literature*: textbook, Almaty: Sonatas, 1997, 928 p.
- 13 Magauin M. *Literatura times of the Kazakh khanate*: textbook, Almaty: Ana tili, 1992, 176 p.
- 14 Netaliyev M. *Family tree of the Younger juz (Historical and ethnographic research)*, Almaty: Arys, 2014, 296 p.
- 15 Atyrau: encyclopedia, Almaty: Atamura, 2000, 384 p.
- 16 *Historic figures of the Kazakh people: Short reference book*, 2, Almaty: Oner, 2013, 360 p.
- 17 Korkytov B. *Bia and batyrs of the Younger juz*, Almaty: Olke, 2009, 528 p.
- 18 *Verses of the Great steppe for the 2000-year period* / Edit. chief A. Nysanbayev, Almaty: Main edition of «The Kazakh encyclopedia», 2000, 752 p.
- 19 *History of the Kazakh literature*, 3, (History of the Kazakh literature during XV–XVIII centuries), Almaty: Gylym, 2000, 568 p.
- 20 *History Kazakh Soviet Socialist Republic*, 1, Almaty: Kazmembas, 1957, 226 p.
- 21 *Exorcise on all power language my eloquent (Heritage of poets — a zhyrausha)* / Orig. and the edit. T. Kydyr, Almaty: Olzhas's Library, 2012, 156 p.
- 22 Bazarbai S. *Ana tili*, 40 (1298), 2015, October, 8–14 p. 7.
- 23 Cuias T. *Egemen Kazakhstan*, 2012, July, 28, p. 4.
- 24 Tauasaruly Kazybek bek. *Time captured of the deep past before my days*, Almaty: Zhalyn, 1993, 416 p.
- 25 Bayboluly K. *Star Family: A legendary figure*, 2015, 18 (126), p. 19.

N.A.Kassymzhanova

*Ye.A.Buketov Karaganda State University
(E-mail: nazie_one@mail.ru)*

Some issues of cooperation between Kazakhstan and the UN on the implementation of the Millennium Development Goals

This article defines the main objectives, principles and activities of the Republic of Kazakhstan in the framework of the Millennium Declaration, which sets out the basic objectives of the Millennium Development Goals: eradicating extreme poverty and hunger, universal primary education, gender equality and empower women, reduce child mortality, maternal health, the fight against diseases of the century, environmental sustainability and global partnership for development. As a regional economic leader, Kazakhstan considers participation in international efforts to help the global development of an essential element of its foreign policy.

Key words: Millennium Development Goals, Kazakhstan, UN, sustainable development, global partnership, international community, healthcare.

In his speech at the 68th session of the UN General Assembly in September, 2013 The Secretary-General Ban Ki-moon urged the international community to continue to fight poverty, disease and deprivation by expanding philanthropy and innovation in the field of science and technology. However, the UN chief noted that, despite the progress made, many challenges lie ahead, that is only possible if the global partnership on the way to further progress towards achieving the Millennium Development Goals [1].

Indeed, enormous progress has been made towards achieving the Millennium Development Goals. Continue to reduce poverty at the global level; the number of children attending primary school, more than ever; dramatically reduce child mortality; greatly expanded access to safe drinking water; targeted investments in malaria, AIDS and tuberculosis have saved millions of lives. MDGs are making a real difference in people's lives, and in the presence of strong leadership and accountability progress could be even larger in most countries by the target date, namely by 2015 [2].

However, in the report of the MDG for 2013 emphasized that many advances in the development achieved in part due to continued economic growth in some developing countries and targeted efforts in critical areas of the MDGs, such as health care. The increase in multilateral funding, the report says, has helped expand key programs, in particular, the treatment of people living with HIV / AIDS [3]. In this connection, the transition to more sustainable development is crucial for the achievement of the MDGs, as well as to ensure further development and preservation of the natural environment of the ecosystem of the planet should be protected.

At the national level of the implementation of the MDGs in conjunction with the governments of Member States the United Nations Development Programme (UNDP) is working actively. In Kazakhstan, in particular, a core value, which is guided by the UNDP in the implementation of the ideas and principles, is the concept of human development. This concept implies an all-encompassing unity of political, social, economic and environmental factors and their influence on the formation of quality of human life, his social abilities to transform the world and contribute to its realization. The needs to develop human resources and create conditions for the expansion of human capabilities are a priority for the UN Member States. To identify global trends in the field of sustainable development in the country, the UN Country Team and the Government of the Republic of Kazakhstan publishes an annual report on human development and the Millennium Development Goals, which are a kind of signal for the Kazakhstani society in terms of identifying potential threats to the country's sustainable development. These documents are drawn up taking into account the statistics of the country and produced by a group of Kazakhstani experts specializing in the subject of the report, which is formed by an independent UN position.

As mentioned above, the MDGs — a set of interrelated tasks aimed at solving the problems of poverty and hunger, illiteracy, gender inequality, child and maternal mortality, HIV / AIDS, tuberculosis, environmental degradation and global partnership for development.

Given the fact that Kazakhstan has already achieved some of the original set of MDG objectives such as poverty reduction, access to primary education and the promotion of women's rights, the Government of the country has committed itself on the agenda «MDG Plus», that is, set additional goals, adapted Kazakhstan

and based on an analysis of national priorities, national statistics, relevant government programs, as well as the experience of other countries.

Goal 1: Eradicate extreme poverty and hunger

Target 1. Halve the proportion of people with incomes below the subsistence minimum for the period from 1990 to 2015.

As indicated in the Report for 2004, Kazakhstan performs a task 1 MDG 1 — to reduce by half the proportion of people living below the subsistence level [4; 7]. However, poverty is still a fairly serious problem for the country, especially in rural areas. Therefore, in the 2007 report it proposed a new task «MDG 1+» that is, to halve the number of people living in rural areas with incomes below the subsistence minimum. Despite some progress on poverty reduction, a significant portion of the population has low income and at risk for this indicator to be in the category of the poor population [5; 10]. In fact, 80% of the population have incomes which do not exceed double of subsistence minimum. Income from employment of a part of the population are so low that they cannot differentiate a decent income sufficient to maintain a decent standard of living, which significantly reduces the attractiveness of productive employment [5; 15]. There remains regional differentiation of poverty with greater picture against rural poverty in all regions. Until now, rural poverty remains at a high level and exceeds the city almost doubled. State social policy for the protection of vulnerable groups is designed to be an effective strategy mechanism for poverty reduction and should aim at further strengthening the protection of the most vulnerable social groups, particularly in rural areas, — the self-employed, large families and single-parent families, the elderly, the disabled and migrants. To achieve this goal is necessary to provide conditions for the development of entrepreneurship in rural areas, to create a favorable legal framework for the employment of migrants and their access to entrepreneurial activity, the most vulnerable groups must be more fully covered by the social security system services, especially women, migrants, refugees, young and older people, people with disabilities, it is also necessary to develop a system of social services with the involvement of NGOs as providers of social services. Approaches to address these measures are set out in the Strategy «Kazakhstan – 2050» in the «New principles of social policy» [6; 9].

Target 2. Halve the proportion of people who suffer from hunger for the period between 1990–2015.

In Kazakhstan, the «Target 2» calls for the reduction on an international scale by half the number of people suffering from hunger, in the framework of MDG 1 «Eradicate extreme poverty and hunger» is reached. The problem of hunger is currently not relevant for Kazakhstan. In connection with this, «Target 2» was adapted in 2007 to the national situation in terms of how to reduce by half the proportion of people who are not receiving a balanced and adequate nutrition [5; 16]. The improvement of nutrition requires a large proportion of the population, especially at-risk groups, which include children and women of reproductive age. In particular, some of the children under five years of age have a low overall weight and growth parameters that characterize the status of their lack of power. There remains a high prevalence of deficiency of some micronutrients, called «hide hunger» among risk groups [5; 17]. Reduction and elimination of micronutrient deficiencies will significantly improve the health and reduce child and maternal mortality, which is a contribution to the achievement of MDGs 4 and 5. To do this, you need to develop to take on the government level and put into practice integrated programs for sound nutrition of children under 5 years age and prevention of malnutrition and nutritional status disorders.

Goal 2: Achieve universal primary education.

Target 3. Ensure that, by 2015, children all children can complete a full course of primary schooling, girls and boys. According to the report on the MDGs in Kazakhstan for the years 2002 and 2005, «Goal 2» in its original formulation achieved in the country. On the basis of the priorities of the national policy, statistics, implementation of state programs in the field of education, as well as taking into account the experience of other countries, it was concluded that the relevance of assessing the state of secondary education in general, with an emphasis on quality of education and enrollment of children with special needs and students from socially vulnerable groups. The Report — 2007 takes into account this conclusion, and to further monitor the achievement of MDG 2 in its extended meaning defined «task 3+», consisting in the provision of universal secondary education [5; 25]. As the review shows, the current challenge of ensuring universal secondary education, along with major achievements, there are many difficulties and unresolved issues with respect to education policy, quality of education, statistical support, institutionalization, capacity, human resources and financing of education. For the Government of the Republic of Kazakhstan and other responsible parties to overcome the existing barriers it is advisable to implement a number of strategic actions, including updating the content of education, the development of a single standard of national education statistics and skills.

Goal 3: Promote gender equality and empower women.

Target 4. Eliminate gender disparity in primary and secondary education preferably by 2005, and at all levels of education by 2015.

This goal was achieved in Kazakhstan in relation to the task of eliminating gender disparity in primary and secondary education. However, it should be recognized that the differences between women and men is still significant in Kazakhstan. Therefore, the new «Target 4+», adopted in 2007, includes such priorities as the adoption and implementation of measures to increase the representation of women in government, providing legislative and executive measures to prevent and eliminate violence against women, a sustainable gender mainstreaming in national planning and budgeting process, including, and to reduce the wage gap between men and women. To achieve additional tasks in the area of public administration one of the key recommendations is the establishment of effective mechanisms for progressive realization adopted the Law «On State Guarantees of Equal Rights and Equal Opportunities for Men and Women» in 2009 [7]. Political parties should promote equal representation and equal participation of women in the governing bodies of the parties should contribute for the equal representation and equal participation of women in political processes. Although the work on improvement of the legislation on protection of the rights of women to live free from violence, has not yet fully implemented in practice the mechanisms of its implementation. In this regard, it is necessary to develop an effective system of application protection orders and state standards of assistance to victims of violence and perpetrators of violence, using the existing similarities in the subject of international experience. This work must be accompanied by the release of the corresponding budgetary resources for the provision of public services.

Goal 4: Reduce child mortality rates.

Target 5: Reduce by two-thirds of the mortality rate among children under 5 years over the period between 1990–2015.

The solution of the existing problems regulated by the relevant government decrees and orders of the Ministry of Healthcare of RK. Unfortunately, their implementation on the ground is not sufficiently clear; it may be due to a lack of understanding of orders due to insufficient knowledge of health workers the basics of new perinatal technologies and organizational support. Data obtained as a result of the analysis and evaluation of the status of the MDG 4 in Kazakhstan, allowed the team of UN experts offers the following recommendations:

- to implement the practice of obstetrics regionalization of perinatal care;
- to implement the practice of the department of pathology of newborns, primary hospitals and institutions engaged in primary health care, WHO program «Integrated Management of Childhood Illness»;
- conduct a study on the causes of accidents involving a wide range of ministries (health, education, road transport services, etc.);
- Ministry of Health of the Republic of Kazakhstan the meeting of staff to reduce maternal and infant mortality carried out taking into account the results of monitoring and evaluation of losses by BABIES matrix due to the adoption of administrative decisions [5; 38].

Goal 5: Improve maternal health.

Target 6. Reduce by three quarters the maternal mortality ratio (MMR) over the period between 1990–2015. By 2015, achieve universal access to public services and reproductive health commodities.

The relevance of the question of achieving MDG 5 in Kazakhstan due to the fact that maternal health indicators in the country are still low, and the maternal mortality rate is much higher than in the countries of the WHO European Region. To achieve MDG 5, Kazakhstan needs to achieve reduction of IMR from 55 per 100 000 live births in 1990 to 14 in 2015. Within five years, the MMR should be reduced approximately by half compared with the current figure. For 19 years since 1990, MMR declined by less than 2 times. It is clear that as the MMR each successive reduction shall be given his all with great difficulty. Some progress in recent years in reducing maternal mortality in Kazakhstan, however, is encouraging. Achieving MDG 5 will depend on how quickly the legislation in Kazakhstan will change how successfully pass the structural reforms in health care, and how to be effective management programs to reduce maternal mortality and their financing. To achieve MDG 5 need to strengthen multi-sectoral approach to the problem of strengthening maternal health, for which the joint coordinated efforts of education, health care, media and non-governmental sector is important to achieve a significant improvement in public awareness, especially young people, in the prevention of unwanted pregnancies, sexually transmitted infections and HIV /AIDS. MDG 5 can be achieved only if increased investments in sexual and reproductive health; while the available resources should be distributed in the direction of maximum benefit to the maximum number of people [8].

Goal 6: Combat HIV / AIDS, malaria, and other diseases

Target 7. Have halted by 2015 and begun to reverse the spread of HIV/AIDS.

At 1 January 2010, 13 784 cases of HIV infection were registered in the Republic of Kazakhstan. Every year, since 1987, it marked increase in new HIV cases, with the exception of 2009. HIV prevalence among population aged 15–49 years is 0.15%. There is still the main mode of transmission — intravenous drug use (67.5%), the sexual transmission accounts for 24.4%. HIV is concentrated among injecting drug users (prevalence 2.9%) [9]. Analysis of the situation shows that although the HIV epidemic in Kazakhstan has managed to contain the initial stage (HIV is concentrated mainly among injecting drug users), there is a fear of deterioration, because the behavior, practiced primarily by persons who use drugs intravenously, is not safe, and the same time the level of awareness of young people about HIV transmission and how to prevent infection, quite low, and access to treatment is not widespread. Despite considerable progress in confronting the HIV epidemic, in order to achieve this goal it is necessary to strengthen the work in the following areas:

- strengthen the political commitment to HIV and AIDS;
- to provide access to antiretroviral treatment to all in need;
- to raise awareness of young people;
- ensure that existing programs aimed primarily at preventing infection with the population of the most vulnerable groups;
- further improvement of the epidemiological surveillance system;
- the strengthening of cooperation with non-governmental organizations.

Target 8. Have halted by 2015 the spread of tuberculosis and begin to reverse the incidence reduction.

In Kazakhstan, tuberculosis is considered a classic, socially mediated disease, and continues to be a serious public health problem. According to the official WHO data, Kazakhstan takes the leading position in the recorded incidence of tuberculosis (TB), and is one of the 18 priority countries for TB in the WHO European Region. In addition, the prevalence of tuberculosis with multidrug-resistant pathogen (MDR-TB) is one of the highest in the world [10]. Despite the difficult epidemiological situation, Kazakhstan has an opportunity to make progress on this task, provided that the Government of Kazakhstan will take measures to achieve this objective. For this it is necessary to do followings:

- make further efforts to introduce and improve the quality of all components of the basic DOTS strategy (strategy for TB control);
- ensure universal application of the country of the International Standards for TB care in the definition of TB cases and treatment outcomes;
- ensure that infection control measures for TB at all levels of health care services;
- conduct propaganda significance of the problem of tuberculosis, including the issue of the prevalence of drug-resistant forms of TB, including governmental, non-governmental and donor organizations;
- strengthen intra- and interagency integration of TB control programs with general health care network, the program for the prevention of HIV / AIDS Control, the prison service [8; 29].

Goal 7: Ensure environmental sustainability.

Target 9. Integrate the principles of sustainable development into country policies and programs and reverse the loss of environmental resources.

The lack of an ecosystem approach in developing and implementing economic and social programs, the principles of integrated and balanced environmental management in Kazakhstan — these problems were cited as the major in the field of environmental sustainability. Nevertheless, during the reporting period, Kazakhstan has achieved improved performance in a number of positions indicated by these indicators. Specific measures for the advancement of the regulatory legal framework, streamlining the management structure and management processes in the field of biodiversity conservation, and active participation in international projects allow predicting the achievement of designated targets while maintaining the positive dynamics of indicators. In the future, it is necessary to continue work to improve the natural-resource laws in accordance with the international conventions and regional instruments, the formation of stable mechanisms of cooperation with the Central Asian states in the development of regional environmental policies for addressing cross-border environmental problems. It is important to study the international experience of environmental insurance and the creation of extra-budgetary environmental funds with a view to its implementation in Kazakhstan [8; 27].

Target 10: Reduce by 2015 half the proportion of people without sustainable access to safe drinking water and basic sanitation.

On water supply Kazakhstan is one of the most water-scarce countries of Eurasia. There is a problem in providing access to safe water and waste management systems, which is especially important for the health of the population. To date, at least 10 per cent of households have no running water in their own homes, about a quarter of the population has no access to adequate sanitation conditions. To improve the situation it is necessary to consolidate the regulatory Committee on Water Resources of the Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan approval of the technical requirements at the stage of issuing the design assignment SNP water systems. It requires solving the issue of the National Programme on Integrated Water Resources Management in Kazakhstan. The quality of water systems can be improved through the use of modern energy- and resource-saving technologies, equipment, materials, and water metering systems. It is necessary to revise downwards the specific water consumption rate of urban and rural population. To improve the mechanism of subsidizing drinking water [8; 36].

Target 11. By 2020 to have achieved a significant improvement in the living conditions of the rural population living in the most unfavorable social, housing and ecological environment. The report on the Millennium Development Goals in Kazakhstan in 2010 a solution to this problem seems elusive when it comes to rural areas. Despite a number of programs implemented by the government in order to strengthen the development of rural areas and agriculture, standard of living of the rural population is significantly lower than the level of life of citizens. There are many reasons, in particular, the residual principle of financing the rural social sector (which was particularly noticeable during the crisis), inadequate infrastructure, especially transport and telecommunications systems. Financing of small and remote villages economically unprofitable, leading to their degradation and causes a migration of the population, further exacerbating the problems of employment and housing. The problem requires a comprehensive understanding and adoption of comprehensive solutions involving all levels of government. Particular attention should be given to outreach and educational activities, the educational aspect. Positive dynamics of indicators based on official statistics, reflecting the effectiveness of efforts to address the problem before 2009. However, as can be seen from the figures, the share of security of the rural population improved sanitation facilities is less than 50% [8; 40]. Some prospects may be linked to the implementation of programs under the «road map», the well-proven in the crisis both in cities and in rural areas.

Goal 8: Develop a global partnership for development. Partnership at the national and international level is an important factor in achieving the development goals and objectives. Kazakhstan continues to develop cooperation and partnership at the international level (including trading, donor and financial institutions) and in the country — with the private sector and civil society. Kazakhstan is an active participant in various international organizations, as well as a supporter of various regional and international treaties and agreements. International (external) partnerships concluded by Kazakhstan fully support and promote its development. At this stage, the most active ties in trade, investment, finance, information technology and communications, as well as regional and international cooperation. Partnerships differ in scope and dynamics within the country. At that time, as a partnership with the private sector is gaining momentum, with the civil society dialogue is developing slowly. In the future cooperation and collaboration of various organizations within the country should focus on solving the most important problems: inequality and marginalization, local development, employment among young people and women. In the area of partnership with civil society, the main priority should be the strengthening of the existing (and create new) mechanisms for dialogue and cooperation. One of the perspective directions is an involvement of NGOs in the provision of social services.

Today achievement of the Millennium Development Goals is still an important issue both for Kazakhstan and for the international community as a whole, especially in light of the proximity to the target date — 2015 year. The United Nations is working with governments, civil society and other partners in order to build a dowry MDG momentum and continue working in the framework of an ambitious sustainable development in the post-2015 agenda.

In September, 2010 plenary meeting of the General Assembly High-Level MDG United Nations Member States of the Organization initiated a series of measures to promote development for the period post-2015 agenda. As a result of the decisions taken was carried out a process of public consultations on the agenda for the period after 2015, Kazakhstan became one of the 50 countries that participated in the process of national consultations. According to a survey, he made contributions to more than 1.5 million participants, representing governments, civil society, private sector, academia and research institutions around the world. At the national level it was held about 90 consultations, as well as 11 thematic consultations on issues such as inequality, food security and access to drinking water, which in the opinion, scientists will be crucial in the period after 2015. Internet portal called "The world we want 2015» (The Future We Want in 2015) brought

together people in a global discussion, while a survey of public opinion on major issues, entitled «My World» gripped residents more than 190 countries [2].

Consultations have shown that people want to see based on national policies the global agenda for development, providing equal rights and opportunities to build a future, they want to further progress in the field of education, health, water and sanitation.

These findings were presented to the High-Level Group, operating under the auspices of the UN Secretary General to study the action program in the field of development for the period after 2015, formed in July 2012 as part of the former representatives of civil society and the private sector, as well as world leaders. This group in May 2013 published its report, which proposes a practically realizable concept of sustainable development. The panel's recommendations were submitted to the Secretary General and the United Nations Member States of the Organization.

September 25th, 2013 the Chairman of the 68th session of the General Assembly held a special event, relating to the Millennium Development Goals. At this meeting, the Secretary General Ban Ki-moon presented the UN member states a report entitled «Decent Life for All: accelerating the achievement of development goals contained in the Millennium Declaration, and to take further measures to implement the United Nations agenda in the area of development after 2015» [11].

The report of the UN Secretary-General called for a new, wider set of objectives for the period after 2015, to reflect new global realities and challenges. Goals should be measurable and adaptable as global and local conditions, as well as applicable to all countries. He also pointed to the importance of the rule of law and properly functioning institutions. Sustainable development, providing economic reforms and opportunities to snatch people out of poverty, social justice and environmental protection, should be the basis of follow-up, supported by a more rigorous accountability and a sense of shared responsibility. [12] At the UN Summit on the adoption of the Development Agenda for the period after 2015, addressing the gathering, the President of Kazakhstan emphasized that our country has achieved significant progress in the implementation of the eight Millennium Development Goals. In particular, Nursultan Nazarbayev noted that Kazakhstan has strengthened the foundations of statehood and created the conditions for the development of civil society. In addition, the country's GDP has grown 19 times, per capita income has reached 13 thousand dollars. The Head of State also noted the positive health indicators: life expectancy of Kazakhstan exceeds 71 years poverty was reduced 11-fold — from 34 to 3 percent rate of infant and maternal mortality decreased by 65 percent, significant progress has been made in the fight against AIDS, malaria and tuberculosis. President of the Kazakhstan emphasized that our country reduces greenhouse gas emissions and takes care of the conservation of biological diversity of the planet [13].

The outcome document of the June, 2012 «Rio + 20» United Nations Conference on Sustainable Development, entitled «The Future We Want», countries recognized the success of the MDGs in a call to action to eradicate poverty and promote human development. It was agreed to build the success of the MDGs through the development of a set of sustainable development goals that were global in nature and are universally applicable [14].

Analyzing the above, it should be emphasized that many of the provisions of the global strategy for sustainable development adopted in the last century, require a system update and new approaches to meet the realities and contradictions of the XXI century. Member States need to discuss and adopt a strategy for sustainable development, and to consider possible options to enhance the exchange of technology.

References

- 1 Центр новостей ООН. Выступление Генерального Секретаря ООН на 68-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН. — [ЭР]. Режим доступа: www.un.org/russian/news/story.asp
- 2 Справочный материал ООН. После Целей развития тысячелетия — Повестка дня в области устойчивого развития после 2015 года. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.un.org/ru/millenniumgoals/background.pdf>
- 3 The Millennium Development Goals Report 2013. United Nations. — New York, 2013. — [ЭР]. Режим доступа: www.un.org/millenniumgoals/
- 4 Отчет о Целях развития тысячелетия в Казахстане. ООН. — Астана, 2004. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.kz.undp.org/content/kazakhstan/ru/home/library/mdg/mdg-report-2004/>
- 5 Отчет о Целях развития тысячелетия в Казахстане. ООН. — Астана, 2007. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.kz.undp.org/content/kazakhstan/ru/home/library/mdg/mdg-report-2007/>
- 6 Стратегия «Казахстан – 2050». Новый политический курс состоявшегося государства. — [ЭР]. Режим доступа: <https://strategy2050.kz>

7 Закон Республики Казахстан от 08.12.2009 №223-IV «О государственных гарантиях равных прав и равных возможностей мужчин и женщин». — [ЭР]. Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30526983

8 Отчет о Целях развития тысячелетия в Казахстане. ООН. — Астана, 2010. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.kz.undp.org/content/kazakhstan/ru/home/library/mdg/mdg-report-2010/>

9 Multiple Indicator Cluster Survey in the Republic of Kazakhstan 2010–2011. Monitoring the situation of children and women. — [ЭР]. Режим доступа: www.childinfo.org/files/Kazakhstan_MICS4_Final_Report_Eng.pdf

10 Мировая статистика здравоохранения ВОЗ. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.who.int/mediacentre/news/releases/2014/world-health-statistics-2014/ru/>

11 Организация Объединенный Наций в Республике Казахстан. Рамочная программа ООН по оказанию помощи в целях развития (ЮНДАФ) для Республики Казахстан 2005–2009. — ООН. — Астана, 2004. — [ЭР]. Режим доступа: www.un.kz/userfiles/undaf_rus_final.pdf

12 ООН и устойчивое развитие. — [ЭР]. Режим доступа: www.un.org/ru/development/sustainable/

13 Казахстан достиг значительного прогресса в реализации восьми Целей развития тысячелетия — Н. Назарбаев. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.inform.kz/rus/article/2822312>

14 Report of the United Nations System Task Team on the Post-2015 Development Agenda «Realizing the Future We Want for All». Joined UN publication. — New York: Oxford University Press, 2012.

Н.А.Касымжанова

Мыңжылдықтың даму мақсаттарын іске асыру бойынша Қазақстан мен БҰҰ арасындағы ынтымақтастықтың кейбір мәселелері

Мақалада Қазақстан Республикасы Мыңжылдықтың даму мақсаттарының негізгі бағыттары анықталған: шектен шыққан жоқшылық пен аштықты жою, жалпыға бірдей бастауыш білім беруді қамтамасыз ету, гендерлік теңдікті қолдау, әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерін арттыру, балалар өлімін азайту, ананы қорғауды жақсарту, АИВ/ЖИТС-пен күрес, экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз ету, даму мақсатында жаһандық әріптестік қалыптастыру сияқты сұрақтар. Автор аймақтық экономикалық көшбасшы ретінде Қазақстан жаһандық даму үрдісіне көмек қорсету бойынша халықаралық іс-шараларға қатысуды өзінің сыртқы саясатының маңызды элементі ретінде қарастыратындығы жайлы атап өтеді.

Н.А.Касымжанова

Некоторые вопросы сотрудничества Казахстана и ООН по выполнению Целей развития тысячелетия

В статье определены основные цели, принципы и направления деятельности Республики Казахстан в рамках Декларации Тысячелетия, в которой сформулированы основные Цели развития тысячелетия: ликвидация крайней нищеты и голода, всеобщее начальное образование, гендерное равенство и права женщин, снижение детской смертности, охрана материнства, борьба с болезнями века, экологическая устойчивость и глобальное партнерство в целях развития. Будучи региональным экономическим лидером, подчеркнуто автором, Казахстан считает участие в международных усилиях по оказанию помощи глобальному развитию необходимым элементом своей внешней политики.

References

1 UN News Centre. Statement by the UN Secretary General on the 68th session of the UN General Assembly, [ER]. Access mode: www.un.org/russian/news/story.asp

2 Reference UN material. After the Millennium Development Goals — The agenda for sustainable development after 2015. [ER]. Access mode: www.un.org/ru/millenniumgoals/background.pdf

3 The Millennium Development Goals Report 2013. United Nations, New York, 2013, [ER]. Access mode: www.un.org/millenniumgoals/

4 Report on the Millennium Development Goals in Kazakhstan. UN, Astana, 2004, [ER]. Access mode: www.kz.undp.org/content/kazakhstan/ru/home/library/mdg/mdg-report-2004/

5 Report on the Millennium Development Goals in Kazakhstan. UN, Astana, 2007, [ER]. Access mode: <http://www.kz.undp.org/content/kazakhstan/ru/home/library/mdg/mdg-report-2007/>

6 «Kazakhstan – 2050» strategy. New political course of established state, [ER]. Access mode: <https://strategy2050.kz>

- 7 The law of the Republic of Kazakhstan dated 08.12.2009 №223-IV «On State Guarantees of Equal Rights and Equal Opportunities for Men and Women», [ER]. Access mode: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30526983
- 8 Report on the Millennium Development Goals in Kazakhstan. UN, Astana, 2010, [ER]. Access mode: <http://www.kz.undp.org/content/kazakhstan/ru/home/library/mdg/mdg-report-2010/>
- 9 Multiple Indicator Cluster Survey in the Republic of Kazakhstan 2010–2011. Monitoring the situation of children and women, [ER]. Access mode: www.childinfo.org/files/Kazakhstan_MICS4_Final_Report_Eng.pdf
- 10 WHO World Health Statistics, [ER]. Access mode: <http://www.who.int/mediacentre/news/releases/2014/world-health-statistics-2014/ru/>
- 11 The United Nations in the Republic of Kazakhstan. The United Nations Framework for the provision of development assistance Framework (UNDAF) for the Republic of Kazakhstan 2005–2009. — UN, Astana, 2004, [ER]. Access mode: www.un.kz/userfiles/undaf_rus_final.pdf
- 12 UN and Sustainable Development, [ER]. Access mode: www.un.org/ru/development/sustainable/
- 13 Kazakhstan has made significant progress in the implementation of the eight Millennium Development Goals — N. Nazarbayev, [ER]. Access mode: <http://www.inform.kz/rus/article/2822312>
- 14 Report of the United Nations System Task Team on the Post-2015 Development Agenda «Realizing the Future We Want for All». Joined UN publication, New York: Oxford University Press, 2012.

А.Б.Өмірбаев, С.Қ.Кентбек, А.З.Жуманова

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: aiman_jumanova@mail.ru)*

Қазақстандағы либералдық-оппозициялық бағыттағы газеттерді зерттеудің маңызы

Мақалада 2004–2014 жж. аралығындағы Қазақстандағы либералдық-оппозициялық бағыттағы газеттердің егемендік алған жылдардан күні бүгінге дейінгі атқарған ролі, тәуелсіз ақпараттың ерекшелігі мен артықшылығы, жұртшылықтың көзқарасы, халыққа тигізген ықпалы, демократиялық сипаттары, ой еркіндігі, сөз бостандығы, қоғамға әсері қарастырылды. Авторлар егемендіктің алғашқы жылдарынан күні бүгінге дейін жарық көрген либералдық-оппозициялық газеттерге шолу жасап, саралау негізінде жазылған зерттеулерін қарастыра отырып, оның қоғам өміріне тигізген әсерін, демократияның даму деңгейін, отандық журналистика тарихында алар орнына талдау жасады. Сонымен қатар ғалымның осы кезеңдегі қазақ халқының өміріндегі елдегі өзгерістерге, оқиғаларға деген көзқарасын айқындады. Либералдық-оппозициялық басылымдардың қоғамдық-саяси орнын, мемлекеттік мүдде тұрғысындағы еңбегін зерттеуде «Заң», «Жас алаш», «Тасжарған», «Ұлт Таймс», «Алатау», «Общественная позиция» секілді қазақ, орыс тіліндегі баспасөз материалдарымен бірге, Т. Калееваның «Сөз бостандығы және ақпарат алу құқығы туралы сарапшы шолуы», Г. Ахметованың ІСВСВ: «Сөз бостандығы — ел болашағының кепілі» бола ала ма?» атты іргелі еңбектерін және Интернет ресурстарын зерттеу жұмысына кеңінен пайдалана отырып, Қазақстандағы журналистиканың даму деңгейін көрсетті.

Кілт сөздер: либералдық-оппозициялық газеттер, демократиялық сипаттар, сөз еркіндігі, сандық мәліметтер, саяси-әлеуметтік жағдай, статистикалық деректер, қоғамдық әсер.

Баспасөз — халық арасында әр түрлі ақпараттар тарата отырып, қоғамдық пікір қалыптастыруға, саяси жұмыстар жүргізуге, мемлекеттің, әлеуметтік топтардың не жекелеген тұлғалардың мүдделі мұраттарын танытуға қызмет етеді. Баспасөз бостандығы — мемлекеттегі конституция кепілдік беретін адам құқылары мен бостандықтарының бірі. Ол баршаға ортақ әлеуметтік еркіндіктің пікір айтып, сөз сөйлеу бостандығының құрамдас бөлігі ретінде саналған. 1789 ж. Францияда қабылданған Адам және азамат құқыларының бостандығы декларациясында (қара Француз революциясы) тұңғыш рет жарияланған. ҚР Конституциясының 20-бабында сөз бен шығарма еркіндігіне кепілдік берілетінін, цензураға тыйым салынатынын, әркімнің заң жүзінде тыйым салынбаған кез келген тәсілмен еркін ақпарат алуға және таратуға қақылы екендігін атап көрсеткен. Сонымен қатар «республиканың конституциялық құрылысын күштеп өзгертуді, оның тұтастығын бұзуды, мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіруді, соғысты, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік-топтық және рулық астамшылықты, сондай-ақ қатыгездік пен зорлық-зомбылыққа бас ұруды насихаттауға немесе үгіттеуге жол берілмейді» делінген [1]. Тәуелсіздік алған алғашқы жылдары қоғамда демократиялық бетбұрыс болды. Әсіресе ол бұқаралық ақпарат құралдарында айрықша байқалды. Егер кеңестік кезеңде газет-журналардың ұлттық, мемлекеттік тұрғындағы өзекті мәселелерді көтеруге жол берілмесе, егемендікке қол жеткізген алғашқы жылдары бұл сең жібіп, журналистер қауымы өз ойын ашық айта бастады. Осы тұста Қазақстанда түрлі ұлт-азаттық ұйымдардың мұң-мұқтажын, талап-тілегін жеткізуші БАҚ құралдарының ролі арта түсті. Мәселен, «Невада-Семей» қозғалысын қолдаған тәуелсіз басылымдардың үні айқын шыға бастады. Соның нәтижесінде елімізде демократиялық принциптер қалыптаса бастады деуге толық негіз бар. Әйтсе де 90-жж. басында ел тұрмысы нашар, тіпті аса қиын жағдайда болды. Себебі енді ғана азаттыққа қол жеткізген Қазақстан мемлекетінің жағдайы қайта құрулардан тұрды. Кеңестік кезеңдегі заңдарды, қасаң қағидаларды түбегейлі өзгерту қажет болды. Соның ішінде БАҚ туралы заң да көп өзгеріске ұшырады. Осы тұста елдің көкейінде жүрген түйіткілді мәселелердің түйінін тарқатуға либералдық-оппозициялық газеттердің ықпалы ерекше болды. Тіпті күні бүгінге дейін осы бағыттағы басылымдардың халыққа етене жақын екені байқалады.

«Қазір халықтың мұңын мұндап, жоғын жоқтайтын, мүмкіндігінше ақиқатын айтатын, халықтың көкейінде жүрген дүниені сарқып айтатын саусақпен санарлық газет болса, соның бірі әрі бірегейі — «Жас Алаш». Бұл газеттің басында қазаққа белгілі аяулы, танымал азаматтар болғаны белгілі. Сондықтан «Жас Алашты» Қазақстанның әрбір азаматы сыйлайды». Әлбетте, қазіргі қоғамда көзге

көрінбейтін, ішкі бір цензура бар. Оған билікке қарсы шыққан оппозициялық газеттердің жаппай жабыла бастауы нақты дәлел. Қоғамда қазір шындықты, ақиқатты айтқан, шындық туралы ойлаған адамды жау санайды. Өйткені шындықтың ешкімге керегі жоқ. Зиялыларды, ұлтшыл, мемлекетшіл азаматтарды, оларға жасалған қуғын-сүргінді, әділетсіздікті, халыққа жасалған қиянатты біле бастадық. Кімнің кім екенін ұға бастадық. Зиялы деп аталып жүрген, бірақ атына заты сай емес біздің ақын-жазушыларымызды да ажыратып алатындай дәрежеге жеттік [2]. Бұл — қарапайым оқырман ойы. Әрине, оппозициялық газеттердің бәрі жабылып қалды деуге келмес, әйтсе де оларды саусақпен санауға да келмейді. Алайда саны аз болғанымен, олардың халықтың ой-өрісін кеңейтуге, дүниетанымын арттырғаны анық. Либералдық-оппозициялық газеттердің бір артықшылығы — билікке имидж жасайтын басылымдардан гөрі ақпаратты шынайы түрде береді. Тіпті, елімізге белгілі бір атышулы оқиғаға қатысты ақпарат оппозициялық газетте журналистік талдау жасалса, билікке жақтас газеттерден ақпарат ретінде де таба алмайсыз. Болмаса, оқиға себебін бұрмалап, елдің назарын басқаға аударып жіберуге тырысады. Қарапайым халық қай газетке сенерін білмей, екі ойлы болып қалады. Осы тұста екі жақтың пікірі мен көзқарасын сарапқа салып, шынайы ақпарат беруге либералдық газеттердің рөлі артуы тиіс еді. Әйтсе де, либералдық газеттер көбіне биліктің ықпалына жығылып, өз бет-бейнесін жоғалтып алып жатады. Мұны мемлекеттен алып отырған мемлекеттік тапсырысқа бөлінген қаржының әсері, болмаса баспасөзге жазылуда биліктің механизмін пайдаланудың кесірі тиюде десе де болады. Сондықтан көптеген либералдық газеттердің айтар ойын ашық білдірмей, тұспалдап жеткізіп жататыны бар. Мемлекеттік басылымдардағы жалаң мақтаудан, жоқты бар етіп көрсету, болмашы жетістікті дабырайта әсірелеуден жалыққан жұрт оппозициялық газеттердің жазғанына иланады. Десек те, оппозициялық газеттер жиі қуғынға ұшырап жатады.

«Қазақстанда тәуелсіз басылымдарды қалыптастыру, оны оқырманға жеткізу, оны тарату ісі — оңайдан-оңай жүзеге асқан жоқ. ...талай қиындықты кешіп, талай ауыртпалықты көріп келдік. Қазір Қазақстанда шығып жатқан газеттердің екі ғана иесі бар. Бірі — мемлекет, екіншісі — олигархиялық топтар. Оппозициялық газеттерді үшінші топқа жатқызуға болады. Бұлардың көбі мемлекеттік немесе олигархиялық топтардың ықпалындағы газеттерге қарағанда, халыққа, оқырманға жақын. Себебі оларда айтылатын, қозғалатын мәселелердің барлығы — әркімнің ас үйінде айтылып, одан шығаруға қорқатын әңгімелер. Сондықтан оппозициялық басылымдар алдыңғы екеуімен салыстырғанда оқырманға бір табан жақын болуы керек. «Дат»-қа дейін де тәуелсіз газеттер болды. Бірақ олардың өмірі өте қысқа болды әрі әлдебір саяси күштердің ықпалында кетіп қалды. «Бірлесу» деген газет болып еді, кейін кәсіподақтардың ықпалында кетіп қалды. Одан кейінгі тәуелсіз газеттер ұлттық қозғалыстардың ықпалында кетті. Алайда олардың түптамасы Қазақстан қоғамындағы негізгі мерез дүние, Қазақстан қоғамындағы саяси билікті халықтандыру мәселесінен ажырап кетті. Сондықтан ұзақ өмір сүре алмады. «Дат»-тың 10 жыл бойына көрмегені жоқ. 12 рет атау ауыстырдық. Бірақ, соған қарамастан, демократиялық үрдістерді қалыптастыруға күш салу, Қазақстан халқын азаматтық қоғамға және еркіндікке, нақты тәуелсіздікке үйрету әрі оған түрткі болу мақсатын орындап келе жатыр. Билік те, халық та бір-бірімен аралас-құралас жүріп демократияны жасауы керек. Демократияға халық тарапынан ынта бар, керісінше, билік тарапынан оны тұншықтыру басым. Биліктің жақсылықтарын насихаттайтын 5 мыңға жуық газет бар, биліктің істеп жатқан шараларының көлеңкелі тұсын жазатын 5-ақ газет бар. Егер билік қандай да бір жақсы істерге бастамашыл боп жатса, ол оның істеуге тиісті жұмысы, міндеті. Сол себептен біз қоғамдық пікір тудыратын мәселелерді көбірек жазуға тырысамыз [3]», — дейді Е. Бапид. Оның осы айқандарынан біз оппозициялық газеттерге қысым жасалатынын айқын аңғарамыз.

«Әділ сөз» Халықаралық қордың Президенті, сөз бостандығы жөніндегі сарапшы Тамара Калеева айтуынша, 2009–2010 жж. заңнамалық өзгертулердің қарқынына қарап, БАҚ қызметін реттейтін заңнаманың халықаралық құқықтық стандарттарға бір мәрте жақындағаны туралы кесіп айту қиын. 2009 жылы шілде айында Қазақстан Президенті Интернет желісіне қосымша қадағалау орнатқан «Ақпараттық-коммуникативті желілер туралы заңнамаға өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңға қол қойды. Осы заң бойынша кез келген БАҚ тоқтату мен жабудың жаңа негіздері енгізілген. Енді азаматтардың құқығын қорғау жөнінде мемлекет қандай шаралар қолданғанын тізбелеп көрейікші. Мәселен, 2009 ж. желтоқсан айында «Азаматтардың құқықтарын қорғау және жеке өмірлеріне қолсұқпаушылық мәселелері бойынша заңнамалық актілерге өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы» Заң қабылданды. Заң бойынша тұлғаның жеке өмірі туралы мәліметтерді заңсыз жинау және БАҚ арқылы тарату үшін бес жылға дейін бас бостандығынан айыру туралы жаза енгізілген. 2010 ж. маусымында «Ұлт көшбасшысы туралы» Заң ҚР Қылмыстық

кодексіне «Қазақстан Республикасының Бірінші Президенті — Ұлт көшбасшысына көпшілік алдында тіл тигізу және абыройы мен қадір-қасиетіне өзге де қолсұғушылық, Қазақстан Республикасының Бірінші Президенті — Ұлт көшбасшысының суреттерін қорлау, Қазақстан Республикасының Бірінші Президенті — Ұлт көшбасшысының заңды іс-әрекетіне кедергі жасау» туралы жаңадан 317–1-бап енгізілді. БАҚ көмегімен жасалатын аталған әрекеттер үшін ірі көлемді айыппұлдан (4 мың долл. бастап) үш жылға бас бостандығынан айыруға дейінгі жазалардың қолданылуы қарастырылған. Осындай барлық құқықтық жаңартпалар пікір білдіру еркіндігі мен ақпаратты шектеусіз алу және тарату қағидасына қайшы келеді. Сонымен қатар жағымды өзгертулердің де орын алғанын айта кеткен жөн. Осылайша, 2010 ж. желтоқсан айында Парламент ҚР Азаматтық кодексіне өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы заң қабылдады. Оған сәйкес, заңды тұлғалар ар-намыс пен қадір-қасиеттерін қорғау жөніндегі сот дауларында моральдік зиянның өтелуін талап ету құқығынан айырылады. 2010 ж. маусым айында Қазақстан әмбебап мерзімді шолудың аясында 2014 ж. дейін жала жабу мен қорлауды қылмыс санатына жатқызу жөніндегі ұлттық баяндама бойынша БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі Кеңесімен жасалған ұсыныстарды қабылдады. Сондай-ақ бір уақытта «Қылмыстық заңнаманы бұдан әрі гуманизациялау және қылмыстық үдерістегі заңдылық кепілдемелерін күшейту туралы» Заңды қарастыру жұмыстарды басталды. Желтоқсан айында ҚР Парламенті осы заңды қабылдады. Тұлғаны жемқорлық қылмыс жасаған деп айыптаумен байланыссыз жала жабу мен қорлауға қатысты әкімшілік преюдиция институты және 129-бап (Жала жабу) пен 130-бапқа (Қорлау) өзгертулер енгізілген. Осылайша, 129-баптың 2 бөлігінде (БАҚ арқылы жала жабу) сотталған адамның екі айдан бес айға дейінгі кезеңдегі жалақысының немесе өзге табысының мөлшерінде айыппұл салудың орнына материалдық шығындарды екі еселі өтеу туралы ұсыныс жасалған, алты айға дейінгі мерзімге қамауға алу түрінде жазалау алып тасталынған. Қоғамдық және түзету жұмыстары, бас бостандығын шектеу және айыру түріндегі жазалаудың барлық қалған түрлері бұрынғы күйінде қалдырылған. Журналистік қауымдастықтың жала жабу мен қорлауды қылмыс санатына толық жатқызу туралы ұсыныстарын заңға енгізілмеді [4]. Иә, мұндай қатаң баптардың енгізілуі бұқаралық ақпарат құралдарының жауапкершілігін арттырып қана қоймайды, қайта сөз бостандығының аясын тарылта түседі. Осындай жағдайда тілшілер қауымының ақпараттық қолжетімділікке қол жеткізуі қиынға соғады.

БАҚ өкілдерін қызықтыратын жауабы табыла бермейтін осындай сауалдар күнделікті өзекті мәселелерден де көп. Егер оппозициялық баспасөзге қарасақ, барлығы да элиталар күресіне және компромат табуға тіреледі, ал, мемлекеттік басылымдарда не жазылып жатқаны ешкімді де қызықтырмайды. Жеке тәжірибемдегі соңғы оқиға көрсеткендей, нақты өмір мен Қазақстандағы БАҚ бетіндегі жарияланымдар арасында ортақ ештеңе жоқ, солай болып келе жатыр. Ал, ақпарат ағыны Қазақстанның болашағы, постназарбаевтық кезең және ішкі элиталық күрес туралы фантастикалық теорияларды онды-солды бұрқыратып жатқанда, провинциялар мен жергілікті жерлерде адамдар әдеттегідей үнемі күнкөріс қамымен жанталасады. Соның бір белгісі мынада, республикалық басылымдарға қарағанда тұрғындар арасында жергілікті газеттер үлкен беделге ие. Өйткені олар ауқымды мәселелерге қолды бір сілтейді, өзгелерден жергілікті элита мен олардың өзара тартысы айтарлықтай қызықты, себебі ауыл адамдарының тұрмыс-ахуалы жергілікті билікке тікелей байланысты. Бүгінде халықты табыс пен жетістік туралы құрғақ мадақтаулар, ешқандай саяси ойындар қызықтырмайды, өйткені адамдар газет оқымайды. Еліміз кезекті дағдарыс алдында бәр сәт тыныс алып, оны қиналмай өткізуге батыл ынта-ықылас танытуға мүдделі. Және солай өткізеді де. Қандай да бір элита жеңіп жатса да, сөзсіз бірігу үрдісі жүзеге асады [5] дейді И. Хен «Алуан түрлі Қазақстан» атты мақаласында. Бір сөзбен айтқанда, автор Қазақстандағы өмірдің өзгешелігін дәл суреттеген деуге келісуге болады. Өйткені жұрт мемлекеттік газеттің нені, қалай жазатынын бес саусағындай біліп алған. Әлбетте жұрттың бәрі газет оқымайды деуге болмайды, дегенмен халық арасында либералдық-оппозициялық бағыттағы газеттердің алар орны ерекше. Себебі олар елімізде не болып жатқанын білгісі келеді, ертеңгі күнгі болашағына алаңдайды. Десек те, бұқара халыққа шынайы ақпарат жеткізу тілшілер арына сын ғана емес, міндет екенін біледі.

Халық жазушысы, көрнекті публицист Мұхтар Мағауин өзінің зарлы толғау деп атаған «Ұлтсыздану ұраны» атты мақаласының «Қазақ тілді баспасөз» деген бөлімінде: «Қазақ тілді журналистеріміз ап-анық нәрсенің өзін бұлдыратып жібереді, көркемдеймін, өрнектеймін деп, мүлде бүлдіреді». Түптеп келгенде, осының бәрі әдепкі сауаттың төмендігінен... Еркін сөздің парасатты, өткір, мән-маңызды, бүгінді тереңінен қамтып, болашақты нақты бағдарлаған игі қасиеттеріне ұмтылудың орнына, батыста саржағал аталатын басылымдардың былғаныш әдеттеріне бейімделіп

кетті. Нәтижесінде, ұлттың көкейкесті мәселелерінен тысқары қалып отыр. Тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап теріске ойысып, ақыр түбі бүгінгі, әрі дәрменсіз, әрі қатерлі қалпын тапты», — деп мәселеге басқаша қырынан келеді. Профессордың пайымдауынша, он үш жыл бойғы қазақ баспасөзіндегі ең негізгі сарын — бір жағынан, жылымшы мадақ, жөреуке жағымпаздық және оған, керісінше, балағат, сөгіс. Мадақталатын — билік басында отырғандар, деп ой түйеді. Әрине, ағамыз айтқандай, қазақ газеттерінде ондай кемшіліктердің әлі де бары рас. Алайда ол жекелеген шығармашылық иелерінің бәріне тән емес. Мұндай пайымның туындауына себепкер болып отырған мәселенің өзі айналып келгенде, шынайы тәуелсіз, бейтарап баспасөздің қалыптаспауында болса керек [6].

СДУ «Журналистика» кафедрасының меңгерушісі Есенгүл Кәпқызы қазіргі журналистикадағы өзекті проблемаларды сөз ете отырып, «баспасөзі мықты болмаған елдің өзі де мықты болмайтындығын» тілге тиек етті. «Бүгінгі баспасөздің негізгі бағыты журналистік емес, үгіт-насихатқа айналып барады. Біз осы тығырықтан шығудың жолдарын іздеуіміз керек», деді ол. «Біз жаңа медианы болашақ журналистерге қалай қолдану керек екендігін үйретіп жатырмыз. Ал не үшін қолданатынын журналист өзі шешу керек. Өкінішке орай, барлығы дұрыс қолдана бермейді. Міне, осыны мен медидадағы адасушылық дер едім. Екіншіден, желілердің пайда болуы, жалған «лидерлердің», жалған ақпараттың пайда болуына алып келді. Ақпаратты тексермей бере салу, біреудің жазғанын сәл өзгертіп, өз атынан жариялау белең алып кетті. Әлеуметтік желілердің келуімен тіл проблемасы алдыңғы кезекке шығып отыр. Тілдің ережесі, заңдылығы, грамматикасы артқа шегеріліп, әркім өзінше жазатынды шығарған. Осы ретте журналистерді сауатты, мұқият болуға шақырғым келеді. Қате жазған журналист, біріншіден, өзін, екіншіден, оқырманды сыйламағаны дегім келеді. Ал оқырман журналистің өзін сыйламағанын байқаса, онда журналистиканың қадірінің кеткені» [7]. Әлбетте, көп жағдайда белгілі бір мәселеге сан қырынан келуге журналисттің кәсіби шеберлігі жетіспей жатады. Сөз бостандығын әркім әрқалай түсінетіні және бар.

Қалай десек те, Қазақстан тәуелсіздік алып, демократиялық журналистиканың негізі қаланған кезден бастап баспасөз бостандығы көрініс тапты. Марат Қабанбай, Мұхтар Мағауин, Қабдеш Жұмаділов, Сейдахмет Құттықадам, Сапа Мекебаев, Шәріп Құрақбаев, Жүсіпбек Қорғасбек, Тұрсынжан Шапай, Мырзан Кенжебай, Ермұрат Бапи, Әміржан Қосанов, Ақас Тәжүтов, Дәурен Қуат, Ораз Әлімбеков, Бақытжан Қосбармақов, Жұлдыз Әбілда, Еренғайып Қуатайұлы сынды еркін ойлы тәуелсіз журналисттердің жазу шеберліктерінде пайда болған еркіндік пен сапалық ілгерілеушілік жанрлардың айырмашылықтарын мейлінше азайтып, олардың бір-біріне сіңіп кетуіне жол ашты. Әрине, тәуелсіз бақтарға жұртшылықтың көзқарасы алуан түрлі. Ең бастысы, қарапайым жұртшылық оппозициялық басылымдарды шындықты жеткізуші бірден бір құрал деп түсінеді. Әсіресе сараптамалық мақалалар мен жүйелі талдаулар халық көңілінен шығып отырды. Тоталитарлық тәртіптің күйреуі қазақ қоғамының барлық саласында, әсіресе баспасөз нарығында елеулі өзгерістердің енуіне ықпал етті. Коммунистік идеологиядан босаған кеңістікті пікір алуандығы мен жариялылық жайлап, цензураның орнын БАҚ дербестігінің басуына мүмкіндік туды. Бұл үрдісте Қазақстан Орта Азия елдері арасында ғана көшбасшыға айналды. Алайда жаңа ақпараттық сананы қалыптастыру үрдісі күрделі жағдайға, қиындық пен кедергілерге тап болып отырғанын қазіргі Қазақстан журналистикасының өмірі айғақтауда. Бұрынғы позициялары мен бағыт-бағдарларына біржолата көз жазған тәуелсіз елдердің барлығының журналистикасы үшін ортақ мәселелер мыналар болды: 1) ақпарат нарығын тиімді әрі оңтайлы үйлестіру; 2) тәуелсіз баспасөзді шынайы мазмұнына сай құру; 3) ақпарат құралдарының дербестігін қамтамасыз ету; 4) БАҚ жүйесінің құқықтық ахуалын дұрыс қалыптастыру; 5) ақпарат құралдарын журналист мамандармен қамтамасыз ету.

Аталмыш проблемада қарқынды болмаса да белгілі деңгейде алға жылжу бар. Қысқа мерзім ішінде ақпарат құралдарының саны күрт өсті, бүгінде ресми тіркелген 7000-ға жуық БАҚ-тың 2500-ге жуығы тұрақты жұмыс істеп отыр. Оның 80 % мемлекеттік емес нысанда болуы ақпарат құралдарының дербестігі шынайы көрініске айналғандығының белгісі деуге негіз бар. Олардың арасындағы «Жас Алаш», «Дат» жобасы бойынша жарыққа шыққан және шығып келе жатқан газеттер, «Қазақстан», «Свобода слова», «Время» секілді тәуелсіз ойлы, оппозициялық ұстанымдағы газеттер жұрт назарын көбірек аударатыны жасырын емес. Сондай-ақ «Түркістан», «Алтын Орда» (М. Ақдәулетұлы, Д. Қуат басқарған тұстағы), «Жас қазақ» (Т.Ешенұлы, Д. Қуат басқарған тұстағы), «Айқын» (журналист А.Көшкенова, К.Тасболат т.с.с.) сынды газеттер жекелеген журналистерінің өз деңгейіндегі дербестігімен, бейтарап бағыттағы еркін ойларымен, салмақты салиқалы пікірлерімен

оқырмандардың ықыласына бөленіп келді [8]. Осыдан біз тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан-ақ қазақ журналистикасы еркін тыныстап, қаламгерлердің азат ойлы, көкейдегісін қорықпай тап басып жазатын майталман мамандық иесі атанғанын байқаймыз.

Қазақстандағы еркін ақпарат ағынындағы жалпы үрдіс БАҚ-тың ішкі мазмұнынан бұрын сыртқы келбетіне басымдық беруге әуестеніп барады. Сан жағынан бір-біріне дес бермеген баспасөз енді өзге елдермен бірлесіп қазақ-орыс, қазақ-түрік сипатындағы («Ивестия-Қазақстан», «АиФ-Қазақстан», «Қазақстан-Zaman») үлгіге көшті. Электрондық ақпарат құралдар («Еуразия», «31-СТС», «Интерфакс-Қазақстан», «Русское радио-Азия») арасында да осындай үрдіс еніп, ақпараттық қарым-қатынастың жаңа нарығын қалыптастырды және оның өзі бүгінге дейін бірнеше кезең бойынша дамыды. Дегенмен, мұның өзі орыс тілінің ықпалын сақтап қалуға, ресейлік неоотарлаудың жымысқы әрекетін қалыптастыруға әсер етіп отыр.

Өздерінің байырғы саясаттары мен бағыттарынан үзілді-кесілді бас тартқан газет, журналдар нарық экономикасына, жаңа жағдайға, заман талабына бейімделіп, іс қызметтерін жаңалауға белсенді қадам жасады. БАҚ жүйесіндегі аумалы-төкпелі жағдай журналист мамандарын іріктеу саясатына да елеулі ықпал етті. Жаңа жағдайға лайық тың серпінмен, озық идеямен, жаңаша тәсілмен жұмыс істейтін, тәуелсіз баспасөз мамандары талап етіле бастады. Журналист даярлайтын жоғары оқу орындарының саны 26-ға жеткен кезі болды. Кейін азайғанның өзінде бұл сан 17–18-ден түспеді. Барлық облыс орталықтары мен кейбір шағын қалалардағы оқу орындарының өзі журналист даярлауға тырысуларының салдарынан сапасыз, қазіргі журналистиканың талаптарына жауап бере алмайтын БАҚ қызметкерлерінің көбеюіне әсер етіп отыр.

Нарықтық экономика қатынасының жетістігі мен кемшілігі БАҚ мазмұнымен тікелей байланысты екендігін ерекше атап айтқан жөн. Ол үшін өткеннен сабақ алудың артықтығы жоқ. Айталық, тоталитарлық қоғамдағы БАҚ сұрғылт мадақ пен құрғақ ақпаратпен жұртты мезі етіп, жоқшылықты, кедейшілікті мағынасыз насихаттауының салдарынан журналистиканың беделін түсіргені белгілі. Олай болса, халық арасында «аш та жап» деп аталып кеткен бірер ірі таралымды газет тура сол тоқырау кезеңіндегі жүрісінен жаңылмай брежневтік қалпына қайта түсті. Олардың жағымпаздана дәріптеуге сөз таппай «сіз біреу, қалғанымыз тіреу» деп жырлаған әуендері бүгіннің өзінде әзіл әңгіменің тұздығына айналып үлгерді. Ондай жарамсақ газеттің билікке қандай ықпалы болмақ. Бүгінгі таңда кейбір тәуелсіз басылымдар бұқараның санасына мемлекеттік және ірі саяси партиялардың газеттерінен артық ықпал ете алатынын аңғару қиын емес. БАҚ-тың саны артып, олардың 80 % мемлекеттік емес нысанда болуы азат журналистика жайында оптимистік ойға жетелегенімен, оның тек сандық көрсеткіш ғана екендігін естен шығармауымыз қажет. Егер оған БАҚ қызметін, мақалалар мен эфир бағдарламаларының мазмұнына үкімет тарапынан және саяси, бизнес топтарынан көрсетілетін тікелей, жанама түрдегі қысымдарды қоссақ, мүлде басқаша көрініске тап боламыз. Балама ақпарат таратқан баспасөздің журналистері түрлі қысымдарға ұшырап келгені жасырын емес. Олардың арасында соққыға жығылғандары, тұтқынға алынып, қылмыс іс қозғалғандары, бас бостандықтарынан айырылғандары бар [8].

Барлық БАҚ-тың 80 % мемлекеттік емес нысанда деген ресми деректі мойындауға болар еді, егер олар дербес тіршілік етіп жатса. Алайда оның ірі саяси, бизнес топтарының иелігінде, яғни, мемлекет қарауынан шығып қалталы, әл-ауқаты мықты, қолында билігі бар адамдардың құзырына өткен БАҚ екендіктерін ескеруге тиіспіз. Қазақстандағы ірі бизнес үкіметпен тығыз байланысты ғана жасалатыны ешкімге құпия емес. Олай болса, мемлекеттік емес БАҚ дегеніміздің өзі шын мәнінде үкіметтің бақылауындағылардан еш айырмасы жоқ нысан болып шығады. Облыстарда тәуелсіз баспасөз атаулы қалмаған. Павлодар, Қарағанды қалаларында бұрын шығарылып келген тәуелсіз бағытындағы газеттер бүгінде түгелдей жабылған. Ол аз болғандай Қарағандыдағы «Сана», «Сорока» секілді тәуелсіз газеттерге жергілікті биліктен бұрын облыстық газеттегі өз әріптестері шүйлігіп, тезірек жабылуына мүдделі болған. Бүгінде іс жүзінде жергілікті билік иелері меншік нысанына қарамастан, барлық баспасөзді қатаң бақылайды. Ондағы журналистердің шығармашылық бостандығы мүлде сын көтермейді. Ал, Астана мен Алматыдағы жағдай көш ілгері. Онда өзгелермен салыстырғанда БАҚ сан жағынан көп. Бизнес, экономикалық әр түрлі топтардың баспасөз саласына қаржы құюға кең мүмкіндіктері бар. Тағы бір назар аударарлық жайт — қазақ журналистері өздерін қорғауға дәрменсіз және оның құқықтық негіздерін, жай-жапсарын біле бермейді. Сондай-ақ журналистер күш біріктіріп, ынтымақтаса алмай отыр. Осының өзі ресми биліктің астамшылдығына, білгенін істеулеріне мүмкіндік берумен қатар, журналистиканы, әсіресе тәуелсіз баспасөзді менсінбеуіне жол ашатын бірден бір фактор. Журналистердің әлеуметтік жағдайлары төмен,

жалақылары аз болғандықтан, қалталыларға кіріптарлығы басым, тіпті байлардың сойылын соғуға дейін итермелейтін жайы бар.

Оппозициялық газеттер Қазақстанда саяси жүйе каталданды, бір отбасы билігі шектен шығып барады деп сынға алуда. Қалай болғанда да, ең бастысы, журналистердің санасын ояту арқылы тәуелсіз баспасөздің маңыздылығын, аса құнды рухани байлық екенін жалпы жұртқа түсіндірудің мәні зор болмақ. Оған журналистердің кәсіби біліктілігі, шығармашылық қабілеттіліктері мен тәжірибелерінің рөлі айтарлықтай. Өкінішке қарай, қазақ журналистерінің шеберліктері, тың көріністерді сезіну, жаңаша ойлау қабілеттері талапқа сай келмей отыр. Тәуелсіз баспасөзді дамытуға тұсау болып отырған тағы бір фактор осы [9]. Қалай десек те, белгілі бір топтың, партияның емес, ұлттың мүддесін ойлаған, өз халқына жани аштын патриот журналистер ақиқат үшін күресті тоқтатқан емес. Рас, билік көп жағдайда олардың үнін шығармауға, қолдағы механизмдерді пайдаланып, сес көрсетуге, тіпті үркітіп, қорқыту ғана емес, жеке өмірлеріне қауіп төндірмек болған жағдайлар аз болмаған.

«Тасжарғанда» жүріп қоғамның ала-құла болатынын: елде жарлы-жақпайдың көп, әділетсіздіктің үстем, парақорлық пен жеке мүдденің биік, заңның солқылдақ болатынын тереңірек ұғынғандай болдық. Еңірегінде етегі жасқа толған талай қаракөздің мұнын қаузадық. Бұл басылымдағы бір қиыншылық — сұхбат алатын «жаңа» кейіпкердің табылмауы. Өйткені халық камын күйттеп, шындықты айтатындар қазір де санаулы ғана. Олардың бәрі бұл тәуелсіз БАҚ-пен о бастан дос-тұғын. Біз облыс-облыстарға дейін қоңырау шалып, айтары бар деген, оқшау-оқшау ақын-жазушы, ғылым-білім, қоғам қайраткерлерін талай іздедік. Бірақ ондай көсеген ойлар табыла бермейді. «ДАТ»-та тілші болу, бір жағынан, мәртебе саналады. Ал, екіншіден, қауіпті. Бұлай дейтін себебім, мен жұмыс істеген 5 жылдың ішінде редакцияға бірнеше рет құқай көрсеткендер болды. Мәселен, біреулер Жібек жолы көшесінің бойындағы офистің терезесін атып кетті. Журналистердің көлігіне жарылғыш зат қойып, өздерін пышақтап кету де сол жылдары қылаң берді. Осындай қауіп-қатерді естіген кейбір ағаларым жаны ашып, жұмыстан кетуіме үгіттеді. Алайда өздері жаза алмаса да, біздің жазғанымызды айызы қанып оқығылары келетінін сөз-қалпеттерінен байқатып жүрді. Мәртебе санайтыным — сол. «Дат»-тың басқа ұжымдарға ұқсамайтын тағы бір ерекшелігі — онда басшылық, бағыныштылық деген болмайды. Бәрі бірдей. Еркін сөз, еркін пікір-талас өрбіп жатады. Талай басылымның төрін болмаса да, босағасын көзбен көрдік: бастығы — бір дүниеде, тілшілері — басқа әлемде өмір сүреді. Ол аз десеңіз, «Дат»-тан басқа бір газеттің есігін қағып, мұң шағып, зар айтып келген қарашаны естіген емеспіз. Содан таразылайсың — қай басылымның халыққа, қоғамға қажетті, қай газеттің керексіз екенін! Жуырда бір досым: «Бұрын оқырмандар редакцияға хат жазады дейді, сол рас па екен?» деп сұрайды сөз арасында. Үндемедім. Өйткені ол болған басылымдардың бірде-біреуінде оқырман хат жазатын баспасөз процесі атымен жоқ. Досымның аңыздай еске алып отырғаны — оқырман хаты, газет пен оқырман қатынасы дегендер «Дат»-та о бастан бар дүние [9]. Иә, осыдан-ақ жұрт басына, отбасына қауіп-қатер төніп жүрсе де, шындықты шырылдатып жазатын, мұң-мұқтажына құлақ асатын басылымға хат жазуы — еркін ойлы тәуелсіз газеттердің халық арасында зор беделге ие екенін байқаймыз.

Оппозициялық басылымдар ше? Мысалы, «Республика», «Общественная позиция: Тасжарған», «Дат» сынды жанкешті газеттер биліктен қанша теперіш көрсе де, жарыққа шығуды тоқтатпады. Бір жабылды, бір ашылды. Тіпті, кезінде «Тасжарған» газеті бір шенеуікті «бейшара латифундист» дегені үшін, сол кісіге орасан зор мөлшерде айыппұл төлегені бар. «Мысалы, газет шығар үшін ең бірінші оны тіркейді. Тіркейтін кезде, белгілі бір мөлшерде АЕК (айлық есептік көрсеткіш) төлейді. Тіркелу ақысы — ғылыми, балаларға арналған газет-журналдарға 2 АЕК төлесе, басқа бағыттағы газет-журналдарға 5 АЕК төлейді, бұл оппозициялық газеттерге де қатысты. Бірақ оларды тіркеу қиынға соғатыны тағы бар. Газет тіркелген соң, халық арасында танымалдыққа ие болуы үшін көп шығындалады. Содан соң газет өзін-өзі толық ақтауы, ары қарай пайда табуы үшін шамамен 3–5 жыл керек. Бұл газетке құйылған инвестиция көлеміне байланысты, — дейді М.Саудабаев [10]. Иә, көп жағдайда оппозициялық газеттердің халықты өзіне аударып, аяғын тәй-тәй басып келе жатқанда жабылып қалатыны тегін емес. Өйткені билік жұрттың оппозициялық бағыттарды газеттерді оқып, өздерінің кемшілігі жазылған мақаланы оқуды қаламайды. Әсіресе саяси науқан кезінде оппозициялық басылымдар санының арта түсіп, халық арасына кең аталатыны бар. Бір өкініштісі, цензура болған кенес өкіметі кезінің өзінде газетке шыққан мақала саяси бюрода талқыланып, сын садағына ілінген адамның кінәлі, кінәсіздігі қаралатын. Егер ол жауапты тұлғаның кінәсі дәлелденсе, қарапайым сөгістен бастап қызметтен қуылу секілді жаза қолданылатын. Қазіргі таңда билік басында

отырған бір шенеуікті мың жерден сынап жатсаң да, еш шара қолданылмайды. Себебі механизм жоқ. Кеңес өкіметінде ішкі цензура болса да, мәселен, қызмет бабын асыра пайдаланған шенеуік газеттің қырына іліксе, жауапсыз қалмайтын. Сондықтан билік өкілдері газеттен сынына ілікпеуге тырысып жүретін. Ал кеңестік кезеңде партия тәртібі бәріне бірдей заң болатын. Бұқаралық ақпарат құралдары туралы айтқанда саяси партиялардың ықпалын бөле жара алмаймыз. Себебі сайлауда билік орындарынан үмітті мемлекет пен оппозицияның айтыс-тартысы, бағдарламасы осы газет арқылы жүзеге асып жатады.

БАҚ пен саяси партиялардың салмағы қандай? Билікке ықпалды ма, қоғамның қозғаушысы есебіндегі осы екі құрылымның өзіндік құндылықтары қаншалықты, артықшылығы мен айырмасы неде? Жақында Германия президенті қызмет бабын асыра пайдаланып, жеңілдікпен несие алғаны үшін өз еркімен отставкаға кетті. Бұл ақпарат журналистер арқылы анықталып, неміс қоғамына жария болды. Бірақ ел басшысын орнынан тайдырған бір ғана БАҚ-тың сыны емес еді. Олардағы дамыған партиялық жүйе президенттің орынтағынан өз еркімен бастартуына ықпал етті. Рас, журналист сыны да оған себепші, түрткі болды. Кез келген дамушы елдегі саяси партиялардың пәрменділігі осыдан көрінеді. Германия президенті де сол елдегі беделді бір партияның мүшесі болып табылады. Демек, ол сол партияның ел алдындағы беделіне нұқсан келтірді. Дамыған және дамушы ел партиялары үшін бедел маңызды. Сондықтан да ол партия өзіне мүше президентін заңсыз жолмен несие алғаны үшін айыпқа тартып, жаза кеспесе, ертең елдің соңынан ермейтініне сенеді. Яғни, оларда тұлға идеясы мәңгілік емес. Ертең ол тұлға өмірден өтеді, партиялық идея өлмейді. Партия үшін өзінің өмір сүру принципі маңызды. Өйткені ол идеяны әрі қарай жалғастыратын лек бар. Адамзатқа тән үлкен құндылық — білім, денсаулық, экологиялық тазалық, лаңкестікпен күрес сияқты өміршең бағдарламаларды өзек ететін бұл жүйе сол бағыттар бойынша өзінің соңынан еріп келе жатқан мыңдаған, миллиондаған халқы бар екендігін сезеді. Сондықтан да ол партия — өміршең. Сондықтан да ол елде демократияны құлату мүмкін емес. Ал, бұл жерде тәуелсіз БАҚ-тың көмегі зор. Дамыған елдердің баспасөзді еркін жіберу себебі де осында [11].

Ұлыбританиядағы шенеуіктердің мемлекет қаржысы есебінен жекеменшік бассейнін тазалатып немесе итіне азық алуы сияқты артық шығындарға жол беруі де өткен жылы әлемдік БАҚ бетінде әжептәуір шуға негіз болды. Ол құпияны заңсыз жолмен телефон тыңдаулары арқылы анықтаған «Телеграф» газеті, яғни, британдық журналистер болатын. Ашық азаматтық қоғам сыбайлас жемқорлыққа жол берген шенеуіктерді де, журналистік зерттеуі барысында кәсібін артық пайдаланып, заңдық-нормативтік қалыптардан асып кеткені үшін газет басшылығын да жауапкершілікке тартты. Тәуелсіз құрылым заңның алдында бәрінің бірдей екендігін көрсетті. Бұның бәрі демократияға қадам басуға талпыныс жасап жатқан жас мемлекеттер үшін үлкен сабақ, озық үлгі. Алайда кейде біздегі билеуші жүйенің мемлекеттің заңдық нормаларын сақтамайтыны, сыбайлас жемқорлыққа көз жұма қарайтыны, БАҚ-тың сынын бағаламайтыны, шенеуікке астамшылық беретіні өтірік емес. Сондай-ақ қоғамда саяси партиялар да ешқандай рөлге ие емес. Бұдан бірнеше жыл бұрын «мемлекеттік құпияны жария етті» деген айыппен Рамазан Есіргепов қылмыстық жауапкершілікке тартылды. Ал, оның сол хатты жариялауына себепкер болған ҰҚК қызметкерлерін анықтауға әрекет жасалған жоқ. Яғни бір бағытты айыптау, әлдінің мүддесі үшін әлсізге әлімжеттік жасау біздегі демократияның бейнесін айшықтайды. Сол секілді «Тасжарған» газетінің тікелей жабылуына себепкер болған Ромин Мәдиновтің «латифундист» немесе «латифундист емес» екендігі құзырлы орындарды қызықтырған да жоқ. Журналист күн сайын кездесіп жүрген мұндай кедергілер мемлекеттік делінетін БАҚ тілшілерінің де басындағы нәубет. Осы жай «журналистиканың пәрменділігі халыққа жетуінде, қоғамға жария болуында» деген ұстанымды жоққа шығарады. Демек, шенеуікке немесе күштік құрылымдарға ықпалды болудың бір тетігі тәуелсіз партиялық жүйенің дамуында. Бұл бүкіл БАҚ партияға тәуелді болу деген сөз емес. Өзіміз көп мысалға келтіріп, озық дүниелерін үлгі ететін дамыған елдерде саяси партиялардың жекеменшік БАҚ-қа иелік етуі ең тиімсіз шешім есебінде қабылданады. Мәселен, республикашылдар мен демократтар партиясы ғана бар алпауыт Америкада бүкіл БАҚ қаржы мәселесінде тәуелсіз. Осы бір тұста кейбір сарапшылар тәуелсіз болғысы келетін БАҚ-тың өзін-өзі қаржыландырушылық қауқары болуы қажет екендігін алға тартады. Алайда «шетелде барлық басылым өзінің өнімін өзі сатып, өзіне-өзі жарнама тартып, тираж жинаумен ғана алып монополияға айналып отыр» деу негізсіз. Теориялық тұрғыда да, өндірісте де БАҚ-тың өзін-өзі қамтамасыз етуі шарт емес. Мәселе сол БАҚ-қа қаржы бөліп, оған қамқорлық жасаған мемлекет болсын, жеке саяси күштер болсын, қаржы бөлінгеннен кейінгі арғы процесте редакциялық саясатқа араласпау жөніндегі ортақ меморандумға келуінде.

Батыстағы азаматтық қоғам, демократияшыл орта осы мәселеде ортақ мәмілеге келе алды. Ашық қоғам осындай ұстанымда ғана БАҚ-тың дамитынын сезінді [11].

Бізде тәуелсіз БАҚ жоқ дей алмаймыз, бар. Бірақ ұсынған кемшіліктер арқылы мемлекетке, билікке, құзырлы орындарға ықпал ету тетіктері жоқ. Бұл — біздегі саяси партияларға артылатын сын. Қай кезде, қай жерде болса да, озық елдердің демократиялық жолын үлгі етумен жүретін Ермұхамбет Ертісбаевтың өзі Байланыс және ақпарат министрі болып тұрған кезінде елдегі БАҚ-ты медиахолдингтерге топтастыру үрдісімен тікелей айналысып кетті. Яғни, тәуелсіз БАҚ ұстанымын қазақстандық журналистикадан әжептәуір алыстатып тастады. Бұл топтастыруды «ілдәлап отырған баспасөздерге әжептәуір әл болды» дескендер де болды. Алайда бұл азаматтық қоғамды дамытуға әрекет ететін отандық журналистикадағы алғашқы қадамдарды биліктің дауыс ұлғайтқыш ұраншысына айналдырды.

Елдегі үлкен авторитетке ие «Нұр Отан» партиясының аясына топтасқан «Нұрмедиа» ақпарат кеңістігін «әжуалаймыз» деп жүріп, елдегі оппозиция да өз басылымдарын шығару арқылы шағын «Нұрмедианың» модулін қалай жасағандарын сезбей де қалды. Яғни, бұл жерде де отандық БАҚ кейбірі оппозицияның «бұлбұлына» айналып шыға келді. Мәселен, тарихы тоқсан жылдан асатын «Жас Алашқа» «Азаттың» немесе «ЖСДП-ның» айғайшысына айналу жарасымды ма еді? Шындап келгенде, кез келген БАҚ-тың өзі дербес тәуелсіздікке ұмтылғаны дұрыс. Демократия заңдылығы осында. Сол кезде ғана әділеттілік принциптері орын алады. Кез келген саясаткер, саяси сахна өкілі «әділеттілік» деген ұрандар арқылы ғана халыққа өтеді. Ол, мейлі, билеуші «Нұр Отан» болсын, ол мейлі, «ЖСДП» болсын немесе кез келген қоғамдық ұйым болсын, қарапайым қалың бұқара алдында серт беруге мәжбүр. Уәде бере алмаса, оған халық сенбейді. Бұл БАҚ-қа да тән ұстаным. Ал әділеттілік деген тек қана біржақты пікір айтып, тек қана билікті жерден алып жерге сала беру емес. Рас, күштіні сынап қара халықтың жоқшысы ретінде көріну кез келген БАҚ үшін аса ұтымды тәсіл. Алайда әділеттілік принципін ұстанған екенсің, ақиқаттың астарына да үңілу — парыз. Біздегі оппозициялық бағыттағы басылымдар осы үдеден шыға алмай жүр. «Неге билікті жерден алып жерге сала бересіңдер, оппозицияның да кемшіліктері бар емес пе? Биліктің игілікті істерін неге көрмейсіңдер?» деген сауалға айтар уәждары да айқын. «Бізсіз де биліктің мақтауын асырып жатқан басылымдар жетеді. Өзіміздің азғантай аудиторияны неге оған алаңдатамыз?» дейді. Оппозициялық басылымдардың ақпараттық соғыста ұтылар тұсы да осы екені белгілі. «Әділеттің жаршысы» болуға серттесе тұра олар оппозицияның саяси қателері мен ұтылған тұстарын әйгілеуге құлықсыз. Осыдан келіп, ол басылымдардың да, оппозициялық партиялардың да одан бөлек, осы ұстанымдағы мемлекеттік БАҚ-тың да беделі кемиді. Мәселен, «guljan.org» сайты екі жақты да тең таразыласа, оқырманын өз ақиқатына әлдеқайда сендірген болар еді. Өзіне өзі сын көзбен қарай алған құрылым ғана идеяға берік, әділетке адал екендігін көрсетеді.

Журналистердің жай-күйін жақсы түсінуге тиіс. Біздің Мәдениет және ақпарат министрлігі БАҚ-ты өміршең етудің жаңаша бір үлгісін жасауға міндетті болатын. Тәуелсіз сарапшылар, азаматтық қоғам өкілдері, мемлекеттік орган мүшелері, қарапайым оқырмандардан алынған сауалнамалар мен әлеуметтік зерттеулер арқылы оқылымды отыз немесе одан да көп БАҚ-ты анықтап, билік оның әрі қарайғы тыныс-тіршілігін қамтамасыз ететін қаржыны (тікелей бақылау арқылы, әрине) бөлсе, баспасөздің де өтімді болары сөзсіз еді. Тағы бір мүмкіндік — мұнай саласы. Біздегі экономикалық ерекше басымдыққа ие мұнай саласында халықтың тікелей үлесі бар десек, осы саладан түсетін қаражаттың бір пайыздық бөлінісінен-ақ отандық БАҚ-тың бағын жандыруға болатыны тағы ескерілмеді. Бұл жерде тек қазақстандық журналистикаға бергенін міндетсімейтін, азаматтық қоғамның беталысын түсінетін, онсыз демократияның ауылы алыстығын сезінетін, ал, демократияның алғы шарттарынсыз еш өркениетті қоғамның қалыптаспайтынын түйсінетін жүйенің ауадай қажеттігі анық [11]. Иә, бұл журналист Ш. Қараеваның қазақстандық бұқаралық ақпарат құралдарына ара салмағын саралап көргенде айтқан ойы. Десек те, әр адамда бір қиял болатыны секілді, қазақстандық тәуелсіз баспасөз жайында көрнекті тұлғалар ойы да қызықты.

Мәселен, саясаттанушы Сайын Борбасов «Тек қана халыққа қарсы саясатты жақтайтын ақпарат құралдары қауіпті» дейді. Саясаткер өз ойын былайша өрбітеді: «БАҚ пен саяси партиялардың байланысы тығыз болуы керек. Оның себебі, саяси партиялар өздерінің бағдарламаларын БАҚ арқылы халыққа жеткізе алады. Өздерінің әлеуметтік базасын құру үшін бірге жұмыс істеуге ерекше мүдделі болуы керек. Өкінішке қарай, саяси партиялардың көбісінің өз газеттері жоқ. Ал, негізі саяси партия жұмысты газет шығарудан бастайды. Дәстүрлі, мықты партиялардың барлығының өз газеттері бар. Газеті жоқ партия ол нашар партия деп есептейді. Бұл жердегі мәселе БАҚ өздерінің

демократиялық құндылықтарын сақтай білуіне байланысты. Олар Конституцияда берілген бостандықтарды қолдану керек. Оны неге пайдаланбасақ? Шындықты айта алмаса, бұл БАҚ-тың кемшілігі, редакторлардың нашарлығы. Ал, нағыз мықты БАҚ саяси партиялардың, тіпті, өз партиясының қателігін айтып көрсетіп отыруы тиіс. Халыққа қарсы саясатты жақтайтын ақпарат құралдарынан пайда жоқ. Біздегі кемшіліктер әлі де сөз бостандығының жетілмей жатқандығының көрінісін көрсетеді». Әйтсе де, ЖСДП-ның бас хатшысы, саясаткер, журналист Әміржан Қосанов «әлі журналистік ұжымдардың тәуелсіздігіне жеткен жоқпыз» дегенді алға тартады: «Баспасөз деген ұғымды біз дұрыс түсінбейміз. Мәселен, кез келген билікке сын айтатын БАҚ-ты біз тәуелсіз деп айтуға үйреніп кеттік. Меніңше, баспасөз құралының құрылтайшысы сол редакция немесе журналистер ұжымы, сол күнделікті ақпарат беретін адамдар болса, жүз пайыз тәуелсіз басылым бола алатын еді. Сонда журналистерге «Әй дейтін әже, қой дейтін қожа» болмай, олар нағыз сыншыға айналатын еді. Ал, бізде тәуелділіктің формасы көп. Мемлекеттік БАҚ тек билікті мақтайды, сын-пікірді жазбайды. Сондай-ақ әр түрлі олигархтардың, қаржылық топтардың түрлі формадағы (жасырын, құпия немесе жария түрде) басылымдары бар. Оны ешкім көп айта бермейді, бірақ оның артында белгілі бір қожайын тұрады. Ол қожайынға ешкім сын айтпайды. Мен өз басым ұзақ жыл мемлекеттік қызметте болдым. Негізінен, әрбір партия өзінің атқарып жатқан тірлігі туралы халыққа айтуы керек. Бізде кейбір партиялар басылымға құрылтайшы болып, соның бас редакторын тағайындап, редакциялық саясатқа әсер еткісі келеді. Бұл дұрыс емес. Билік жағынан да, оппозиция жағынан да. Тәуелсіздіктің 20 жылдығында журналистік ұжымдардың тәуелсіздігіне жеткен жоқпыз. Кезінде «Аргументы и факты» деген газет болған. Бұл газет тарап кеткен соң редакциялық ұжым өзі құрылтайшы болды. Сол уақытта бұл ең танымал газеттердің бірі болды. Биліктің де, кез келген партияның да журналистерге цензура жасауға құқығы жоқ», дейді.

Ал, «Абай.KZ» интернет-порталының бас редакторы Дәурен Қуат «біз көп жағдайда оқырманды алдаймыз» дегені ойлантады. Ол «Біздің тәжірибемізде баспасөзге бақылау жасап отырған екі құрылым бар. Біреуі — таза билік. Екіншісі — саяси партиялар. Саяси партиялардың газеттерін жақсы білеміз. Сайлау науқанында «Жас қазақ үні» газеті «Ақ жол» партиясының жақтасы болды. Бірақ биліктің бақылауындағы газеттер саяси партияларға қандай ашық болса, саяси партиялардың газеттері де билікке солай ашық болуы керек. Бізде осы екі тарап бір-біріне қарама-қарсы жұмыс істеп, бір-бірін тұйықтап, шектеп отыр. Мысалы, сіз «Егемен Қазақстан» газетінің бетінен Жалпыұлттық социалистік демократиялық партиясының іс-әрекеттері туралы мақаланы оқи алмайсыз. Олардың талаптары, наразылықтары, үкіметтің жасап отырған жұмыстарына балама көзқарастары бұл газет бетінен көрінбейді. Сол сияқты, Е. Бапидің «Дат» жобасынан, Рысбек Сәрсенбайұлы басқарып отырған «Жас Алаш» газетінен биліктің игілікті қадамдары, жақсы істері, осы қоғамда болып жатқан жақсы өзгерістерді таба алмайсыз. Мысалы, «Жас Алаш» газеті мейлінше сыншы, мейлінше радикалды позиция ұстанады. Осы екі тарап баррикаданың екі жағына шығып алып, баспасөздің дамудың даңғыл жолына түсуін тежеп отыр. Керек болса, өздерін «демократтармыз» деп санайтындар демократияны өздерінен бастасын. Яғни, объективтілік қажет. «Жолдауға қолдау білдірсін» деп отырған жоқпын. Негұрлым объективті, жан-жақты ақпарат беретін болса, оның оқырманы да көбейе түседі. Біз көп жағдайда оқырманды алдаймыз. Халықты екіге бөліп алғанбыз» дегені құптарлық.

«Жас қазақ» газеті редакторының орынбасары Шадиар Өстемірұлы: «Біздің БАҚ нарықтық жағдайға бейімделмеген. Салыстырмалы түрде айтсақ, Батыс газеттері мемлекеттен ақша алмайды. Әрбір газеттің өз иесі бар. Мысалы, неміс газеттері акциясының 40 %-ы қожайындікі, қалған 60 %-ы журналистерге таратылып беріледі. Яғни, бұл газет журналистердің жекеменшігі. Ешбір саяси ұйымға тәуелді емес. Оның себебі онда халық саны көп. Және де біздегідей қаржы қиындығы жоқ. Біздегі БАҚ саяси партиялардан ақша алуға, оларға тәуелді болуға мәжбүр. Батыс газеттері «қоғамның сөзін ғана сөйлейміз» деген ұстанымда. Олар белгілі бір саяси топтың сойылын соғатын болса, оқырманын жоғалтып алатынын біледі. Біз әлі бұл деңгейге жеткен жоқпыз. Болашақта біз де «соған жетеміз» деп ойлаймын. Қазіргі кезде тәуелсіз газеттер деп оппозициялық газеттерді атап жүр. Бірақ олардың өзі де белгілі бір ұйымдарға, партияларға тәуелді. Шынайы тәуелсіз БАҚ бізде өте аз» [12].

Расында, оппозициялық газеттердің өзі белгілі бір партияның сойылын соқса, тәуелсіз деп айту қисынға келмес. Бұл биліктік БАҚ пен оппозицияның БАҚ-тың әркім өз көрпесін тартып жатқанын білдіреді. Ал белгілі бір оқиғаға объективті баға беретін тәуелсіз газеттер некен-саяқ. Осыдан біз әлі де болса Қазақстандағы тәуелсіз газеттердің саны жағынан да, сапасы жағынан да халық көңілінен шығатындай шынайы ақпарат таратуға дәрменсіз екенін аңғарамыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Баспасөз бостандығы. — [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: kk.wikipedia.org
- 2 *Үсенхан Д.* Жүйені ауыстыру қажет // *Жас Алаш*. — 2012. — № 59 (15725). — 12-б.
- 3 *Бани Е.* «Тасжарған» газетінің бас оқырманы: билікті мадақтайтын 5 мың газет бар, ал, оның көлеңкелі тұстарын айтатын 5-ақ газет...» // 29.12.2014. — [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: archive.turkystan.kz
- 4 *Калеева Т.* Сөз бостандығы және ақпарат алу құқығы туралы сарапшы шолуы. MediaNet халықаралық журналистика орталығы. 2012. 27 қырк. — [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: medianet.kazjir.kz
- 5 *Хен И.* Алуан түрлі Қазақстан // *Ұлт Times* апталығы. — 2012. — 13 шілде.
- 6 Баспасөз және сөз бостандығы. — [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: www.myuniversity.ru
- 7 *Ахметова Г.* ICBCB: «Сөз бостандығы — ел болашағының кепілі» бола ала ма? 30.04.2015. — [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: sdumedia.kz
- 8 *Шамахайұлы Қ.* Билікке ықпалы бар баспасөз ғана тәуелсіз. 2011. 05 наур. — [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: old.abai.kz.
- 9 *Кемелжан Ж.* «Общественная позиция» проект // *Dat*. — № 13 (189).
- 10 *Есімбай А.* Қазақстанда медиабизнес бар ма? — 2014. — 7 қант. — [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: massaget.kz.
- 11 *Қараева Ш., Сембиева Г.* Ақпарат алаңында кім күшті? // *Заң газеті*. — 2012. — 4-б.
- 12 *Боқан С.* Қазақ баспасөзінде еркіндік бар ма? // *Алатау*. — 2011. — 29 қырк.

А.Б.Омирбаев, С.К.Кентбек, А.З.Жуманова

Важность исследования газет либерально-опозиционного направления в Казахстане

В этой статье рассмотрена роль казахстанских газет либерально-опозиционного направления в период 2004–2014 гг., особенности и приоритеты независимой информации, мнения общественности, их влияние на общественное мнение, признаки демократии, свобода мысли, свобода слова. Автором представлен анализ либерально-опозиционных газет с начала независимости и до наших дней. Рассмотрены научные труды, показано их влияние на жизнь общества, уровень развития демократии, выявлено их значение в истории отечественной журналистики. Дан взгляд на изменения, события в жизни казахского народа в этот период. Для раскрытия научно-политической роли либерально-опозиционных изданий широко использовались издания на казахском и русском языках, такие как «Заң», «Жас алаш», «Тасжарған», «ҰлтТаймс», «Алатау», «Общественная позиция», а также фундаментальные исследования Т. Калеевой «Свобода слова и право на получение информации об аналитических выводах», Г. Ахметовой ICBCB: «Свобода слова — может ли быть гарантом будущего народа?» и интернет-ресурсы. Освещен уровень развития журналистики в Казахстане.

A.B.Omirbayev, S.K.Kentbek, A.Z.Zhumanova

The importance of studying newspapers in the liberal opposition direction in Kazakhstan

This article examines the role of the Kazakh newspaper in liberal-opposition directions in the period 2004–2014 years since independence to the present day, peculiarities, priorities independent information, public opinion, their influence to the people, signs of democracy, freedom of thought and freedom of speech. The author analyzes the liberal opposition newspaper since independence to the present day, considering the scientific papers written on the basis of analysis, analyzes their impact on society, the level of development of democracy and their importance in the history of national journalism. At the same time scientist gives his assessment of the changes in life events of Kazakh people during this period. For the disclosure of scientific and political role, the contribution of the liberal opposition publication in the public interest, the author in his scientific work widely used publications in the Kazakh and Russian languages, such as: «Zahn», «Zhas aлаш», «Taszhargan», «Ulttayms», «Ala Tau», «social position», as well as fundamental studies of T. Kaleyeva «Freedom of speech and the right to information on the analytical conclusions» D. Akhmetov ICBCB: «Freedom of expression — can be the guarantor of the future of the people?» and Internet resources, showing the level of journalism in Kazakhstan.

References

- 1 Freedom of publishing house, [ER]. Access mode: kk.wikipedia.org
- 2 Usenkhan D. *Zhas Alash*, 2012, 59 (15725), p. 12.
- 3 Bapi E. *In the Reader of the tazhargan newspaper: Incentive 5 thousand the newspaper which the power and to tell, in volume aspects 5 newspaper*, 2014, December, 29, [ER]. Access mode: archive.turkystan.kz
- 4 Kaleeva T. *Freedom of speech and the right to information on the analytical conclusions*, 2012, September, 27 [ER]. Access mode: medianet... kazjur.kz
- 5 Hen I. *Times week*, 2012, July, 13.
- 6 *Publishing houses and freedom of speech*, [ER]. Access mode: www.myuniversity.ru
- 7 Akhmetova G. *ICBCB: Freedom of expression — can be the guarantor of the future of the people?* 2015, April, 30, [ER]. Access mode: sdumedia.kz
- 8 Shamakhayuly K. *Influence on the authorities only of the press is independent*, 2011, March, 05, [ER]. Access mode: old.abai.kz.
- 9 Kemezhhan Zh. *DAT*, 13 (189).
- 10 Esimbay A. *Est in Kazakhstan media business?* 2014, January, 7, [ER]. Access mode: massaget.kz
- 11 Karayeva Sh., Sembiyeva G. *Legal newspaper*, 2012, p. 4.
- 12 Bokan S. *Alatau*, 2011, September, 29.

A.I.Ongarbaeva, Z.G.Saktaganova

*Ye.A.Buketov Karaganda State University
(E-mail: tomiris2212@mail.ru)*

Some fragments of the collectivization of agriculture in Central Kazakhstan in 1930s

In the article, we only need to put the problem of the study period of collectivization in 1931–1933 years in Central Kazakhstan on the regional aspect. Among Kazakhstan demographers and historians there are many disputes about the number of victims of hunger. For a comprehensive and objective examination of the tragedy of the Kazakh people in the collectivization period proposed regional study of this problem. Based on analysis of poorly studied archival materials SAKR (the State Archive of the Karaganda region) discusses some of the fragments of the process of collectivization in the Central region of Kazakhstan and its aftermath. Archival documents allow deepening the study of the problem and analysis of the sources from the standpoint of objectivity, documentary. We listed excerpts of archival material in the form in which they made. The need to find new sources of information offers further organizing documents and determine their representativeness.

Key words: collectivization, hunger, 1930s, Central Kazakhstan, Karaganda region, archival materials, kol-khoz, collective farm building, dispossession of the kulaks, Soviet power.

The history of the period of collectivization in Kazakhstan requires a regional approach to the study of materials 20–30s of XX century. This article analyses poorly studied archival materials of the collectivization history of the Central region of Kazakhstan.

In December 1929, the plenum of the regional committee of Kazakhstan discussed ways of implementation of decisions of the plenum of the Communist Party of the Soviet Union (b) and decided that a necessary condition of the implementation of the general line of collectivization is the transition of the nomadic to a sedentary lifestyle [1]. According to the decision of the regional committee of Kazakhstan 544 000 out of 566 000 nomadic and semi-nomadic households should have to settle down by January, 1930 [1]. The idea of collectivization was associated with the transformation of livestock farming into agricultural or stationary cattle farming.

Activating policy to expand agricultural areas was observed only in nomadic regions, particularly in Central Kazakhstan. Plans for planting, which dictated by governance did not consider reality. The increase of the cultivated area according to plan of 5 semi-nomadic and nomadic areas of Karaganda region amounted to 42%, including Sary-Suuskiy district, where left 500–600 farms out of 7 thousand farms given to the plan in 2880 hectares instead of 300 ha in 1931, according to T.Ryskulov data. The plan increased with a significant decrease in the working population and the number of draught animals, in the absence of seed stock and seed loan. In the report of F.I. Goloschekin on regional asset on collectivization issue in the Kazakh village, were given the following figures: over 3 years (from 1929 to 1931) Kazakh crops increased by 100% — from 1265, to 2561,7 thousand hectares. Refuting these data T.Ryskulov wrote: «Without a doubt there has a huge mistake in the calculations of crops ... Kazakhs only in these latter days began to move on agriculture, without having any skills in this matter; Kazakh territory is located more in the arid zone and the soil with lower quality, amount of tractors is still little, almost no agro-technical measures are carried out. How could the crop area of the Kazakhs double under these conditions?» [2; 323].

Collectivization in Kazakhstan was conducted by violent means. Confirmation of these facts we find in the archives collection documents. On the forced rate of the collectivization testifies the content of the directive letter of Karkaralinsk Regional Committee of the CPCU (b) from 02.03.1930 year, sent to all regions of the district, which sets out the following: «... In this regard, your region has special significance as the region of complete collectivization ... Get furious pace of collectivization. Organize large collective farms. All malicious counterrevolutionary bais immediately arrested by the operational areas of the United Government Political Administration (UGPA), transfer the property to the indivisible capital of the newly organized collective farms» [3].

We found document in the State Archives of the Karaganda region — Memorandum on the political situation of Karkaralinsk county, where conducting interesting analysis of the period of collectivization with all the deficiencies and excesses that have been committed as individual employees and entire apparatus

of Soviet institutions and party organizations. In the archival materials of the SAKR collectivization designated as collective farm construction. A memorandum on the political situation Karkaralinsk region consists of 3 parts: 1) on collectivization of the village; 2) on implementation of the sowing and harvesting of seed stock; 3) on elimination the kulaks as a class. In the archival materials, there are facts and reports with all the names of participants in the events and comments. We provide excerpts of archival materials in the form in which they made.

The document describes the natural climatic and specific economic features of aul life of the Karkaralinsk county: «brokenness of the county by mountains, in the south of anhydrous bare steppes, the lack of water rainfall, early frosts, etc ... The population Karkaralinsk county most 98% are engaged in animal husbandry and only in recent years, in some places the areas along the river banks, it was led as a subsidiary activity, agriculture. One of the difficulties of the collectivization lies in everyday life of village, which is based on old tribal tradition, through which most of the population is concentrated in certain tribal groups» [4; 65]. The territory of Kazakhstan is mostly arid area by its characteristics. The document says that implementation of all decisions of the Communist Party about the collectivization in the district should be done with care and discretion and weighing of all the economic data of aul everyday. However, despite these above-mentioned facts, yet neither members of the party nor the Soviet authorities, this issue has not been sufficiently thought out - weighed in, making a decision about the collectivization of the Communist Party was adopted as a decision on compulsory collectivization [4; 66]. Thus, in the statement of the executive secretary of the Chetskyi District Committee of the SPCU (b) comrade Dosmakov: «My district will be almost complete collectivization area, in the mean time this district exclusively nomadic...» [4; 66]. There was not enough studied the issue of where, which deviation we should organize any kolkhozs, partnerships, which allows the population engaging exclusively with cattle breeding to organize in an agricultural kolkhoz. Thus, in the statement of 37 kolkhozs worker wives of Lenin kolkhoz of the Kuuskyi district stated inability to agricultural labor, general agriculture, require them to separate them from their husbands and take in production and livestock cooperatives and the same declaration 20 kolkhozs worker wives of the Enbek kolkhoz the same district. All the tragedy of collectivization, we see in the following pages of archival materials, which indicates that the Egendy kolkhoz of Chetskyi district organized without the presence of suitable arable land for kolkhozs and kolkhozs workers say, we do not know how to be organized, we cannot settle down in one place, all around, they say, no arable land, no water [4; 66].

The archival materials specified number of bends as violent character as the administrative violation of Commissioners who did not have a clear idea of collectivization. Here are some fragments from the documents: districts commissioner Turalykov, holding organization of kolkhozs in the Berkarinsk and Abrialinsk districts made registration for kolkhozs threatened with a revolver; executive secretary of the Abrialinsk district committee district SPCU (b), Taibekov in mind the reluctance of the population being registred and composed on the kolkhozs, demanded armed force for the arrest of to actively protesting people against the forced retraction to the kolkhozs; Chairman of Chetkyi REC (revolutionary executive committee) Baimagambetov arrived at the tract, said that without the organization of kolkhozs people cannot live, there is no private property, as it was before and there is no need in it, no matter what kolkhozs should be organized; authorized of the same REC Baibekov during the meeting on the organization of the kolkhoz, intimidated the population, if they do not register to kolkhoz they will against the Soviet regime [4; 67]. According to the document a number of such excesses have been set in other districts. It is believed that one of the significant deficiencies is the agitation and explanatory campaign was not implemented, county employees did not know the correct installation, thereby to administrative planted kolkhoz had not elementary notions of kolhoz building. Giant collective farms were created: in a statement of a board member of District livestock union Suleimenov there are merged of 4 collective farms into one farm, herein all the collective farms merged into one must take all the debts of the collective farm Aktoprak in the amount of 3,000 rubles [4; 68].

The issue of socialization of livestock in the kolkhozs was also not well thought out and only the district and aul commissars had not clear concept of socialization, but also visited the site district, so in some districts livestock collectivized completely in Chetsk, in other farms by 50% in Berkarinsk and in some kolkhozs like Kuvskyi was given 8 sheep and one cow on the kolkhoz. The population thus by socialization of animals is very dissatisfied, and even the poor people say: «All the cattle go to the state and have nothing to live. Power protects us badly when all the cattle take away for the kolkhoz. The collectivization is the same as confiscation» [4; 68].

Due to such excesses, according to the materials and the entirely different explanations, farmers literally twitched and do not know who to listen to and what to do, in panic and they are running from kolkhozs

or liquidate their animals. Thus, in Chetskyi district after a report of Brigadier komsomol Iskakov said that half the cattle socialized, and half of the contracts by co-operatives, kolkhoz workers (poor) began to cut cattle. In the same district from the kolkhoz Kopshilik 53 households out of 63 have applied for the release, from the kolkhoz Ekbendy 34 households out of 49 have applied for the release [4;69].

A great discontent among farmers caused by the use of collective horses by authorizers, brigadiers and broad members of the kolkhoz on villages. All horses just jaded and they are not suitable for field work. For example, members of the kolkhoz board of 14 and 15 auls of Abralinsk district driving around the auls on the issue of socialization of animals went not on its own, but in the socialized horses, driving them to the case and the protest of the farmers, said that now the whole livestock is managed by the Board and they may use it as long as they want. Due to these facts, 70 households have applied for the release at the same time [4; 69].

By collecting seed stock as indicated in the materials, began late in January and February. This question has not been worked out, so in the field was installed a number of violations of collecting seed stock. Thus, in Chetskyi district seed stock were collected in villages and farms, where wheat was never sowed, thus, the households, including the poor were forced to travel 100 km to buy seeds, pay for a peck of corn 1 horse or 1 head of cattle. Further, in the 14 № aul of the Kuvskyi district poor, which never sowed wheat, was proposed to deposit 10 pounds of wheat for seed stock and the poor were forced to buy at 1 ruble per pound of wheat. In the district the poor Karimov was imposed to make one pood and he was forced to sell almost all of their livestock as 1 pound estimated at 1 sheep. Plan to collect seed stock for Karkaralinsk district was increased. Thus, due to shortage of seed stock in the Berkarinsk district bais whose property is confiscated and poor people was invited make in 3-day period to give 10 pounds from household, and the poor were forced to sell the last cattle. To fulfill the plan of seed stock rather quickly, some commissioners do not even waiting for the return of those cattle owners who went to town to sell cattle and buy wheat for seed stock. We present such a fact as the poor man Akhmetov Rokoba, who was imposed 4 pounds, had to leave to another district for the wheat. During time when he was unable to return commissioners of the aul council Kalkamanov and Kosyakov during the absence of Akhmetov confiscated his property, and the protests of the poor at a meeting of the incorrectness of the inventory, district commissioner didn't allow to speak, saying that he would seize all those who would object [4; 70].

According to the documents can be seen growing public outrage of Karkaralinsk county, in connection with the plan of devastating seed stock collection. The archival materials give the following facts: population of Chetskyi district 5 aul extremely outraged for large layout of seed stock on the poor. Thus, the poor Konarbiev Koirbek, who had 2 large and 2 small heads of cattle, 4 large and 2 small horses, 1 large and 1 head of a camel, 36 sheep and 11 goats (who paid agricultural tax for 17 rubles 85 kopecks) has to give 40 poods of wheat to seed stock. He had to sell almost all the cattle because he has to give 1 head of cattle for 1 pood of wheat. Also poods Kiembetov, Azhibayev, Abishev Kusainov and others have to do the same [4; 71].

The pursuit of increasing of the sown area this year against the previous year's 22%, without taking into account the existing stock of seed, draft animals, agricultural implements and the possibility of cleaning and seed treatment - has led to the fact that implementation of the plan of sowing for 25,000 hectares is under great threat. Seed stock is collection from the remnants of crops which local population had, and hence, it cannot be recognized as a seed material. It consists of a different composition, where there are drought-resistant and soft and unsuitable climate corns, which certainly 20–30% is unsuitable for sowing [4; 73]. We should also note the statement by the peasants of the village Horoshevskoe receiving part of the seed: «What is this bread, it is not a bread, this is a sand. What fools sitting in the county that sent seeds that are not suitable even for food, and not what they sow, how to plant, so do not be born» [4; 73]. Grain which was difficulty harvested by seed stock turned up unsuitable for planting.

The unpreparedness in the organization of seeding plan, we can see in the following documents SAKR: «In Khoroshevskiyi village was a lack of seed material, and the latter was supposed to give a subsidy from the city. At the same time, in the same village was grain from the grain procurement campaign. Farmers were asked to leave the grain in the village not to go after him in the city, but District Sales Department ordered to take out the grain to town and has already sent 26 carts, which were however returned under our push back. Farmers affected such bungling (disorder) as a traction drive the desired effect for sowing, for 200 miles, extremely unprofitable [4; 71]. Not all of the seed stock carts reached by time before sowing or even sent grain, without whom intended. So, in the direction to district land administration in the Chetskyi district REC commissioner didn't received a subsidy in the form of 4,000 pounds of seeds without specifying who designed for the seeds, left without seeds in the time when sowing campaign already begun [4; 74].

Preparation of draft animals and agricultural implements for sowing campaign, as indicated in the archive materials, taken into account, but the question about the most rational use of district and regional organizations had not been worked out. For example, in the Berkarinsk district was organized machine-horse station, while the draft power and agricultural implements are enough in the district and farmers say what will do this station wasting money, because we cope with crops by ourselves. In addition, at the same time, in the Balkhash and Chubartauskyi districts, where there are two sowing jacks Tokraun and Bakanas, and draft animals and agricultural tools are lacking, machine-horse stations did not organized and implementation of the plan threatens to stall. So, on the Madaniat kolkhoz of Chubartavskyi district where proposed to plant 700 hectares according to plans, there is a total of 41 plows and 4 harrows, draft power is exhausted, in the Jak-saktar kolkhoz the same area expected to sow 500 hectares, has 26 plows and 4 harrows and the same exhaustion of draft power. On the demand of the kolkhoz to send inventory District Organization did not respond, and farmers say they do not fulfill the plan of sowing [4; 75].

In other areas, there is an acute lack of agricultural stock, due to non-fulfillment of the plan of factory for 50% and late accounting in some districts. So count of the number of agricultural implements in Kuu district has been made 20 days before planting. It turned out that the collective lack of inventory is 40–50%. To find out about the availability of equipment courier was sent to the district livestock union, he reported that there are no implements in the stock, but there is in the Bayan-Aul. At the request of a messenger to give permission to receive inventory from Bayan-Aul the district livestock union refused, arguing that all agricultural implements may not be enough for all cultivators. This inventory until now still in the Bayan-aul, although planting has begun [4; 75].

Another issue on which depends the fate of sowing campaign is cleaning and seed treatment issue. Cleaning of the seed to the latest data held in districts from 30 to 50%, treatment is only in some areas closest to the city. No better was the case with the retention of artificial snow, although this event in Karkaralinsk district, since the lack of moisture is extremely valuable. Snow retention work was carried out in two districts in Berkarinsk and Kuvskyi as the next areas of the city, on an area of 1480 hectares according to information of the district land administration. However, these works were carried out at the end of March, after the last storm when more snow has not excluded [4; 75].

All this taken together made displeasure of population, skeptical attitude to the promotion of the full implementation of the plan of agricultural methods of crop conducting activities that are characterized by the following statements of citizens: in the Chuburtauskyi district horse sweated, draft power is not enough for plowing the land; in Kuvskyi district for plowing plows are missing; in Chetskyi district there are not enough draft animals, plows to carry out the plan of sowing campaign, as well as seeds for sowing proved worthless in quality [4; 76].

In the archival materials can be traced the process of eliminating the kulaks and analysis of the political status Karkaralinsk district as a whole. «If the above facts of excesses and distortions of the basic settings of the Communist Party on collectivization, collection of seed stock and sowing campaign had a great impact on the political situation of aul population towards the direction thereof against the Soviet government and the Communist Party, is produced by various authorized, team members and other excesses, and even more true, counterrevolutionary abuse of his position during the decisions of the Party and Soviet power to liquidate the kulaks as a class — have more influence on the change in the political status of the village in the direction of certain counter-revolutionary actions against the Soviet power — robbery, beating the grass-roots of the Soviet and Party workers, the insurgency and other» [4; 77]. First, as stated in the document, the district organizations to practical realization of the decisions of the Party on the Elimination of fists, as a class, have come without proper understanding and without the specific characteristics of the district: nomadic economy, hence the difficulty of the collectivization of the population, cultural backwardness, not only non-party masses, but and the Party masses, the birth has not yet outworn traditions of Kazakh village, the range of distance areas from the district center with poor communications, and, hence, no flexibility and timeliness of the party leadership on eradication of certain lapses, kinks, distortions, basic settings, abuse and etc.» [4; 77].

In the materials there presented facts of abuse of his position in the dispossession of some Commissioners and with the full knowledge that they carry out a genuine revolutionary party. So, Commissioner of district revolutionary executive committee arriving at 18 and 19 aul of Berkarinsk district without having any right arrested all bais, in the amount of 41 people, beating arrestants by weapon butt, whipping, stripped to their underwear, explaining this arrest and his actions by saying that these bais could sell cattle and resist to collective farm building [4; 80]. The rebel mood of the first aul of Chubartauskyi district, it is expected

to defeat the district center came after the village brigadiers made a number of excesses [4; 81]. Further, as stated in the document, the political status of the Karkaralinsk county is extremely alarming and in some areas has anti-Soviet — insurrectionary character and such a state rests, mainly in those excesses, perversions of party systems, abuses that were committed in the course of all activities of collectivization.

Voluntaristic, simplified approach to settling nomads without taking into account the main factors — preservation of the proportion between the number of livestock and pasture areas — has led to a huge concentration of cattle grazing on small spaces and, as a consequence, to a catastrophic jute (death of livestock from starvation). The catastrophe in the Kazakh village was inevitable. Reducing of the number of livestock in Karkaralinsk district of Karaganda region from 1929 to 1933 was almost 54 times, and if we consider the types of animals, the numbers are even more horrifying: the horse — a reduction of 112 times; cattle — nearly 22 times; Camels — 35 times; Sheep — 65 times [5; 75]. It is only natural that with such a loss, in any losses of livestock in traditional pastoral areas as Karkaralinsk district, where the diet is the way of life was based on livestock, hunger and mass death of the population were inevitable. As provided in the data, the number of households (households) from 1930 to 1933 decreased by almost 19 times. The documents do not reflect the reasons for this decline: migration or mortality. Certainly, the comparative analysis shows these processes in any case linked to the situation of starvation. The data of united state political administration reports on migration of 59 938 households from the Karaganda region in 1930 [6; 86]. However, the Karaganda region on the model of administrative-territorial arrangement of the beginning of the 1930s included the territory of the Northern and Central Kazakhstan; therefore, to clarify the number of nomads from Central Kazakhstan region is problematic. Complete data on mortality in the region are also absent. In May, 1932 T.Ryskulov reported that according to the materials of the migration committee, in Karkaralinsk district every day from 15 to 20 people died (according to details of district settling committee) [2; 323]. The Karaganda regional archive shows the sharp decline in population. So, on May 1, 1930 the average household composition of Karkaralinsk district — 4.6 person; on August 15, 1933 — 2.9 person [7; 83]. The average composition of the family reduced almost 2 times.

This period in the history of the Kazakhs have enough capacious designation, starvation of 1931–1933's (and this is the biggest disaster as a result of the violent settling) came in the history of Kazakhstan under different names: «Uly zhut» (Great jute), «Asharshylyk» (Hunger), «Naubet» «Zobalan» (distress, hardship).

According to the above data of archival sources, it is possible to draw some conclusions for the collectivization in the Central region of Kazakhstan: dispossession of the kulaks, the socialization of livestock, the transition to a settled way led to mass deaths of cattle, ranching management crisis; starvation after the death of livestock has led to a demographic crisis; violation of the traditional way of life (the appearance of orphan children, a change in the whole way of life and customs of a traditional society); violation of the ecosystem as a whole (conversion of dry steppes in the desolate desert); creating giant collective farms, are not capable of functioning; sower campaign plan failure; mass carting out of the territory; collectivization by force; grain and dispossession accompanied by excesses (impairment); propaganda team, communicate the population, did not have a clear idea about collective farm building, i.e. collectivization.

It is worth noting that only because of the nomadic pastoralism was possible to integrate the system in the arid central region of Kazakhstan. Stereotypes of migratory habits of nomadic structures were considered as something archaic and backward. However, for centuries the nomadic Kazakhs were engaged in the conducting nomadic pastoral household to adequately meet the extremely tough climatic characteristics of the region. Thus, a large-scale plan of forced collectivization led not only to the economic crisis of livestock farming households of Central Kazakhstan, but also in environmental, social and demographic consequences in Kazakhstan.

References

- 1 Бурханов К.Н. Трагические страницы степи. — [ЭР]. Режим доступа: Газета «Литер: [сайт]. URL: <http://www.parlam.kz/ru/blogs/burhanov/Details/4/5807> (дата обращения 14.06.12).
- 2 Рыскулов Т. Докладная записка в ЦК ВКП(б) И.В.Сталину, копия : в сельхозотдел ЦК ВКП(б) Л.М.Кагановичу и СНК СССР В.М.Молотову // Собрание сочинений. — Т. 3. — Алматы: Китап, 2009. — 323 с.
- 3 ГАКО. Ф.1. Оп 1. Д.58. Л.8, 25–27, 75–79.
- 4 ГАКО. Ф.9. Оп 1. Д.92. Л.65–81.
- 5 ГАКО. Ф.677. Оп 1. Д.1. Л.75.
- 6 ГАКО. Ф.76. Оп 1. Д.1. Л.86.
- 7 ГАКО. Ф.76. Оп 1. Д.1. Л.83.

А.И.Оңғарбаева, З.Г.Сақтағанова

1930 жылдардағы Орталық Қазақстандағы ауыл шаруашылығын ұжымдастырудың кейбір мәселелері

Мақалада аймақтық аспекті ретінде Орталық Қазақстандағы 1931–1933 жж. аралығындағы ұжымдастыру кезеңін зерттеу қажеттілігі мәселелері алынған. Қазақстандық демографтар мен тарихшылар арасында көптеген даулы мәселелер, оның ішінде ашаршылықтан зардап шеккендер туралы айтылып келеді. Ұжымдастыру кезеңінде қазақ халқының қасіретін кешенді және объективті қарастыру үшін аталған мәселені аймақтық зерттеуге қажеттілік туындап отыр. Қарағанды облысының мемлекеттік архиві аз зерттелген мұрағат материалдарын талдау негізінде Қазақстанның Орталық аймағында ұжымдастыру үрдісі және оның салдарлары туралы бірқатар мәселелер анықталған. Авторлар келтірген үзінділерді сол күйінде көрсетуге тырысқан. Сондай-ақ олар жана ақпараттық қайнар көздерді зерттеу қажеттілігін келешекте құжаттарды бір жүйеге келтіріп, олардың ақиқаттығын анықтауды жеңілдетеді деген қорытындыға келді.

А.И.Оңғарбаева, З.Г.Сақтағанова

Некоторые фрагменты коллективизации сельского хозяйства в Центральном Казахстане в 1930-х годах

В статье лишь поставлена проблема необходимости исследования периода коллективизации 1931–1933 гг. в Центральном Казахстане в региональном аспекте. Среди казахстанских демографов и историков возникает много спорных вопросов о числе пострадавших от голода. Для комплексного и объективного рассмотрения трагедии казахского народа периода коллективизации предлагается региональное исследование данной проблемы. На основе анализа малоизученных архивных материалов ГАКО (Государственного архива Карагандинской области) рассмотрены некоторые фрагменты процесса коллективизации в Центральном регионе Казахстана и ее последствий. Архивные документы позволили авторам углубить изучение данной проблемы. Анализ источников осуществлен с позиций объективности, документальности. Приведены выдержки архивных материалов в том виде, в котором они составлены. Необходимость поиска новых информационных источников предполагает в дальнейшем систематизировать документы и определить их репрезентативность.

References

- 1 Burkhanov K.N. *The tragic pages of the steppe*, [ER]. Access mode: «Liter» newspaper: [site]. URL: <http://www.parlam.kz/ru/blogs/burhanov/Details/4/5807> (date of application 14.06.12).
- 2 Ryskulov T. *Collected Works*, 3, Almaty: Kytap, 2009, 323 p.
- 3 SAKR. F.1. Inv 1. C.58. L.8, 25–27, 75–79.
- 4 SAKR. F.9. Inv 1. C.92. L.65–86.
- 5 SAKR. F.677. Inv 1. C.1L.75.
- 6 SAKR. F.76. Inv 1. C.1. L.86.
- 7 SAKR. F.76. Inv 1. C.1. L.83

С.Б.Стамбулов¹, Г.М.Смагулова¹, Мондира Дутга²

¹Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті;

²Дж.Неру Университеті, Нью-Дели, Үндістан

(E-mail: serstam@mail.ru)

Шанхай ынтымақтастық ұйымының қауіпсіздік саясатының қалыптасуы (2001–2006 жж.)

Мақалада Шанхай ынтымақтастық ұйымының (ШЫҰ) 2001–2006 жж. аралығындағы қауіпсіздік саясатының нормативтік және институционалдық негізінің қалыптасуы қарастырылды. 2001–2006 жж. аралығындағы Орталық Азия аймағындағы объективті өзгерістердің көрінісіне айналған ШЫҰ-ның қауіпсіздік саясаты, террористік қауіп-қатермен күресуге бағытталған ШЫҰ саясатының негізгі кезеңі зерттелді. Осы жылдарда қабылданған ШЫҰ-ның негізгі құжаттарына салыстырмалы талдау жасалып, олардың маңыздылығы айқындалды. Авторлар ШЫҰ-ның терроризммен күресу жөніндегі Конвенциясын терроризммен күресу саласындағы негізгі халықаралық келісімдермен байланыстырып талдады.

Кілт сөздер: Шанхай ынтымақтастық ұйымы, Орталық Азия, аймақтық қауіпсіздік, сыртқы саясат, дипломатия, «Шанхай үрдісі».

Жаңа ғасырдың алғашқы жылы «Шанхай үрдісі» үшін белгілі жыл болды. Біріншіден, Орталық Азияның бес мемлекетінің «Шанхай бестігінің» санын алты мемлекетке кеңейту бастамасы Өзбекстанның тарабынан қолдау тапты.

Екіншіден, ШЫҰ-ның қауіпсіздік саясатының кеңеюі құжат түрінде бекітіліп, оған ынтымақтастықтың террорға қарсы векторы енгізілді. «Шанхай үрдісінің» қызметін жоғары деңгейде кеңейту құжат түрінде бекітілді. Аймақтық даму мен қауіпсіздіктің өзекті мәселелерін түсінуге қадам жасалды: мемлекеттік қауіпсіздіктің тазартылған тұжырымдамасынан «жаңа» әскери емес қауіп-қатерлерді ескеретін қауіпсіздік тұжырымдамасының кеңінен түсіну үрдісі байқалды.

2001 ж. 15 шілдеде Шанхайда «Шанхай үрдісінің» мемлекет басшылары және оған қосылған Өзбекстан, ШЫҰ құру жөніндегі Декларацияға қол қояды [1; 20]. Біздің ойымызша, бұл «Шанхай үрдісінің» халықаралық мәртебесінің жоғарлауын және алты мемлекеттің арасындағы аймақтық ынтымақтастықты дамытудың қазіргі заманғы жаңа және берік алаңының қалыптасуының басталуын көрсетіп берді.

Декларация ынтымақтастықтың жаңа аймақтық үкіметаралық механизмін білдірді. Құжатта аймақтық ынтымақтастықтың үлкен тізімі сипатталды, олар — мүше-мемлекеттердің арасындағы өзара сенімді, достық пен көршілік қатынастарын нығайту; мүше-мемлекеттердің арасындағы саяси, сауда-экономикалық, ғылыми-техникалық, мәдени, білім, энергетика, транспорт, экология салалары бойынша тиімді ынтымақтастықты дамыту; аймақтағы бейбітшілікті, қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз ету мен қолдау үшін бірлескен күшті жұмылдыру; жаңа демократиялық, әділ және тиімді саяси, экономикалық халықаралық тәртіпті құру болды.

Сонымен бірге осы кезеңдегі Шанхайдағы қол қойылған екінші құжат — «Шанхай ынтымақтастық ұйымының терроризмге қарсы күресу Конвенциясы» болды [2; 166]. Аталған конвенция ШЫҰ ынтымақтастығының негізгі векторын анықтап берді. Бұл құжаттың өзектілігін (қол қойылғаннан үш ай өткен соң) АҚШ-ғы 11 қыркүйек оқиғасы дәлелдеп берді. Осылайша, ШЫҰ мүше-мемлекеттері алғашқылардың бірі болып халықаралық ортадағы жаһандық қауіпсіздіктің болашақ векторын анықтап, халықаралық терроризм сияқты құбылыстың әлемдік тәртіпке қауіп-қатер төндіретінін мойындады.

2002 ж. 7 шілдеде ШЫҰ-ның негізгі құжаты — ШЫҰ Хартиясы қабылданды [3; 24]. Бұл құжат алты мемлекеттің ынтымақтастық мақсатын, міндеттері мен принциптерін анықтап, Ұйымның қабылданған Декларациясын нақтылап әрі дамытып, 26 бөлімді құрады. ШЫҰ-ның Хартиясына қол қою арқылы оның келісімдік-құқықтық негізі жасалып, халықаралық құқық субъектісін иеленді.

ШЫҰ Хартиясын талдау барысында ұйымның қауіпсіздік концепциясының негізгі теориялық аспектісін анықтауға мүмкіндік туды. Бұл құжат бірінші кезекте Ұйымның қауіпсіздік саясатын құрылымы жағынан кеңейтеді және күрделілендіреді. Құжатта қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған іс-әрекеттер көрсетіледі.

ШЫҰ-ның қауіпсіздік үлгісінде төмендегідей бағыттарды бөліп көрсетуге болады: терроризм, сепаратизм және экстремизмге, есірткі заттар мен қарудың заңсыз айналымға енуіне, трансұлттық қылмыс пен заңсыз миграцияға қарсы тұру; табиғи және техногендік сипаттағы төтенше жағдайлардың алдын алу және өзара көмек көрсету; мүше-мемлекеттердің халықаралық міндеттері мен олардың ұлттық заңнамасына сәйкес адамның негізгі еркіндігі мен құқықтарын қамтамасыз ету бағыттары.

Даму үлгісіне — еркін тауар, капитал және технология айналымын іске асыру мақсатында сауда мен инвестиция үшін қолайлы жағдайларды қалыптастыру; энергожелісі, коммуникация мен транспорт салалары бойынша инфрақұрылымды тиімді пайдалану және жетілдіру; табиғат пен суды тиімді қолдануды қамтамасыз ету; ғылым мен техника, білім, денсаулық сақтау, мәдениет, спорт, туризм салалары бойынша өзара байланысты іске асыру жатады.

Біздің ойымызша, аймақтық қауіпсіздік саясатын іске асырудың мұндай идеялық көзқарасы халықаралық үрдістің қатысушылар арасындағы өзара мүддені сақтаудың кепілі бола алады және «Шанхай үрдісінің» шеңберінде басқа мемлекеттің ішкі істеріне араласу үшін қауіпсіздік концепциясын сылтау ретінде қолдану тәжірибесі (халықаралық ортада кеңінен тараған) жоқ.

Хартияда ШЫҰ-ның ұйымдастырушылық құрылымы анықталған. Құжатқа сәйкес Ұйымның мақсаты мен міндеттерін іске асыруды қамтамасыз ететін келесі органдары құрылды: Үкімет басшыларының Кеңесі, сыртқы істер министрлерінің Кеңесі, министрліктер немесе ведомстволар басшыларының Отырысы, ұлттық координаторлар Кеңесі, аймақтық антитеррористік Құрылым, Хатшылық [3; 27].

XX ғ. аяғы – XXI ғ. басындағы аймақтағы күрделі сыртқы саяси жағдай: Ауғанстандағы талибан қозғалысы және ислам экстремизмі қауіпі, жаңадан құрылған мемлекеттердің саяси тәртіптерінің ішкі әлсіздігі, ресейлік Шешенстандағы және қытайлық Шыңжаңдағы (Шыңжаң Ұйғыр автономиялық аймақ) жағдай ШЫҰ-ның қауіпсіздік саясатының даму сипатына өзінің әсерін тигізді. ШЫҰ-ның қауіпсіздік концепциясының дамуының екінші кезеңінде (2001–2005 жж.) терроризмге қарсы күресу саласы теориялық-концептуалдық, құқықтық қалыптасу мен институционалдық сипатқа ие болады. ШЫҰ-ның терроризммен күресу саласындағы қызметіне талдау жасау Ұйымның 2001–2005 жж. қауіпсіздік саясатының өзгерістері мен ерекшеліктерін анықтаудың маңызды кезеңі болып табылады.

Жоғарыда аталғандай, халықаралық терроризммен күресу барысындағы өзара тығыз байланыс жасау идеясын тәжірибеде іске асыру 1999 ж. Бішкектегі бес мемлекет басшыларының саммитінде жүзеге асты. Ресейдің құқық қорғау жетекшілерінің, қорғаныс министрлерінің және сыртқы істер министрлерінің кездесуін жүргізу ұсынысы қолдау тапты. «Шанхай бестігінің» ел басылары қол қойған Бішкек декларациясында халықаралық терроризмге, ұлттық сепаратизмге және діни экстремизмге қарсы тиімді іс-шаралары шешуші рөл атқарады деп көрсетілді [4; 14].

2001 ж. 15 шілдеде ШЫҰ-ның антитеррористік саладағы негізгі құжаты — «Терроризм, экстремизм, сепаратизм және экстремизммен күресу жөніндегі Шанхай конвенциясы. 2000 ж. 5 шілдеде қабылданған Душанбе декларациясының 5 бөліміне сәйкес өңделді. Конвенцияға сәйкес, мүше-мемлекеттер қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастық жөніндегі көпжақты келісімдерге қол қою қарастырылды.

ШЫҰ-ның Конвенциясы терроризммен күресу саласындағы негізгі халықаралық келісімдермен байланыстырылды. ШЫҰ Конвенциясы негізін ортақ көпжақты антитеррористік конвенциялар құраған антитеррористік келісімдердің кешеніне енді:

- Әуе кемелерін заңсыз түрде басып алумен күресу жөніндегі Конвенция (1970 ж.);
- Азаматтық авиация қауіпсіздігіне қарсы бағытталған заңсыз актілермен күресу жөніндегі Конвенция (1970 ж.);
- Халықаралық қорғаудағы тұлғаларға, соның ішінде дипломатиялық агенттерге қарсы қылмыстың алдын алу жөніндегі Конвенция (1973 ж.);
- Тұтқындарды басып алуға қарсы күресу жөніндегі Конвенция (1979 ж.);
- Ядролық материалды физикалық қорғау жөніндегі Конвенция (1980 ж.);
- Теңізде жүзу қауіпсіздігіне қарсы бағытталған заңсыз актілерімен күресу жөніндегі Конвенция (1988 ж.);
- Бомбалық терроризмге қарсы күресу жөніндегі халықаралық Конвенция;
- Терроризмді қаржыландыруға қарсы күресу жөніндегі Конвенция (1999 ж.);
- Ядролық терроризм актілерімен күресу жөніндегі Конвенция (2005 ж.).

Осылайша, Шанхай конвенциясының негізін әлемдік тәжірибеде тұрақталған формалар құрайды: негізгі түсініктерді анықтау, ынтымақтастықтың негізгі бағыттарын құру, оның жүзеге асыруға жауапты органдарды анықтау, құқықтық негізді қалыптастыру болды.

ШЫҰ «терроризм» түсінігінің екі бөлімнен тұратын өзіндік анықтамасын Конвенцияның 1-бабында көрсетеді. Бірінші бөлім келесідегідей: «Конвенцияның Қосымша бөлімінде мойындалған қылмыс деп саналатын қандайда бір қимыл-іс» [2; 166]. Бұл анықтама терроризмді қаржыландыруға қарсы күресу жөніндегі Халықаралық конвенцияның анықтамасын қайталайды. Бұл «терроризм» түсінігінің бірнеше рет ғылыми деректер мен халықаралық ресми құжаттарда анықталғандығымен түсіндіріледі. Осындай себеппен көптеген саяси акторлар сілтемелік нормаларды пайдалану тәжірибесін қолданады. Мұндай көзқарастың әлсіздігі оның үстіртіндігі болып саналады. Сондықтан бірыңғай құқықтық саясат шеңберіндегі террористік қауіп-қатердің алдын алу және кесіп өту үшін тиімді жүйеленген түсінік аппаратын өңдеу мәселесі өзекті болып саналады.

Терроризм анықтамасының екінші бөлімінде ШЫҰ өзіндік анықтамасын — «қарулы қактығыс жағдайында соғыс қимылдарына белсенді қатыспайтын қандай да болсын азаматтық тұлғаға немесе кез келген басқа тұлғаға, оны өлтіруге немесе оған ауыр дене зақымын келтіруге, сондай-ақ қандай да болсын материалдық объектіге едәуір нұқсан келтіруге пара-пар осындай әрекетті ұйымдастыруға, жоспарлауға, оның жасалуына дем беруге, оған арандатуға, егер осындай әрекеттің мақсаты оның сипатына немесе орындалуына орай халықты қорқытуға, қоғамдық қауіпсіздікті бұзуға немесе өкімет органдарын не болмаса халықаралық ұйымды қандай да бір әрекет істеуге немесе оны істеуден қаймықтыруға бағытталған және де Тараптардың ұлттық заңдарына сәйкес қылмыс ретінде қуғындалушы кез келген басқа әрекеті» [2; 166] деп көрсетеді.

Шешенстандағы Ресейдің және Шыңжаңдайға Қытайдың тәжірибесін ескере отырып, ШЫҰ Конвенциясы терроризммен сепаратизм және экстремизм сияқты құбылыстарды байланыстырады. Конвенцияда «мемлекеттердің аумақтық тұтастығын бұзуға, соның ішінде оның аумағының бір бөлігін одан бөлуге немесе мемлекетті күштеп ыдыратуға, сондай-ақ осыған пара-пар осындай әрекеттерді жоспарлау мен дайындауға, оның жасалуына дем беруге, оған арандатуға бағытталған, және Тараптардың ұлттық заңдарына сәйкес қылмыс ретінде қуғындалушы қандай да болсын әрекетті» [2; 166] ретінде анықталады.

Ал, Конвенция бойынша экстремизмнің анықтамасы «билікті күшпен басып алуға немесе күшпен ұстап тұруға, сонымен қатар мемлекеттің конституциялық құрылысын күшпен өзгертуге, сонымен пара-пар қоғамдық қауіпсіздікке күштеп араласуға, оның ішінде жоғарыда көрсетілген мақсаттарда заңсыз қарулы құрылымдар ұйымдастыруға немесе оларға қатысуға бағытталған, және Тараптардың ұлттық заңдарына сәйкес қылмыс ретінде қуғындалушы қандай да болсын әрекетті білдіреді». Конвенцияда «сепаратизм» және «экстремизм» түсініктерініне заңды мағынаға қарағанда, негізінен саяси мән көбірек берілгенін байқауға болады. Терроризмді ұлттық сепаратизм және саяси экстремизммен бір деңгейге қою ғылыми тұрғыдан алғанда онша орынды емес. Экстремизм дегеніміз — кез келген бір мәселеге деген шектеулі көзқарасты ұстанатын құбылыс немесе феномен. Терроризм іс-қимылдың ең қатаң әдістерінің бірі болып саналады. Сондықтан да террористік тәсілдерді сепаратистер, националистер және экстремизмді ұстанатын саяси күштер мен қозғалыстар пайдалана алады [2; 167].

Сонымен бірге халықаралық тәжірибеде экстремизмді терроризмнің бір мотиві ретінде анықтайтын рәсімдер қалыптасқан. 2001 ж. 28 қыркүйекте қабылданған БҰҰ БА-ның 1373 резолюциясында экстремизм мотивіндегі террористік актілердің саны ұлғаюда деп мойындалған.

Конвенцияда ынтымақтастықтың іске асыуы мен дамуына жауапты органдары (мүше-мемлекеттердің орталық құзырлы органдары) көрсетілген. Сонымен қатар деструктивті құбылыстармен күресудің негізгі әдістері анықталған. Бұл сала бойынша, мүше-мемлекеттердің арасындағы ақпараттық ытымақтастыққа назар аударылған. Оперативті іздеу шараларын жүргізу үшін ақпарат алмасу механизмі өңделген.

ШЫҰ Конвенциясындағы қауіпсіздіктің теориялық аспектісін қарастыра отырып, бұл құжаттың ШЫҰ-ның қауіпсіздік саясатындағы терроризммен күресудің ресми түрде енгізілуі мен анықталуын көрсететінін айтуға болады. Қауіпсіздік жөніндегі дәстүрлі көзқарастан алшақтау байқалады. ШЫҰ аймағының қауіпсіздігі үшін қауіп ретінде террористік ұйымдар мен жеке тұлға кейпіндегі экстерриториялық және тәуелді емес акторлар да қарастырылады.

2005 ж. Терроризм, сепаратизм және экстремизммен күресу жөніндегі ШЫҰ мүше-мемлекеттерінің ынтымақтастық Концепциясына қол қойылды [5; 62]. Бұл құжат ШЫҰ-ның қауіпсіздік саясатының антитеррористік векторының дамуының келесі бір қадамы болды.

Құжатта ШЫҰ мүше-мемлекеттерінің терроризм, экстремизм және сепаратизммен күрес үшін ынтымақтастықтың негізгі мақсаттары, міндеттері мен принциптері, бағыттары айқындалады. Концепцияның «Жалпы ережелер» бөлімінде ешқандай жаңа концептуалдық толықтырулар жоқ: қауіпсіздік пен бейбітшілікті қамтамасыз ету жөніндегі негізгі халықаралық нормалар мен принциптерге сүйенген. Сонымен бірге ШЫҰ аймағындағы терроризммен өзіндік күш арқылы күресу мүше-мемлекеттердің басым міндеттерінің бірі болып саналады. Концепция бойынша ШЫҰ мүше-мемлекеттері үшін терроризм, экстремизм және сепаратизммен күресудің негізгі басым бағыттарын бөліп көрсетуге болады. Біріншіден, қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы ШЫҰ мүше-мемлекеттердің бірыңғай тәсілдерін құқықтық байланыстыру және өңдеу бағыты. Бұл бағыттың негізгі мақсаты терроризм, экстремизм және сепаратизммен күресу саласындағы ШЫҰ мүше-мемлекеттерінің заңнамаларын үйлестіру болып табылады. Екінші бағыт — ақпараттық ынтымақтастық. Бұл бағыттың шеңберінде жедел-іздеу, анықтама, қылмыстық ақпарат және халықаралық іздеу салынған жеке тұлғаны іздеудің бірыңғай тізілімін құру қарастырылған. Үшінші бағыт ортақ антитеррористік оқу-жаттығу жұмыстарын жүргізу және кадрларды даярлау мен біліктілігін арттыру шараларынан тұратын құрылымдық ынтымақтастық бағыты болып саналады. Алдында қабылданған Терроризм, сепаратизм және экстремизммен күресу жөніндегі Конвенциядан бұл тұжырымдаманың жаңа концептуалдық ерекшелігін атап өткен жөн. Бұл құжатта алғаш рет құқықтық, саяси, әлеуметтік-экономикалық т.б. шараларды қамтитын терроризммен күресудің кешенді қажеттілігі көрсетілген. Терроризмге қарсы тұру механизмінде өзгерістер, яғни, жеке тұлғалық емес көзқарастан адам қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған көзқарасқа ауысу байқалады.

1999–2005 жж. ШЫҰ қызметіндегі қауіпсіздік концепциясының даму нәтижесі ретінде ШЫҰ аймағындағы қауіпсіздік түсінігін кең көлемде кеңейту атауға болады.

Ұлттық мүддені қорғауға бағытталған дәстүрлі көзқарастармен қатар, бірінші кезекте адам қауіпсіздігіне ықпал ететін жаңа қатерлер және дәстүрлі емес тәсілдерді кеңейту қарастырылады. Терроризм, наркотрафик, трансшекаралық қылмыс, заңсыз миграция, экономика мен экология мәселесі сияқты құбылыстар ШЫҰ-ның жаңа Концепциясында, бір жағынан, өзара бір-біріне тәуелді, екінші жағынан, дәстүрлі қауіпсіздіктің қауіп-қатеріне ықпал ететін мөлшерлес қауіпсіздік ретінде қарастырыла бастайды. 2001–2005 жж. ШЫҰ қауіпсіздік саясатының даму кезеңінде даму мен қауіпсіздік идеясы өзара тәуелді және бір-біріне ықпал ететін категория екенін ұғыну байқалады. Экономикалық және экологиялық мәселелер аймақтық қауіпсіздіктің қауіп-қатері ретінде қарастырыла бастайды.

Сонымен, бұл кезеңде Концепцияның іске асуының сыртқы шекарасын қарастыратын ШЫҰ қауіпсіздік саясатының идеологиялық жағы да қалыптасады. Мұның негізін екі стандартты саясат пен мемлекеттердің ішкі істеріне араласуды жоятын бір-бірін құрметтеу және өзара тиімді ынтымақтастық принциптері құрады. Мемлекеттердің терроризмге қарсы күш қолданудың халықаралық нормалары мен ережелерін өңдеудің өзектілігі, әсіресе Ауғанстандағы, Ирандағы американдық әскери тәжірибені ескере отырып, күн сайын артуда.

Сонымен, 2001–2006 жж. ШЫҰ антитеррористік векторының шеңберінде терроризм табиғатын түсінумен қатар, онымен ортақтасып күресудің тактикасы жөнінде өзгерісті байқауға болады. Егер 2001 ж. Конвенцияда терроризмге қарсы тұрудың қорғаныс және шабуыл жасау әдістері арасында асимметрия (біріншісінің есесіне) байқалса, 2005 ж. Терроризм, экстремизм және сепаратизммен күресу жөніндегі ынтымақтастық концепциясында тек қана терроризммен емес, сонымен бірге оның себептерімен күресу қажеттіліктері көрсетілді.

Сонымен, жоғарыда айтылғандарды тұжырымдай келе, халықаралық құқықтағы жалпыға ортақ құжаттар мен нормалардың негізінде ШЫҰ аймағының қауіпсіздігін қамтамасыз етудің жаңа механизмі кезең-кезеңмен дамыды деп айтуға болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Декларация о создании Шанхайской организации сотрудничества. Шанхайская организация сотрудничества — десять лет по пути безопасности и сотрудничества. Основные документы ШОС: сб. документов. — Астана, 2011. — С. 20–23.
- 2 Шанхайская конвенция о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом от 15.06.2001 // Шанхайская организация сотрудничества — десять лет по пути безопасности и сотрудничества. Основные документы ШОС: сб. документов. — Астана, 2011. — С. 166–175.
- 3 Хартия ШОС. Шанхайская организация сотрудничества – десять лет по пути безопасности и сотрудничества. Основные документы ШОС: сб. документов. — Астана, 2011. — С. 24–34.
- 4 *Гуанчэн Син.* Шанхайская организация сотрудничества в борьбе с терроризмом, экстремизмом и сепаратизмом // Центральная Азия и Кавказ. — 2002. — № 4 (22). — С. 13–21.
- 5 *Морозов Б.* Влияние Ближневосточного кризиса на национальные интересы государств ШОС // Проблемы Дальнего Востока. — 2012. — № 4. — С. 27–40.

С.Б.Стамбулов, Г.М.Смагулова, Мондира Дутта

Становление механизма политики безопасности Шанхайской организации сотрудничества (2001–2006 гг.)

Авторами статьи рассмотрено становление институциональной и нормативной основы политики безопасности Шанхайской организации сотрудничества. В статье проанализирована политика безопасности и политика, направленная на борьбу с терроризмом, в 2001–2006 гг. Авторами приведен сравнительный анализ основных документов ШОС и определено их значение как перспективного пакета мер по обеспечению безопасности на пространстве Центральной Азии. При этом дано сравнение разных редакций Конвенций ШОС по борьбе с терроризмом.

S.B.Stambulov, G.M.Smagulova, Mondira Dutta

The formation of the security policy mechanism of Shanghai cooperation organization (2001–2006 yy.)

The authors consider the establishment of an institutional and regulatory framework of the Shanghai cooperation organization's security policy. The article examines the security policy and policies aimed at combating terrorism in 2001–2006. The authors carried out a comparative analysis of the basic documents of the SCO and determine their value as a long-term package of measures to ensure security in the Central Asian region. Wherein it compares different redactions of SCO Convention on Combating Terrorism.

References

- 1 Declaration on the establishment of the Shanghai Cooperation Organization. The Shanghai Cooperation Organization — a decade on the path of security and cooperation. Main documents of the SCO: a collection of documents, Astana, 2011, p. 20–23.
- 2 Shanghai Convention on Combating Terrorism, Separatism and Extremism on 15.06.2001 // Shanghai Cooperation Organization — a decade on the path of security and cooperation. Main documents of the SCO: a collection of documents, Astana, 2011, p. 166–175.
- 3 SCO Charter. The Shanghai Cooperation Organization — a decade on the path of security and cooperation. Main documents of the SCO: a collection of documents, Astana, 2011, p. 24–34.
- 4 Xing Guangcheng. *Central Asia and Caucasus*, 2002, 4 (22), p. 13–21.
- 5 Morozov B. *Problems of the Far East*, 2012, 4, p. 27–40.

B.T.Tuleuova¹, L.K.Shotbakova¹, N.K.Dyusheeva², E.Sagintaykyzy²

¹*Ye.A.Buketov Karaganda State University;*

²*K.Tynystano Issyk-Kul State University, Kyrgyzstan
(E-mail:b_t_tuleuova@mail.ru)*

Competence approach as an important condition for the training of new formation history teachers

The article studies the place and role of the competence approach to the preparation of history teachers, corresponding to modern international standards. Identifying the importance of this approach is based on the analysis of the working materials of Subject Area Group in History, developed within the framework of the international educational project TuCAHEA — «Towards a Central Asian Higher Education Area: Tuning Structures and Building Quality Culture». During the consultations and analysis they worked out the most important general and subject specific competences, which should have a history teacher, as well as determined the connection with the learning outcomes.

Key words: competence approach, competitive specialist, Dublin descriptors, tuning educational system, history teachers.

In the Message «Kazakhstan's way – 2050. The Common Aim, Common Interests, Common future» President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev outlined the need for and the importance of becoming one of the 30 developed countries of the world as one of the strategic objectives of the State. This objective is carried out in difficult conditions of global competition, unforeseen situations, and the financial crisis in the global markets and in global politics. According to the President the strategic path of our country is «bond with the creation of new opportunities for the discovery of Kazakhstan's people potential» [1]. The Republic of Kazakhstan has great natural wealth, also has rich human potential. In these circumstances, especially in the face of global competition, the process of formation of a competitive personality, professional and specialist in a particular area, which has specific competences, is particularly relevant.

To achieve the assigned objectives of the State Program of Education Development of the Republic of Kazakhstan for 2011–2020 was indicated that one of the program goals of this sector is the formation of intellectual, physically and spiritually developed citizen of the Republic of Kazakhstan, the satisfaction of his needs in education, ensuring success in a rapidly changing world, the development of competitive human capital for economic prosperity of the country [2]. This process is accompanied by substantial changes in the organization of educational process, methodology of educational activities, changes in the requirements of professional competence of the modern teacher.

The State Program of development of education and science in 2016–2019 years noted that in order to modernize the content of higher and postgraduate education the main emphasis will be directed to the formation of professional competencies of graduates that meet the expectations of employers. For this purpose «education programs of undergraduates will include new disciplines, reflecting the innovative technology of production and give qualifications that are in demand in the labor market» [3].

Traditionally, the training of future teachers of history began with the determination of the educational process content and tools for learning of educational material in the process of studying of disciplines of the educational program. In this case student was assigned to performing only a function of the reproductive nature. The main criterion for the effectiveness of its training was unmistakable reproduction of the studied material. This approach which focused on teacher contributions to the development of the program and evaluation of the program in terms of how well the trainees learned the taught material was found ineffective in the new conditions. The purpose of modern education which is aimed at the training of history teachers of a new formation has been to increase personal potential of students, forming his abilities to competency activities in the upcoming professional and social situations.

In pedagogical science the terms «competence» and «competency» is used from the second half of the XXth century, but in the XXIst century they became a subject of a special all-round consideration. In this process an important role was played by the activity of UNESCO, which outlined the range of competencies that should be considered by all as the desired educational results. Thus, in the report of the international commission «Education: The Treasure Within», «four pillars» have been formulated, which education is based

on: learning to know, learning to do, learning to live together, learn to live, which, in fact, identified the major global competence [4].

Choice of the competence approach is determined, above all, by its advantages over the knowledge-based learning model.

Firstly, the competence approach can effectively generate not only knowledge, abilities and skills, but also personal and professional competence of the future expert. As highlighted in the UNESCO documents, «it is increasing tendency that entrepreneurs need not a qualification, which in their view is associated with the ability to carry out certain transactions of a material nature, but a competence, which is seen as a kind of cocktail (set of) skills peculiar to each individual, which combines qualification in the strict sense of the word, ... social behavior, ability to work in a team, creativity and love of risk» [5].

Another advantage of the competence approach lies in the fact that in the educational process a priority is given to the formation of the students' abilities to apply their knowledge in practice in a variety of professional and life situations. In this regard, of particular importance in training acquires gaming, project, simulation and modeling, research technologies. Finally, in contrast to the knowledge-based model within the competence approach a lot of attention is paid to the formation of the student's universal competencies that have a particular importance in today's world of high technology.

In the Republic of Kazakhstan competence approach it has also been identified as the main mechanism for the modernization of the education system in the basic regulatory documents. In the State compulsory education standards of higher education (2012) competences are defined "as the ability of students to practical application of acquired knowledge, abilities and skills which was gained while the educational process in the professional activity [6].

Another advantage of the competency approach is its focus on the result of education, rather than on the process. For this purpose, from the beginning there were laid descriptors into educational programs and training courses, i.e. clear and comparable parameters of describing what the student will know and be able at the end of the course and the end of the higher education in the institution.

The Bologna process implemented Dublin descriptors, which are an integral part of the European framework for higher education qualifications. These are three successive stages, as well as generic descriptions of a wide range of learning outcomes of each of the three cycles corresponding to the definitions of the Bologna process. They are based on the five elements — knowledge and understanding, applying knowledge and understanding, the ability to make judgments, communication skills. Dublin descriptors are harmonized requirements for the assessment of learning outcomes at each cycle of higher education and can be used in national systems of higher education in greater detail. Today the Dublin descriptors are the best of possible guidance on educational outcomes in each cycle [7].

According to the Bologna Declaration Dublin descriptors qualifications of the first cycle of university studies suggest that the bachelor graduates are able to [8; 42]:

- Demonstrate knowledge and understanding in the field of study, including elements of the most advanced knowledge in the field;- To apply this knowledge and understanding in a professional manner;
- To formulate arguments and solve problems in the field of study; to collect and interpret information to make judgments taking into account social, ethical and scientific considerations;
- Report information, ideas, problems and solutions to both specialists and non-specialists;
- Have the ability in the field of education, which are needed to continue training with a high degree of autonomy

Dublin descriptors of the second cycle correspond to the acquisition by graduates following abilities and skills [8; 42]:

- Demonstrate developing knowledge and understanding obtained at the level of higher education, which are the basis or possibility for original development or application of ideas, often in the context of scientific research;
- To apply knowledge, understanding and ability to solve problems in new or unfamiliar situations in the contexts within broader (or multidisciplinary) areas related to the field of study;
- Integrate knowledge, deal with the complexities and make judgments based on incomplete or limited information, taking into account ethical and social responsibility for the application of these judgments and knowledge;
- Clear and precisely report their conclusions and knowledge and substantiation to specialists and non-specialists;
- To continue their education on their own.

Descriptors of the third cycle correspond to the acquisition by PhD graduates following skills and abilities [8; 43]:

- Demonstrate systematic understanding of the field of study, mastery of the skills and research methods used in this field;
- Plan, design, implement and adjust complex process of scientific research;
- To contribute their own original research in expanding the boundaries of scientific areas that may merit publication at the national or international level;
- Critically analyze, evaluate and synthesize new and complex ideas;
- Communicate their knowledge and achievements of colleagues, the scientific community and the general public;
- Promote the development of a society based on knowledge.

The educational systems of most modern countries, including the Central Asian states, are in the process of reformation. Within the framework of the Bologna process, universities seek to ensure harmonization of educational programs. In this regard, it is particularly important to express the level of education and qualifications in terms of competences and learning outcomes. A key tool for solving this problem is the methodology developed in the framework of the international educational project «Tuning of educational structures». As a symbol of this project was proposed a tuning fork — a tool for tuning musical instruments.

The name «Tuning» was chosen to emphasize that universities do not seek uniformity in their programs and to harmonize educational programs goals and objectives, curriculum, convergence and common understanding of the basic approaches to the organization of educational process. This feature international collaborative projects in the field of higher education reform in no way restricts the independence of state administration bodies and universities themselves, it has become a defining characteristic of «Tuning» project [9].

The «Tuning» project was launched in 2000 as a European Union project designed to link the political objectives of the Bologna process with the objectives of higher educational institutions of European countries. In the framework of the project realization were formulated methodological approaches to the design, development, implementation, evaluation and improvement of the quality of educational programs for the first, second and third highest levels of education.

Objective factors of Tuning, i.e. tuning the programs of different universities are deepening integration processes in higher education, the increased need for training of competitive graduates that meet the requirements of the labor market, activation of the mobility of the students themselves, employers' willingness to participate in the training of future specialists.

The «Tuning» project is a university project, where most of the organizational and analytical work carried out by teachers — participants of the project. In close cooperation of teachers with graduates, employers and students themselves have been defined lists of general and professional competences in different directions for their future use in the development and implementation of educational programs at all levels of higher education.

Direction «History» is implemented in the project Tuning since 2001, almost from the first days of this project, where over the years have been developed Tuning educational structures in Europe, Tuning in Latin America, Georgia, Kyrgyzstan and Russian Federation. In 2012, it launched the Tuning in the US, in collaboration with the American Historical Association. Currently, African countries, Australia, China, Japan and India are waiting for tuning of educational systems.

From 2012 to 2015 the Tuning project became developed in Central Asia countries. It was named TuCAHEA — «Towards a Central Asian Higher Education Area: Tuning Structures and Building Quality Culture». Tuning approach should help new independent states to develop and implement, evaluate and improve the academic programs of the first, second and third cycle of education programs in the university, as well as became an important condition for training history teachers of the new formation.

The main objective of the project — to contribute to the development of higher education in Central Asia area, in accordance with the European space of higher education, to take into account and assess the specific needs and potentials of the region and partner countries in particular, thus complying with the higher education needs in particular and society as a whole [10].

A key objective of the project is to expand the use of the competence and the basic tools of improving the quality of education in the Central Asian countries in the framework of the overall improvement of the Central Asian higher education system to bring it in line with the European Higher Education Area.

The direction «History» has been allocated in this project as one of the subject areas. The working group of the project consisted of university professors, members of scientific centers of five Central Asian republics. The leaders of a group are historians of the Academician Ye.A. Buketov Karaganda State University. One of the results of the project was the matrix, which reflects the general and subject specific competences of future historians [11].

The methodology of the Tuning clearly differentiates the concept of «competence» and «learning outcomes», in order to demonstrate the role of the teacher and the student in the educational process. Competence is the aim of the educational program, expressed in language understandable to the employer. Competence are mastered by students themselves, with many competencies can be developed throughout the educational process within the framework of the different modules and subjects.

Learning outcomes relate to the elements of the educational program and planned by teacher as expected and measured «components» of competencies, i.e. the knowledge, skills, experience which a typical student should receive and be able to demonstrate after familiarization of the educational program element (module, discipline).

Tuning suggests that the design of the educational program initially at the input is necessary to conduct a thorough job of defining and describing the possible competence mastery levels, achievement of learning outcomes and descriptors for evaluating the system.

Therefore one of the main objectives of the project was to develop an agreed set of common competencies for the different training areas. In order to determine which of the general and specific competencies are the most important, the project team consulted with and sent questionnaires to representatives of the academic community (university professors), employers, students and graduates. Employers for domain «History» were headmasters, archives and museums, heads of government agencies.

Thus, the team drew on the responses of 735 respondents in Central Asia for the selection of generic competences, including 319 teachers, 86 employers, 218 students, 111 graduates. For the selection of subject competences in the direction of «History», data are as follows: the total number of respondents was 679 people, including teachers — 305 employers — 78 students — 199 graduates — 97 [10].

The four groups offered 30 generic competencies offered 30 generic competences [11]:

1. Ability to analyze and synthesize
2. Ability to use logical and critical thinking for solving problems
3. Ability to model, design and forecast
4. Ability to carry out research applying appropriate methods
5. Ability to take initiatives and entrepreneurship
6. Ability to innovate
7. Ability to develop general knowledge
8. Ability to learn including autonomous learning
9. Ability to communicate interactively and receive feedback
10. Knowledge in professional field
11. Ability to communicate in multicultural context
12. Ability to communicate in official state, Russian and foreign languages
13. Ability to lead people and work in a team
14. Ability to manage information
15. Ability to use information and communication technologies
16. Social responsibility
17. Ability to follow a healthy lifestyle
18. Ecological and environmental responsibility
19. Knowledge of the laws
20. Ability to prevent and resolve conflicts
21. Patriotism and preservation of own cultural values
22. Tolerance and respect for others
23. Commitment to quality results
24. Flexibility
25. Ability in apply knowledge in practice
26. Orientation toward the needs of the user
27. Ability to work autonomously
28. Ability to adapt to change

29. Ability to make decisions

30. Time-management

As the subject competences they have proposed as follows:

1. Critical understanding of the relationship between current events, processes and the past.

2. Understanding the differences in historiographical observation of different periods and contexts.

3. An understanding of and respect for national and universal values / social and ethical values, including tradition and customs.

4. The ability to understand the issues and topics of national historiography.

5. Ability to use the terminology and techniques taken in historical science in the native and foreign languages.

6. Ability to use tools to search information, such as set bibliographic, archival inventory.

7. The ability to use the technique of selection of historical dates (using statistics, mapping techniques, etc.).

8. Knowledge of the ancient language.

9. Knowledge of local history stories.

10. Knowledge of national history as a part of world history

11. Knowledge of the history of civilizations and world history.

12. The ability to use the mechanisms of the special sciences / paleography, epigraphy, historical onomastic/ and related / literary criticism, history of language, art history, archeology, anthropology, law, sociology, philosophy, etc. / a historical research.

13. The development of skills and abilities to research activities.

14. Ability to identify the problem and formulate a research

15. Ability to organize and interpret historical information.

16. Ability to comment on, process and annotate historical texts and documents.

17. Ability to retrieve information from various sources, analyze and correlate it with the knowledge gained during the study of the subject.

18. Ability of logical and imaginative exploration of historical reality.

19. Ability to apply modern methodological the concept of history in professional activities.

20. The ability to acquire new knowledge, using Modern information and communication technologies.

21. Knowledge and application of didactics of history.

Because of the questionnaire, these four categories of interested individuals and according to opinion of a work group, following most important generic and subject specific competences on course of «History» identified.

Generic competences:

1. Possession of professional knowledge

2. Capacity for analysis and synthesis

3. Capacity for logical and critical reasoning to solve problems

4. Capacity to learn and self-education

5. Oral and written communication in Native, Russian and foreign languages

Subject specific competences:

1. Knowledge of National History as a part of World History.

2. Critical understanding of the contact between present events, processes and past.

3. Capacity to understand problems and themes of national historiography

4. Developing skills and capacities to research work

5. Capacity to get new knowledge, using modern information communication technologies

These general and subject specific competences more clearly define the subject area of «History», highlighting the most important areas of activity of the future historian. Achievement of these competencies is required for a graduate with a degree in «History», regardless of the profession in the field of history, which the student chooses in the future. These competencies can call universal to those skilled in the humanities.

Selected competences cannot considered outside the context of social and ideological nature of the subject «History», which is caused due to socio-economic and socio-political relations and helps to determine the place of historians in public life and society.

Traditionally the Central Asian countries substantiate the ideological component of historical science. It plays an important role in the formation of national consciousness and identity.

The importance of addressing historical education and historical science also defined by the role of history in shaping national identity arising from consolidating and educational function of history

Competence orientation of the project required the need to develop learning outcomes corresponding to the selected competencies. Let's consider the ratio of subject specific competences and learning outcomes at the three levels of education in the direction of «History».

According to the competence of «*Knowledge of domestic history as a part of world history*» as the learning outcomes there were identified the following project participants:

- for the level of «Bachelor»: demonstrate knowledge of national and world history, obtain, collate and verify critical historical information obtained from various sources, to share national and world history into stages and evaluate historical events, confirm the arguments and facts in their own estimates of historical processes;

- for the level of «master»: demonstrate in-depth knowledge of national history, apply knowledge of national history in defining its place and role in world history;

- for the level of «PhD»: know the general and specific laws of the world and national history, apply latest achievements in the study of the humanities general and specific processes of national history as a part of world history, to use the knowledge of national history in the implementation of research projects at the comparative study of current events and processes.

According to the competence of «*Critical comprehension of relationship between current events and the past processes*» as the learning outcomes there were identified the following project participants:

- for the level of «Bachelor»: characterize the relationship and draw parallels between the historical events of the present, past and future; explain the reasons and to predict the course of historical processes, to be able to collate and compare historical periods;

- for the level of «master»: demonstrate in-depth knowledge of the methodology of scientific knowledge; to identify, analyze and synthesize historical facts, phenomena and processes from the perspective of historical knowledge; to critically assess the course of historical processes in the implementation of analytical work;

- for the level of «PhD»: objectively evaluate current events and processes to apply critical thinking in the analysis of the main and private issues past and present history; to analyze historical information based on comprehensive scientific methods to operate modern methodological principles and instructional techniques in the study of national and world history.

According to the competence of «*Ability to understand the issues and topics of national historiography*» as the learning outcomes there were identified the following project participants:

- for the level of «Bachelor»: identify key stages in the development of historical thought, to identify general and particular in the development of foreign and national historiography, to understand, critically analyze and present the basic historiographical information to demonstrate a methodology for analyzing historiographical sources and scientific literature;

- for the level of «master»: demonstrate knowledge of modern concepts of domestic achievements of sources, national historiography, methodology of historical research, to apply the basic theory of scientific knowledge, self-isolate and solve basic philosophical problems in the study of sources, historiography, methodology of historical research, to carry out expert and analytical work in the field of sources, historiography and methods of historical research;

- for the level of «PhD»: to know the current state of historical research in the world and domestic science, demonstrate the ability to self-directed learning and the development of new methods of source and historiographical studies demonstrate the teaching methods of the national historiography, to apply the methodology of scientific research in the professional field.

According to the competence of «*Development of skills and abilities to research activities*» as the learning outcomes there were identified the following project participants:

- for the level of «Bachelor»: represent the essence and content of research, to reproduce the main scientific functions and methods of scientific research, to carry out bibliographical work using modern information technology, process the results, analyze and interpret them in the light of available scientific and source data, demonstrate skills clearance outcome of the work done in the form of reports, course works;

- for the level of «master»: be able to classify the different approaches and methods of research, to determine the content of the studied problem, its place and significance in historical knowledge, synthesize, organize, and theoretically interpret the empirical material to choose appropriate research methods to repre-

sent the results of the research work done in the form of scientific articles, designed according to the requirements, using modern means of editing and printing;

– for the level of «PhD»: be skilled in conduction of independent scientific research on the chosen theme, using the methods and methodology of scientific research; generate own new scientific ideas; share own knowledge and ideas with the scientific community, expanding the boundaries of scientific knowledge; modify existing and develop new methods, based on the specific tasks of scientific research; summarize the results of experimental research and analysis in the form of theses, articles, reports; actively use the language of modern historical science.

According to the competence of «*Ability to acquire new knowledge, using modern information and communication technologies*» as the learning outcomes there were identified the following project participants:

– for the level of «Bachelor»: possess the ability to describe the basic techniques of using ICT in the study of history; understand the mechanism of the use of ICT and the Internet resources in the search and retrieval of historical information; apply in practice the possibility of Internet resources and ICT in learning and teaching of history;

– for the level of «Master»: be able to describe latest achievements in the field of innovative technologies, use them in research projects;

– for the level of «PhD»: be able to classify the ways of using ICT in the study of history; critically evaluate sources of information and the possibility of their use in historical research; creatively apply knowledge of ICT in solving scientific problems.

Therefore, competence approach is an important condition for the preparation of future teachers and history teachers of the new formation, relevant to international standards. A clear definition of the content and the ratio of competences and learning outcomes allow us to calculate the trajectory of the educational program for all three cycles, making transparent and clear to the student goals and objectives, which it faces in the learning process. In addition, student has an opportunity to actively participate in the educational process, the role of self-learning and self-evaluation increases, when the teacher and the student, graduate student, doctoral student become partners in training who equally participate in the learning process.

This article was prepared with the financial support of the State grant «Best University teacher – 2015» Tuleuova B.T.

Список литературы

- 1 Назарбаев Н.А. Казахстанский путь – 2050. Единая цель, единые интересы, единое будущее. — [ЭР]. Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/page_215750_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-nazarbaeva-narodu-kazakhstan-17-yanvarya-2014-g [дата обращения: 12.02.2016 г.].
- 2 Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы. — [ЭР]. Режим доступа: http://www.edu.gov.kz/ru/zakonodatelstvo/gosudarstvennaja_programma_razvitiya_ obrazovaniya /gosudarstvernijajrogramnarzvitijaobrazovanijarespubliki_kazakhstan_na_2011_2020_gody/ [дата обращения: 10.02.2016 г.].
- 3 Государственная программа развития образования и науки на 2016–2019 годы. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.edu.gov.kz/ru/gosudarstvennaya-programma-razvitiya-obrazovaniya-i-nauki-respubliki-kazakhstan-na-2016-2019-gody> [дата обращения: 10.03.2016 г.].
- 4 Плотникова Н.А. Сущность компетентного подхода: ключевые компетенции // Вестн. КАСУ. — 2008. — № 2. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.vestnik-kafu.info/journal/14/539/> [дата обращения: 27.01.2016 г.].
- 5 Доклад Международной комиссии по образованию, представленный ЮНЕСКО «Образование: сокрытое сокровище». — М.: ЮНЕСКО, 1997. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.ifap.ru/library/book201.pdf> [дата обращения: 30.01.2016 г.].
- 6 Государственный общеобязательный стандарт высшего образования (2012 г.) — [ЭР]. Режим доступа: http://www.edu.gov.kz/ru/dejatelnost/vysshee_i_poslevuzovskoe_obrazovanie/vysshee_i_poslevuzovskoeobrazovanie/soderzhanie/ [дата обращения: 12.02.2016 г.].
- 7 Центр Болонского процесса и академической мобильности МОН РК. — [ЭР]. Режим доступа: <http://naric-kazakhstan.kz/ru/o-bolonskom-protsesse/glossarij> [дата обращения: 12.02.2016 г.].
- 8 Болонский процесс: европейские и национальные рамки квалификации / Под ред. В.И.Байденко. — М., 2009.
- 9 Тюнинг в России. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.tuningrussia.org/index.php?lang=ru> [дата обращения: 12.02.2016 г.].
- 10 Официальный сайт проекта TuCAHEA. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.tucahea.org/gus/> [дата обращения: 12.02.2016 г.].
- 11 Материалы второго пленарного и рабочего заседания Tuning Tucahea, 15–16.11.2013. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.tucahea.org> <http://www.tuningrussia.org/index.php?lang=ru> [дата обращения: 12.02.2016 г.].

Б.Т.Тулеева, Л.К.Шотбакова, Н.К.Дюшеева, Э.Сагинтайкызы

Құзыреттілік тәсіл жаңа формациядағы тарих пәні оқытушыларын дайындаудың маңызды шарты ретінде

Мақалада қазіргі таңдағы жаһандық талаптарға сай келетін тарих пәні мұғалімдерін даярлауда құзыреттілік тәсілдің орны мен рөлі қарастырылды. Аталған тәсілдің маңыздылығын айқындау TuCAHEA — «Towards a Central Asian Higher Education Area: Tuning Structures and Building Quality Culture» Халықаралық білім беру жобасын іске асыру шеңберінде өңделген «Тарих» бағыты бойынша пәндік топтың жұмыс материалдары сараптамасының негізінде іске асырылды. Кеңестер мен сараптама барысында тарих пәні мұғалімі ие болуы тиіс ең маңызды негізгі және пәндік құзыреттіліктер қалыптасып, олардың оқыту нәтижелерімен байланысы анықталды.

Б.Т.Тулеева, Л.К.Шотбакова, Н.К.Дюшеева, Э.Сагинтайкызы

Компетентностный подход как важное условие подготовки преподавателей истории новой формации

В статье рассмотрены место и роль компетентностного подхода в подготовке преподавателей истории, соответствующих современным мировым стандартам. Выявление значимости данного подхода осуществлено на основе анализа рабочих материалов предметной группы по направлению «История», разработанных в рамках реализации Международного образовательного проекта TuCAHEA — «Towards a Central Asian Higher Education Area: Tuning Structures and Building Quality Culture». В ходе консультаций и анализа были выработаны наиболее важные общие и предметные компетенции, которыми должен обладать преподаватель истории, а также определена их связь с результатами обучения.

References

- 1 Nazarbaev N.A. *Kazakhstan's way – 2050. The Common Aim, Common Interests, Common future*, [ER]. Access mode: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/page_215750_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-nazarbaeva-narodu-kazakhstanana-17-yanvarya-2014-g [date of the address: 12.02.2016 г.].
- 2 State Program of Education Development of the Republic of Kazakhstan for 2011–2020 years, [ER]. Access mode: http://www.edu.gov.kz/ru/zakonodatelstvo/gosudarstvennaya_programma_razvitiya_obrazovaniya/gosudarstvennaya_programma_razvitiya_obrazovaniya_respubliki_kazakhstan_na_2011_2020_gody/ [date of the address: 10.02.2016 г.].
- 3 State Program of development of education and science in 2016-2019 years, [ER]. Access mode: <http://www.edu.gov.kz/ru/gosudarstvennaya-programma-razvitiya-obrazovaniya-i-nauki-respubliki-kazakhstan-na-2016-2019-gody> [date of the address: 10.03.2016 г.].
- 4 Plotnikov N.A. *KAIU Herald*, 2, 2008, [ER]. Access mode: <http://www.vestnik-kafu.info/journal/14/539/> [date of the address: 27.01.2016 г.].
- 5 Report of the International Commission of UNESCO «Learning: The Treasure, Moscow: UNESCO, 1997, [ER]. Access mode: <http://www.ifap.ru/library/book201.pdf> [date of the address: 30.01.2016 г.].
- 6 State compulsory education standards of higher education (2012), [ER]. Access mode: http://www.edu.gov.kz/ru/deyatelnost/vysshee_i_poslevuzovskoe_obrazovanie/vysshee_i_poslevuzovskoeobrazovanie/soderzhanie/ [date of the address: 12.02.2016 г.].
- 7 Center of Bologna process and academic mobility of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, [ER]. Access mode: <http://narc-kazakhstan.kz/ru/o-bolonskom-protseste/glossarij> [date of the address: 12.02.2016 г.].
- 8 The Bologna Process: European and national qualifications framework, edit. V.I.Baydenko, Moscow, 2009.
- 9 Tuning in Russia, [ER]. Access mode: <http://www.tuningrussia.org/index.php?lang=ru> [date of the address: 12.02.2016 г.].
- 10 The official website of the project TuCAHEA, [ER]. Access mode: <http://www.tucahea.org/rus/> [date of the address: 12.02.2016 г.].
- 11 Materials of the second plenary meeting and working Tuning Tucahea, 15–16.11.2013, [ER]. Access mode: <http://www.tucahea.org> <http://www.tuningrussia.org/index.php?lang=ru> [date of the address: 12.02.2016 г.].

УДК 323. 173 (4)

О.Р.Булумбаев

*Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова
(E-mail: bulumbaev@inbox.ru)*

Проблема сепаратизма в современной Европе

В статье проанализированы проблема сепаратизма и ее значимость в современной Европе. Сепаратизм рассмотрен как проблема не внутреннего или регионального характера, а международного значения. Большое внимание уделено влиянию сепаратистских процессов на экономику европейских стран. Сформулирован вывод, заключающийся в том, что проблема сепаратизма — одна из самых сложных в сфере этнополитических и конфликтологических исследований, прежде всего потому, что она прямо связана с вопросом о разделе или упразднении государства — одной из наиболее мощных и всеохватывающих форм социальных коалиций людей.

Ключевые слова: сепаратизм, носители сепаратистского настроения, проблемы сепаратизма (сецессии), национально-языковой сепаратизм, социально-экономический сепаратизм, экономико-языковой сепаратизм.

На сегодняшний день проблема сепаратизма является одной из самых болезненных тем современности. Соответственно эта проблема широко обсуждается и дискутируется как в политических, так и в научных кругах. Актуальность проблемы очевидна. Сепаратизм — это сложное, неоднозначное, многоликое явление. Оно в одно и то же время оправдано внутренними чувствами справедливости ущемленных народов, их исторической памятью, правом этих народов на самоопределение, с одной стороны, с другой же стороны, в свою очередь, опасно непредсказуемостью, радикализмом и агрессивностью, с вытекающими из всего этого негативными последствиями и т.д.

Говоря о неоднозначности сепаратизма, следует обратить внимание на то, что сепаратизм, который является по большому счету делом если не регионального уровня, то уж точно внутренним делом суверенного государства, на самом деле приобретает черты глобального характера. Факт наличия сепаратистских настроений или же открытых проявлений радикальных форм национально-освободительных движений в том или ином государстве часто снижает авторитет этого государства (Бельгия с фламандской проблемой, Испания с проблемой басков, Великобритания с ирландским меньшинством и т.д.), иногда является оправданным, а порой надуманным камнем преткновения в сфере международных отношений (двойные стандарты ведущих мировых держав).

Еще большую актуальность проблеме сепаратизма придает влияние сепаратистских процессов на экономическую составляющую. Экономический фактор в сепаратизме является одним из основных, особенно в тех случаях, когда речь идет о благополучной с экономической точки зрения Европе. Современная Западная Европа экономически развита очень хорошо; это предполагает, что данный регион с высокой степенью вероятности может подвергаться экономическим угрозам со стороны ущемленных народов («сепаратизм бедных» в Корсике). Необходимо обратить внимание на то, что сопутствует сепаратистским целям организаций и движений, выступающих за какую бы то ни было региональную независимость, а также ответить на вопрос, какие эти движения — левацкие или же тяготеют к правому радикализму, националистические или же нет. Существует масса критериев для определения сепаратистских движений. Собственно, сам факт наличия сепаратистских движений с их

весьма конкретными взглядами на политическое устройство мира и региона, на экономику будет влиять на развитие Европы будущего.

Актуальность темы сепаратизма в современной Европе породила большое количество исследований в этой области. Конечно, сегодня большинство исследований в области сепаратизма направлено на изучение проблемы Балканских стран. Но это ни в коей мере не умаляет внимания, уделяемого и другим европейским регионам, таким как Страна Басков, Каталония и Галисия в Испании; Валлония и Фландрия в Бельгии; Корсика, Эльзас и Бретань во Франции; Шотландия, Северная Ирландия и Уэльс в Великобритании; Южный Тироль, Сардиния и Падания в Италии; Фрисландия в Нидерландах; Аландские острова в Финляндии и др. Все сепаратистские процессы, протекающие на территории того или иного европейского региона, так или иначе оказывают влияние на соседние регионы. Сегодня много говорится о том, что путь разрешения балканского кризиса, связанного с получением Косово независимости (не без помощи Америки), не говоря уже о воссоединении Крыма с Россией и отделении Абхазии и Северной Осетии от Грузии (поддержанное Россией), послужит прецедентом для многих государств, в которых имеется проблема сепаратизма. К примеру, смогут ли сохранить свою территориальную целостность такие, казалось бы, монолиты, как Франция, Великобритания, Испания и Италия? Есть ли гарантии территориальной целостности у Польского государства? Не произойдет ли новый пересмотр послевоенных государственных границ, где в выигрыше может оказаться только Германия (учитывая ее лидирующие позиции в Европейском союзе), а Польша, Чехия, Франция и Россия только в проигрыше (так называемые «возвращенные земли», то есть те части Германского государства, которые по итогам двух мировых войн были переданы этим странам)? Этого многие опасаются, так как демократия требует четкого следования букве закона, а также нормам международного права. В то же время нельзя давать повод для обвинений в политике двойных стандартов (о которой сейчас говорится много, но чаще, когда речь идет о внешней политике США) [1].

Проблема сепаратизма (сецессии) — одна из самых сложных в сфере этнополитических, геополитических и конфликтологических исследований, прежде всего потому, что она прямо связана с вопросом о разделе или упразднении государства — одной из наиболее мощных и всеохватывающих форм социальных коалиций людей. Проблема вышла на передний край обществоведческих исследований в связи с ситуацией, сложившейся после краха коммунистических режимов в Восточной Европе (распад Чехословакии и Югославии, упразднение ГДР и т.д.) [2; 3].

Говоря об истории сепаратизма в Европе, в первую очередь стоит обратиться к работе Т.В. Зоновой «От Европы государств к Европе регионов?». Эта работа интересна прежде всего, тем, что проблема истории сепаратизма толкуется не только с точки зрения исключительно исторического метода, но в ней уделяется внимание и проблемам современного состояния сепаратистских сил в Европе, и перспективам и тенденциям регионализации в европейских странах.

Для данного исследования историю сепаратизма в Европе необходимо условно разделить на три периода:

- 1) период формирования национальных государств;
- 2) период между двумя мировыми войнами;
- 3) послевоенный период.

Начало процесса регионализации связывается со становлением наций–государств, так как образовавшиеся в период нового времени национальные государства вели, по сути, национально-освободительную борьбу за суверенитет и создание наций, основанных на гражданстве. Т.В. Зонова в самом начале своей статьи обращает также внимание, что дискурс о регионализации Европы начала XX в. так или иначе устанавливал параллели с Европой периода заключения Вестфальского мира. По ее словам, «не случайно в научных кругах так широко комментировали обстоятельства, связанные с 350-летием Вестфальского мира, положившего начало процессу секуляризации суверенитета». Она также пишет, что «дробление суверенитета и становление наций–государств стало важной характеристикой Нового времени». Это вполне обоснованное утверждение, поскольку и Нидерланды, и Швейцарский союз после заключения этого мира в 1648 г. получили суверенитет [3; 56].

Указанная дата по праву может считаться переломной в силу того, что это было первым в Европе новым временем обстоятельством, заложившим основу становления национальных государств.

Вторым аспектом, приведшим к созданию национальных государств, может считаться ослабление абсолютистских монархий, демократизация в виде становления парламентских систем. Здесь можно привести в качестве примеров чартистское движение в Великобритании, приведшее к избира-

тельной реформе 1832 г. Иными словами, национальное государство не может быть суверенным, если народ не является источником суверенитета.

Именно период нового времени, когда общество по своей сути еще является традиционным, породил то национальное самосознание, которое сохранилось у этнических групп до сих пор и в конечном счете ведет к межэтническим и межкультурным конфликтам. Примером может служить история Ольстерского конфликта в Северной Ирландии, который своими корнями уходит в глубокое прошлое — времена покорения Ирландии англосаксами. Но наиболее ярко конфликт проявил себя в новое время, в частности, в самом начале XIX в., когда произошло легальное, но не легитимное покорение Ирландии путем объединения королевства Ирландии и королевства Великобритании. Собственно, и парламенты этих государств также объединились, являясь единственным институтом представительства народа во властных структурах. Объединенный парламент фактом своего существования ограничил политические права ирландского народа.

Более интересным в плане рассмотрения сепаратизма является этап между двумя мировыми войнами. Т. В. Зонова так пишет об этом периоде: «В Европе этот процесс развивался особенно интенсивно при складывании Версальской системы после Первой мировой войны. Его следствием явилось крушение сразу четырех империй: Германской, Австро-Венгерской, Османской и Российской» [3; 59]. Несомненно, межвоенный период был одним из интереснейших периодов мировых отношений в XX в.: образование новых суверенных государств, становление тоталитарных и авторитарных режимов и дальнейший передел политической карты Европы.

Западная Европа — плотно заселенная и высокоурбанизированная часть света. На ее территории располагаются 43 государства, развивают свою культуру около 70 этносов. Состав населения подавляющего большинства государств имеет многонациональный характер. В остальных странах, при кажущейся моноэтничности, население тоже не является однородным. В связи с этим образовались очаги этнической напряженности в Великобритании (проблема Северной Ирландии и Шотландии), Испании (Баскония), Франции (Корсика), Бельгии и др.

В споре сепаратистов и автономистов последние явно активнее, реалистичнее, гибче, чем их оппоненты-радикалы. Автономисты стремятся совместить региональные и национальные интересы, учитывают характер процессов на глобальном и евроинтеграционном уровне. Они склонны к поиску консенсуса и отвергают лобовую конфронтацию с оппонентами [4].

В 1979 г. умеренными националистами-автономистами, представляющими интересы национальных меньшинств и добивающимися расширения их политических прав, был образован «Европейский свободный альянс» (англ. European Free Alliance, EFA), объединяющий, по собственному определению, регионалистские и гражданские национально-демократические партии Европы. Членами EFA являются 40 партий из 17 стран Европы, имеющие достаточно широкое представительство в органах власти: 7 депутатов Европарламента, 61 депутат национальных парламентов, 171 депутат региональных органов власти и более 2,7 тыс. членов муниципалитетов.

В 1985 г. 47 регионов Европы объединились в «Ассамблею Европейских регионов» (англ. Assembly of European Regions, AER), провозгласившую следующие программные цели:

- 1) продвижение принципа взаимопомощи и региональной демократии;
- 2) усиление политического влияния регионов в европейских институтах;
- 3) поддержка регионов в расширении Европы и в глобализации;
- 4) помощь в межрегиональном сотрудничестве во всей Европе и за ее пределами [5].

В настоящее время AER объединяет 270 регионов из 34 стран и 16 межрегиональных организаций. Однако в ряде случаев сепаратистские движения не ограничиваются парламентскими формами борьбы за расширение политических прав национальных меньшинств, а прибегают и к экстремизму.

К примеру, движение басков в Испании является ярким примером европейского сепаратизма.

Баски — самоназвание «эускалдунак» — древнейшее коренное население Пиренейского полуострова. Споры между интегритами и защитниками независимости баскских территорий ведутся с 1904 г. Население Эускади составляет немногим менее 3 млн человек; из них собственно басками являются около 1 млн (более 860 тыс. в Испании и 140 тыс. во Франции, плюс еще около 120 тыс. живущих в Латинской Америке и США). Данная оценка основывается на показателе владения баскским языком, которым на этой территории пользуются около трети населения. Сложность выделения носителей баскской этничности, носителей баскского языка (euzkaldunak) состоит в отсутствии ее четко определенных критериев — большинство местных жителей, имеющих баскские корни, осознают себя одновременно басками и испанцами, басками и французами. В этой провинции с 1959 г.

существует леворадикальная террористическая организация ЭТА (Euzkadi Ta Azkatasuna, ETA, в переводе с баскского языка — «Баскония и свобода»). Террористические акции ЭТА начала действовать в 1968 г., а всего, по данным РИА «Новости», ею убито более 800 человек (2009) [6]. Сторонники ЭТА требуют отделения провинции от Испании и объединения в отдельное государство с сопредельной частью Франции, где также проживают баски. Первоначально сепаратизм был обусловлен притеснениями басков со стороны режима Франсиско Франко — запрещались баскский язык, баскские имена, баскский национальный флаг. После смерти генералиссимуса ситуация постепенно менялась, в настоящее время Страна басков имеет статус автономии, баскский язык является государственным, а уровень жизни в провинции превышает средний по стране. Однако ЭТА продолжает настаивать на самоопределении, хотя официально считается, что ее поддержка в обществе постоянно снижается, а политическое представительство — партия «Батасуна» — была запрещена в 2003 г. Несмотря на многочисленные аресты членов организации, включая ее высших руководителей, а также заявления лидеров сепаратистов о намерениях прекратить вооруженную борьбу, террористические акты продолжаются. По данным опросов, в 2007 г. сторонников независимости в регионе было 28 %, а год спустя — 38 %. Около 12 % поддерживало партию «Батасуна», несмотря на ее запрет, а 72 % считало, что правительство Испании должно вести переговоры с ЭТА. В испанской Стране басков в октябре 2012 г. прошли региональные выборы. Выиграли националисты — сторонники независимости. У них большинство мест в парламенте. СМИ прогнозируют, что теперь баски вслед за каталонцами могут потребовать проведения референдума об отделении. Раньше подобные результаты парламентских выборов в Басконии, как минимум, вызвали бы удивление. Националистическая партия на протяжении последних десятилетий регулярно набирает больше трети голосов избирателей.

Говоря о ситуации в Бельгии, следует отметить, что в ней вынуждены сосуществовать две большие этнические группы: нидерландоговорящие фламандцы и франкоговорящие валлоны.

В глазах франкоязычной элиты, которая управляла страной, нидерландский язык представлял не только угрозу для только что завоеванного единства страны, но и, якобы, стоял на пути «прогресса». Французский язык был для них единственным подходящим языком для политики, экономики и науки; он же являлся и языком культуры. Этническая приверженность (идентификация) фламандцев проявилась в создании фламандских национальных партий и целого ряда обществ для защиты собственно фламандских интересов. В результате в 1962–1963 гг. нидерландский стал единственным официальным языком во Фландрии, французский — в Валлонии и немецкий — в областях Восточной Бельгии. Другая форма этнической принадлежности и мобилизации проявлялась с валлонской франкоязычной стороны. По численности населения валлоны всегда были меньшинством в Бельгии. Они боялись, что фламандцы займут лидирующие позиции. Начиная с 1962–1963 гг. необходимостью стала двуязычность, которая была выгодна для фламандцев и не выгодна для франкоговорящих валлонов.

Компромиссы, которые регулируют положение языковых меньшинств, потому и сработали, что они, в конечном счете, формируют сложное целое, состоящее из поддерживающих друг друга в равновесии условий. В случае одностороннего расторжения подобных договоренностей вся конструкция может развалиться. Поэтому как фламандское правительство, так и франкоязычное большинство в Брюссельской области должны способствовать тому, чтобы всячески поддерживать существующие правила на благо каждого из меньшинств.

На сегодняшний день такой регион, как Корсика остается одной из самых серьезных проблем современной Франции. Расположенный в Средиземном море, этот остров в древности был заселен иберийскими и кельтско-лигурийскими племенами. Ныне корсиканцы (самоназвание — корси) — народ, составляющий основное население острова. Говоря о ситуации на Корсике, нужно отметить, что там имеет место стремление к признанию и закреплению корсиканской идентичности. Речь идет о признании языка, культуры и других элементов местной идентичности.

Затрагивая шотландскую проблему, следует отметить, что течение шотландского национализма начало проявлять себя в 1920-е гг. Шотландская национальная партия (ШНП), нынешний лидер этого течения, образована в 1934 г. Программа данного политического образования включает ценности самоуправления и (в перспективе) независимости. Конвенция ШНП 1976 г. провозгласила, что отдельный шотландский парламент — это только первый шаг, и ничто меньшее, чем независимость, ее не удовлетворит. В июле 1978 г. было решено провести референдум о создании шотландского парламента. Согласно условиям «за» должно было проголосовать не менее 40 % местного электората, не явившиеся автоматически считались «против». Референдум прошел в 1979 г. и принес 32,85 % обще-

го числа имеющих право голоса. После этого почти десятилетие вопрос об автономии не поднимался в политических кругах.

К 1990 г., согласно опросу общественного мнения, поддержка идеи независимости достигла 50 % голосов. Референдум состоялся 11 сентября 1997 г. За создание парламента проголосовали 74 % избирателей. За придание ему права варьировать размер налогов, введенных Лондоном, были 63 % электората. По опросам общественного мнения, в то время 52 % шотландцев были готовы голосовать за независимость и 41 % против нее. В 1999 г. начался процесс автономизации Шотландии. Первый министр Шотландии Алекс Салмонд еще в 2012 г. наметил референдум о независимости на сентябрь 2014 г., по результатам которого порядка 60 % шотландцев все-таки высказались за то, чтобы остаться в составе Британской монархии. Следует отметить, что даже в случае отделения Шотландии английский монарх остался бы (номинально) и монархом Шотландии (в настоящее время британская королева является также королевой Австралии, Новой Зеландии, Канады, Ямайки и прочих государств «Британского содружества»). В настоящее время общественное мнение по вопросу о независимости разделено в Шотландии примерно поровну [7].

В свою очередь, в восточной части Германии проживает такое национальное меньшинство, как лужичане — потомки некогда могущественных полабских славян. Этот народ, как и многие другие малочисленные этносы, подпадает под действие «Рамочной конвенции Совета Европы о защите национальных меньшинств» 1995 г. Лужичане — самый маленький из славянских народов. По данным 2000 г. насчитывалось порядка 60 тыс. лужичан — 40 тыс. в Саксонии и 20 тыс. в Бранденбурге. «Говорящих по-лужицки, по приблизительным оценкам, не более 40 тыс. После Второй мировой войны лужичане в основном оказались на территории ГДР. На сегодняшний день их численность сократилась в 10 раз (с 500 тыс. до 50 тыс.)» [8]. Лишь в 1990-е гг. началась систематическая работа по защите прав лужичан, появились первые историко-этнографические музеи лужицкой культуры. Согласно конституциям Саксонии и Бранденбурга лужичане имеют права на сохранение культурной идентичности, развитие национальной культуры, название населенных пунктов на двух языках, обучение на собственном языке, возможность общения с властью на родном языке. Гарантируются высокие дотации, складывающиеся из отчислений федерального правительства и земельных властей. Таким образом, в последние десятилетия в отдельных регионах Западной Европы отчетливо фиксируются признаки этнополитического ренессанса некоторых миноритарных групп, отстаивающих свои права на эксклюзивный групповой статус.

Подведем итоги, выявив общие факторы, влияющие на рост этнического национализма, развитие сепаратизма и стремление к самоопределению.

Во-первых, следует отметить изменение международной ситуации, связанной с распадом СССР, Югославии и Чехословакии. Этот фактор оказал влияние как на европейские государства, заставляя центральные правительства обратить пристальное внимание на этнорегиональные проблемы (Франция, Великобритания, Испания и др.), так и в отношении государств постсоветского пространства, например, России, Грузии, Украины, Молдовы и Азербайджана. Во-вторых, нельзя обойти вниманием глобализационные и интеграционные процессы, которые привели к актуализации этнической региональной идентичности в современной Европе, прежде всего. Кстати, чем сильнее глобализационные процессы, тем выше в европейских государствах осознание населением собственной локальной идентичности (глокализация). В-третьих, фактор прецедента и реализация некоторыми этническими общностями права на самоопределение постепенно становятся не только подтверждением роста национализма, этнической идентичности и усиления ее позиций, но и служит обоснованием для других этнических сообществ их стремления к сепаратизму, самоуправлению, полной независимости и формированию собственной государственности. В-четвертых, большую роль в развитии национализма и сепаратизма играет фактор геополитического противостояния. Но эта ситуация, связанная со стремлением некоторых держав и организаций контролировать локальные конфликты, может стать неуправляемой, а конфликты будут набирать силу, причем под влиянием разнонаправленных факторов, приводя различными путями к одному и тому же результату — росту национализма и сепаратизма (самопровозглашенные Донецкая и Луганская народные республики юго-востока Украины). Любой факт признания независимости того или иного сепаратистского региона какими-либо «внешними» участниками конфликта служит дополнительным основанием для активизации деятельности сепаратистских движений в Европе, ведь именно эти партии отстаивают принцип права наций на самоопределение. На первый взгляд, укрепление сепаратизма не означает стабильности в Европе. Однако в действительности сепаратистские региональные движения и этнический национализм создают но-

вый «старый» порядок. Они просто подтверждают тот факт, что Европа всегда была и остается пространством этнических (национальных) регионов, которые представляют значительную группу этнических и исторических сообществ (крупные европейские империи были ничем иным, как «лоскутными» образованиями, которые постепенно рушились, способствуя появлению значительного числа новых европейских государств). Необходимо помнить, что значение этнической идентичности несколько не ослабело к настоящему времени, а, напротив, возросло, несмотря на процессы европейской интеграции. При этом процессам государственной фрагментаризации Европы никто не положил предела.

В заключение следует отметить, что существующее европейское законодательство гарантирует защиту этнокультурных прав граждан Европейского союза при условии сохранения существующего status quo в системе территориального единства стран — членов содружества. Последний факт не является удовлетворительным с точки зрения различных радикальных организаций и не препятствует росту ксенофобии в среде представителей «титულных наций».

На сегодняшний день на территории Европейского союза функционирует ряд организаций, помогающих на практике разрешать актуальные проблемы, однако и здесь есть необходимость в дальнейшем усовершенствовании взаимодействия органов этнической самоорганизации с исполнительной властью, налаживании связей и сотрудничества между различными этническими общинами.

Список литературы

- 1 *Амелин В.* Этнополитические конфликты: типы и формы проявления, региональные особенности / В. Амелин. — [ЭР]. Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/Amelin_Konflikt (Дата обращения: 10.12.2015)
- 2 *Тишков В.А.* Реквием по этносу: исследования по социально-культурной антропологии. — М.: Наука, 2003. — 343 с.
- 3 *Зонова Т.В.* От Европы государств к Европе регионов? // Полис. — 1999. — № 5. — С. 56–60.
- 4 Сепаратизм в современной зарубежной Европе. — [ЭР]. Режим доступа: http://www.memoid.ru/node/Regionalizm_i_sepatisizm_v_sovremennoj_zarubezhnoj_Evrope (Дата обращения: 09.12.2015)
- 5 History of the Assembly of European Regions. — Официальный сайт AER.
- 6 Баскская террористическая организация ЭТА: справка // РИА «Новости». — 2009. — 29 июля.
- 7 Британцы объяснили шотландцам, что они потеряют в случае отделения // Грузия Online. — 2012. — 23 янв.
- 8 *Каменев А.* Суверенность в завтрашнем дне / А. Каменев. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/doc/> (Дата обращения: 09.12.2015)

О.Р.Булумбаев

Қазіргі Еуропадағы сепаратизм мәселесі

Мақалада қазіргі Еуропаның сепаратизм мәселесі және оның маңыздылығы талданды. Сепаратизм мәселесі ішкі немесе өңірлік сипаттағы мәселе ретінде ғана емес, халықаралық маңызы бар күрделі сұрақ ретінде қарастырылды. Сепаратистік үрдістердің Еуропа елдерінің экономикалық жағдайына әсер етуіне көңіл бөлінді. Автор сепаратизм мәселесі — ол этносаиясы және зерттеулердің бірі, себебі ол мемлекетті бөлу немесе бөліну мәселесімен тығыз байланысты, мемлекет адамдардың ең күшті байлықтарына бірдей қоғамдасу формасы деп қақтығысты тұжырымдады.

O.R.Bulumbayev

Problem of separatism in modern Europe

The problem of separatism and its importance in modern Europe is analyzed in this article. Separatism is not considered as a problem of internal or regional character, but as a problem of the international value. Much attention is paid to influence of separatist processes on an economic situation of the European countries. The conclusion is that a separatism problem is one of the most difficult in the sphere of ethnopolitical and the conflict researches, first of all it is directly connected with a problem of the division or abolition of the state — one of the most powerful and comprehensive forms of the social coalitions of people.

References

- 1 Amelin V. *Ethnopolitical conflicts: types and forms of appearance, regional features* / V. Amelin, [ER]. Access mode: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/Amelin_Konflikt (Accessed date: 10.12.2015)
- 2 Tishkov V.A. *Requiem for ethnos: researches on sociocultural anthropology*, Moscow: Nauka, 2003, 343 p.
- 3 Zonova T.V. *Polis*, 1999, 5, p. 56–60.
- 4 Separatism in modern foreign Europe, [ER]. Access mode: http://www.memoid.ru/node/Regionalizm_i_separatizm_v_sovremennoj_zarubezhnoj_Evrope (Accessed date: 09.12.2015)
- 5 *History of the Assembly of European Regions*, Official website AER.
- 6 *RIA Novosti*, 2009, July 29.
- 7 *Georgia Online*, 2012, 23 January.
- 8 Kamenev A. *Sovereignty tomorrow* / A. Kamenev, [ER]. Access mode: <http://www.kommersant.ru/doc/> (Accessed date: 09.12.2015)

Б.Ж.Жусупова

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова
(E-mail: zhusupova2013@mail.ru)

Маргинал или манкурт?

Автором статьи поднята актуальная для современного мирового культурного сообщества проблема этнической маргинальности, которая, казалось бы, делает вызов сохранению национальных культур, традиций, нивелируя их и тем самым уничтожая присущую им испокон веков уникальную самобытность и внутреннее богатство. Но так ли это? Являются ли понятия «маргинал» и «манкурт» синонимами? Не ожидает ли нас в будущем общество этнических гибридов, ассимилировавших друг с другом и создавших безликую общечеловеческую, общенациональную культуру, лишенную исторических корней? В статье сделана попытка ответить на эти вопросы. Определено, что глобализация — необходимая цивилизационная заявка времени, но какова степень духовной свободы человека в процессе его самоидентификации и насколько возможна она в нынешних условиях?..

Ключевые слова: маргинальность, манкуртизм, культура, цивилизация, глобализация, идентичность, уникальность, полярность, космополитизм, мультикультуризм.

На сегодняшний день термин «глобализация» стал довольно банальным и «избитым» не только в публицистике, но и в научно-философской литературе. Однако важность и очевидность этой тенденции в современном мировом процессе ничуть не уменьшается, а в свете последних мировых событий (экономических, политических) проявляется как «железная» необходимость (кстати, процессы глобализации в истории происходили не раз, но, разумеется, не в таких масштабах).

Широкая, с претензией на всеохватывание, всепоглощение, человеческая деятельность испокон веков выпестовывалась неумным, пытливым (от слова «пытка») человеческим разумом (или умом, что, по всей видимости, не одно и то же). Наука всегда развивалась в угоду человеческим потребностям и, как выясняется теперь, — не только позитивным. Быть может прав Фридрих Ницше, утверждавший, что миром правит железная, абсолютная, всепроникающая, неистребимая воля к власти, следствием чего и является глобализация.

Как бы то ни было, современная реальность такова, что благодаря взлету, в первую очередь научно-технической мысли, мы теперь имеем реальную *возможность* глобализироваться, амбивалентно движимые *необходимостью* этого процесса, в том числе для решения глобальных проблем современности (в первую очередь, как это воочию было подчеркнуто на недавнем заседании Ассамблеи ООН, угрозы всему миру международного терроризма в лице реакционного исламизма).

Диалектичность развития любого феномена в различных областях жизни, как известно было еще древним мудрецам, обуславливается всегда единством и борьбой противоположных сил, тенденций, так как невозможна без определенной системы координат. В области человеческой жизни такой системой отсчета, безусловно, является человек, понимаемый как микрокосм во всей полноте своей глубокой сущности, который на себе ощущает ее (глобализации) острые, а порой непримиримые противоречия, порождающие актуальные проблемы человеческого бытия. Применительно к феномену глобализации таким явным противоречием на сегодняшний день является разлом цивилизационных и духовных запросов, общечеловеческих ориентиров и национальных интересов. Мощь современной цивилизационной коммуникации разрушает экономические, социальные, даже государственные границы, обуславливая углубляющееся взаимодействие культур, в том числе этнических. Возникают изменения, даже деформация культур. Одним из аспектов этой злободневной проблемы является возникновение в гуманитарном знании таких понятий, как «маргинал» и «манкурт».

Если дословно, то термин «маргинал» происходит от латинского *margo* — край и обозначает: «человек, находящийся на границе различных социальных групп, систем, культур и испытывающий влияние их противоречащих друг другу норм, ценностей...» [1]. Применительно к нашей проблематике речь идет об этнокультурном маргинале, этническом гибриде или этнокультурной маргинальности. В силу происходящих социальных преобразований в поликультурном пространстве возникает новый феномен «маргинальная личность», формирующаяся на стыке разных культур, в том числе этнических, в итоге не принадлежа при этом ни одной из них. «Человек, приобретая способность ощутить многообразие, преодолеть ограниченность этнической односторонности, одновременно те-

ряет чувство целостности и исключительности этнического мировосприятия» [2]. Что касается понятия «манкурт», то, как известно, появилось оно благодаря роману Чингиза Айтматова «Буранный полустанок» («И дольше века длится день») и обозначает человека, потерявшего свои родовые «корни», человека-зомби, человека без стержня, «без дома», который подобен воздушному шару и летит туда, куда дует ветер.

Зачастую эти два понятия рассматриваются как синонимы, как одно, эксплицитно предполагающее другое, имеющее одинаково негативный смысл. Но оправданно ли это? Это во-первых. А во-вторых, возможно ли сохранение самобытной культуры народа в условиях интеграции, глобализации современной жизни? Возможно ли следование устоявшимся традициям в динамичном новаторском мире? Не является ли идея национальной автономности культуры в мировом сообществе фикцией, утопией? Не ожидает ли нас в будущем судьба маргиналов? Все эти вопросы актуальны сейчас и ответы на них остро противоречивы.

Если вспомнить страницу истории Древней Греции, в частности знаменитую эпоху эллинизма, то мы знаем, чем обернулась для греков, для греческой культуры в целом затея Александра Македонского подчинить духу эллинов, точнее эллинизировать огромное географическое пространство, населенное множеством этносов. Итог этому — падение Греции, ее самобытности, ее образцовой культуры, которая в результате ассимилировала с другими культурами, вопреки целям легендарного полководца не только расширить границы Греции, но и насадить повсюду греческий образ жизни, прежде всего духовный.

История выдает немало примеров, когда субъективная воля людей разбивалась о непреодолимую стену объективных процессов, вызванных этими волями, желаниями, и еще более активизирующихся вследствие их натиска. И чем больше задействовано в истории общества персонажей, тем хаотичней, непредсказуемей она (история). Что касается современного мира, то он вообще характеризуется испанским мыслителем Ортега-и-Гассетом как арена, где происходит мощное иррациональное «восстание масс» [3]. В свете изложенного создается впечатление, что глобализация представляет угрозу, хаос для будущего человечества.

Глобализация — сложное и многоплановое цивилизационное явление, охватившее современный мир. Это процесс, который разворачивается буквально на наших глазах. Его рассматривают с позиции самых разных подходов: с позиции экономики, и политики, и социологии и т.д. С позиции влияния на культуру глобализация зачастую рассматривается как ее гибель. «То, что является благом для рынка, для культуры — смертельная угроза. Рынок нуждается в единых для всех правилах игры, культура — в их разнообразии. Рынок нивелирует все национальные различия и особенности, культура без них не существует» [4].

Идею сущностной самобытности, уникальности культур особенно подчеркивал известный русский культуролог Н.Л.Данилевский в своей знаменитой теории культурно-исторических типов в работе «Россия и Европа» [5]. Эта теория оказала большое влияние на современных западных культурологов, заложив основу популярному в первой половине XX в. подходу трактовать культуру, исходя из ее пространственно-временной локализации. Основные положения, выдвинутые Данилевским:

- нет единой, стандартной истории развития для культуры, существует множество вариантов историй отдельных культур, которые взаимодействуют друг с другом или сменяют друг друга, развиваясь каждая по своим законам;
- любая культура имеет свою уникальную судьбу, свои особенности;
- всякая культура — автономная система, соизмеримая с другой.

В подтверждение этому знаменитый хайдеггеровский тезис «Язык — дом бытия» указывает, помимо всего прочего, на важность и необходимость языка любого народа как опоры, стержня, без которых невозможна человеческая жизнь априори.

Продолжая эти мысли в условиях современных интегративных процессов, на философско-методологическом уровне уже по-другому решается вопрос об общечеловеческой культуре. «Общечеловеческое, понимаемое как кем-то и как-то отображенное, унифицированное и принятое за эталон, — это гибель культуры, человеческой цивилизации, ибо предполагает усреднение, исключаящее многообразие, можно и нужно сказать, и многотворчество, что составляет сущность культуры, является источником ее развития» [6]. Общечеловеческое содержание культуры, таким образом, лишает культуру ее уникальности, тонкой ментальности. Формируется однополярный мир, усредняется культура, а по большому счету культура исчезает. Кажущееся внешнее разнообразие современного мира комуфлирует внутреннюю пустоту, в которой находят пристанище одинаковые материальные

потребности цивилизованных людей. В подобном контексте общечеловеческое — трагедия. Общечеловеческое не должно сводиться к общему знаменателю разных культур, а должно пониматься как единство в многообразии и разнообразии, порождая бесконечно новые миры. «Глобализация — не универсализация и мультикультуризм, а межкультуризм... утверждение, что мы сейчас живем в едином мире, является социологически непротиворечивым только в отношении экономических и геополитических процессов» [6].

Но как тогда будут развиваться и уже развиваются культурные процессы в современном мире? Возможно ли в условиях тесно взаимодействующего мира, для которого глобализация необходимо назрела как объективно, так и субъективно, сохранить этнокультурное многоцветие, многообразие и разнообразие? Как сохранить самобытность и свое лицо, свои исторические корни, многовековые традиции? Если да, то как? И нужно ли это делать? И что вообще делать для этого? То ли вопреки глобализации упорно оберегать свое, родное, привычное, традиционное, существующее испокон веков, делая для этого все мыслимое и немыслимое, используя государственно-административные, воспитательные или психологические методы воздействия, или, наоборот, способствовать сближению, ассимиляции или даже аккультурации, создавая универсальную культуру, способную развиваться в условиях изменяющегося, интегрирующего мира.

Как уже было сказано, глобализация — не случайное явление, а закономерная тенденция современности. Как и любой феномен, она не произошла стихийно, беспредпосылочно. Как любой фрактальный процесс (а человек как социальная система и все, связанное с ним, развивается согласно фрактальной парадигме, т.е. синергетично) глобализация имеет свои предпосылки развития и последствия. Поэтому ее нужно принимать как данность и относиться к ней спокойно, понимая, что любое социальное явление многогранно, и задача в том, чтобы найти ту грань, за которой возможен непоправимый урон в масштабах человечества.

В исследовательской литературе по проблеме глобализации поднимаются разные ее аспекты. Так, Е.Н.Устюгова в статье «Глобализация и культура: исторический контекст» раскрывает аспект осознания человеком своей национальной идентичности. Она пишет, что «...осознание культурной идентичности требует выявления обозначения границ, определяющих одну культурную целостность от другой. Проблема идентичности возникает вслед за отказом от трактовки индивидуального в обществе и культуре как автоматической проекции универсального порядка» [7]. Таким образом, автор обращает внимание на многослойность понятия «субъектность» и определяет идентичность как меру соотношения индивидуальной и надиндивидуальной субъективности, от осознания которой зависят оценки и самооценки человека, психологические реакции, поступки, коммуникации и многое другое.

Культурная идентификация отличается от социальной тем, что является более сложным, противоречивым процессом, в принципе незавершаемым, что в итоге не дает человеку абсолютной уверенности в выборе статуса. Культура, как известно, — понятие глубокое, многосложное, границы культурных образований всегда неточны, размыты. Поэтому культурная, а тем более национальная идентификация — процесс, в основе которого лежит самоопределение, подразумевающий творческую составляющую. А значит, в процессе культурной (этнической) идентификации проявляется сложная организация человека, субъекта, вместившего в себя весь арсенал разнообразных мотивов, идущих из прошлого, настоящего и устремленных на их основе в будущее. Это особый акт волеизъявления, регуляторами которого могут служить, помимо рациональных, масса иррациональных, культурных и цивилизационных, психологических, аксиологических, ментальных, деятельных и много других факторов. Поэтому при всей сложности культурной (этнической) самоидентификации, при всей неуверенности в выборе статуса в процессе глобализации человеку претит быть «Иваном, не помнящим родства», удивительным образом он себя позиционирует с представителями определенной культурной общности. Исходя из этих соображений глобализация не может представлять угрозу для национальных культур.

Угроза со стороны процессов современной глобализации еще более уменьшается, если рассматривать любую культуру как определенное соотношение всеобщего и индивидуального, глобального и локального, диалогического и монологического, что определяет специфику любой культуры, а вместе с тем особенности самоидентификации ее носителей, субъектов данной культуры. История знает немало случаев, когда происходили процессы взаимопроникновения отдельных культурных образований, и в результате возникали глобальные, новые культуры. Очень часто происходили факты экспансии культур, что приводило к возникновению огромных территорий, на которых доминировала одна культура над множеством локальных (например, культура арабов господствовала на обширной

географической территории Арабского Халифата в Средние века). Это один из вариантов глобализации, имеющий место в истории.

Другой вариант культурной глобализации представлен развитием и широким распространением конфессионального движения. При этом очень важно заметить, что конфессиональные принципы, которые вовлекались в определенные религиозные институты, распространяясь, формируя специальную религиозную символику, никогда не игнорировали своеобразие национальных культур ни в христианстве, ни в исламе, ни в буддизме. Поэтому современные мировые религии сохранили свои этнические особенности, что приводит к правомерности рассмотрения любого религиозного вопроса как национального. Отсюда вывод: культурная глобализация не может быть тотальной, она развивается в своем русле, не задевая всей культурной системы.

Еще одним примером глобализации в рамках культуры является развитие художественных стилей в Европе. С одной стороны, на определенных этапах развития европейской культуры во всей Европе господствовали единые стили, такие как готический, ренессансный, барокко, классический, но в каждой европейской стране они были пронизаны особым национальным колоритом. А в эпоху романтизма европейские государства щедро обменивались ценностями культуры, и, например, в архитектуре была очень модной эклектика, которая причудливо объединила элементы стилей разных народов и эпох.

Поэтому интеграция культурного пространства в истории развития человечества показывает нам, что в большинстве своих вариантов она не приводила к поглощению самобытных культурных образований. Такие примеры тоже были в истории, но лишь как частные случаи, скорее, как побочные последствия глобализации, а не как атрибутивные качества. Что касается фактов унификации или усреднения, их практически не было вовсе.

Если обратиться к историческому опыту человечества, связанному с самосознанием культуры, в нем всегда присутствовала идея целостности и универсальности культуры, как высокий идеал культуры, тем более подобный идеал никогда не воспринимался в качестве угрозы. Единый мир, единый собор, единая Земля, единая Родина, единый дом, единый язык, гражданин мира — все эти концепции были заложены в мировых религиях, гуманитарном знании, философском, научном. И тогда получается, что тенденции глобализма присутствовали всегда в человеческой культуре, и более того, они являются ее движущими силами, присутствуя в ней имманентно. А посему идея глобализма в меньшей мере навязывается извне — со стороны социально-материальных сфер.

Имманентная тенденция глобализации в содержании и сущности культуры подтверждается постоянным взаимовлиянием различных культур, а также апеллированием к забытым пластам культуры, актуализируемым спустя продолжительное время. Думается, что идея монотеизма в религиях играет здесь не последнюю роль, так как на протяжении двух тысячелетий формировалась во многих культурах единая система духовных ценностей.

Современные глобализационные потоки поставили перед культурами задачу двигаться в одном направлении. На этом пути, безусловно, неизбежны противоречия, даже столкновения элементов и пластов культуры. Мощные порывы глобализации вызывают к жизни противоположные силы сохранения границ самобытности, традиционности. Но это не конфликт, а борьба противоположных тенденций, которые уравнивают процессы глобализма, оберегая его от чрезмерной масштабности и непредсказуемости. Определяются пути и средства для регулирования отношений между полюсами, как-то идея мультикультуризма.

Более того, существует позиция, согласно которой «...если изоляция от мирового рынка — проигрышная стратегия, то единственное, что позволит избежать или как-то сгладить его отрицательные последствия, — это сохранение культуры» [4]. Автор данного высказывания раскрывает специфику культурной глобализации, выявляя ее позитивный потенциал, реализация которого расширит границы культурного пространства его за рамки локальных образований и одновременно сохранит особенности каждого из них. «Нельзя спрятаться от мирового рынка в скорлупу своей этнической или национальной идентичности, но и в условиях глобальной экономики можно сохранять свою национальную идентичность, придав ей характер культурной ментальности, существующей в масштабе уже не отдельной страны или региона, а всего мира» [4].

Думается, что подобные футурологические прогнозы невольно возвращают нас к проблематике, поставленной в заголовке настоящей статьи: «Маргинал или манкурт?». Принято считать, что понятие «маргинальность» в научный оборот первым ввел американский социолог Роберт Парк в своем эссе «Человеческая миграция и маргинальный человек» (Парк Р. Человеческая миграция и марги-

нальный человек. — Чикаго, 1928. — С. 881–893.), в котором выразил свои взгляды на процессы взаимодействия в среде американских иммигрантов, прибывших из разных континентов. Начав изучение последствий неадаптированности иммигрантов, он в итоге приходит к выводу, что «...маргинальный человек — всегда более цивилизованное существо, носитель космополитической культуры, продукт дезорганизации традиционного общества» [8].

«Космополит», или иначе «гражданин мира», — идеал немало числа мировоззренческих конструкций, имеющих начало в философии античных киников, выразивших острый протест против человеческих волеизъявлений и видевших в них только угрозу для человека как родового существа. Долой все условные социальные границы: государственные, культурные, этнические. В унисон им звучат некоторые современные концепции генетики и антропологии о том, что деление людей на расы — неоправданно, в целом антигуманно, так как сродни делению собак на породы. В дискурсе киников присутствовал полный асоциологизм с присущим ему аморализмом (современные циники). И это есть не что иное, как проявление крайней формы социофобии, что явно демонстрирует отказ от всякой умеренности, нарушение мудрого принципа «золотой середины».

Применительно к феномену «маргинализма» принцип «золотой середины» — краеугольный камень. Маргинал и есть воплощение срединности между различными культурами, он продукт гармоничного «стыка» культур, духовно более обогащенный. Он заявка, продукт современного глобализирующегося времени, стирающего четкие границы между народами и этносами. Но это не гибрид, понимаемый как нечто безликое, пестрое, лишенное определенности. Подобное понимание маргинала порождает проблему маргинальной личности, спровоцированную самим социумом.

Об этом пишет американский социолог Эверетт Стоунквист в своем монографическом исследовании «Маргинальный человек» (1937 г.), предлагая рассмотреть проблему маргинального человека через призму культурного конфликта [9]. Маргинальная личность рассматривается им на примере личности, находящейся между двух огней, двух культур, которые переплетаются, порождая новую, объединяющую эти две. Исследователя интересуют психологические аспекты маргинальности. Маргинал погружен в психологическое пространство между разными культурами, социальными мирами, где происходит доминирование одного мира над другим. Когда подобное доминирование протекает в форме неприятия «чужака» косным социальным окружением, возникает непременно конфликт, вызванный осознанием своего подавленного положения. И тогда возникают внутреннее напряжение, стесненность, разочарованность, отчаянность, бессмысленность существования, агрессивность.

Но, как было сказано выше, маргинал не лишен этнической идентичности, он способен адекватно идентифицировать себя, но помимо этого он близок и к другой культуре, обладая хорошей возможностью гармонично их объединить. Но чтобы его этническая самоидентификация была полной, необходимы как его собственные усилия, так и взвешенная программа действий со стороны социума, направленных на сохранение богатства родной культуры. Маргинал — не манкурт.

Маргинальная личность, впитавшая в себя ментальные черты разных культур, будучи их ярким носителем, никогда их не утерять, а напротив, будет способствовать их единосуществованию взаимобогащению, но никак не смешению. Такова загадочная природа духа.

Список литературы

- 1 Википедия. — [ЭР]. Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wik/> (дата обращения: 01.10.2015).
- 2 Дробязко Н.Е. Маргинальная культура в современном обществе // Аналитика культурологии. — 2011. — № 19. — С. 8–14.
- 3 Ортега-и-Гассет. Восстание масс. — М.: АСТ, 2002. — 509 с.
- 4 Межуев В.М. Модернизация и глобализация: два проекта «эпохи модерна» // Глобализация и перспективы современной цивилизации. — М.: ООО КМК, 2005. — С. 23, 24.
- 5 Данилевский Н.Я. Россия и Европа. — М.: Институт русской цивилизации, 1991. — 816 с.
- 6 Егоров В.Н. Философия культуры и дискуссии о процессах глобализации // Глобализация и перспективы современной цивилизации. — М.: ООО КМК, 2005. — С. 98–111.
- 7 Устюгова Е.Н. Глобализация и культура: исторический контекст // Философские науки. — 2005. — № 12. — С. 34–38.
- 8 Парк Р.Э. Человеческая миграция и маргинальный человек // Социальные и гуманитарные науки. Сер. Социология. — 1998. — № 3. — С. 167–176.
- 9 Стоунквист Э. Маргинальный человек. Исследование личности и культурного конфликта // Современная зарубежная этнография. Реферативный сборник. — М.: ИС РАН, 1979. — С. 90–112.

Б.Ж.Жүсіпова

Маргинал ма әлде мәңгүрт пе?

Мақала авторы қазіргі әлемдегі мәдени қоғамның аса көкейтесті этникалық маргиналдық туралы мәселені көтеріп отыр. Этникалық маргиналдық ұлттық мәдениеттерді, дәстүрлерді, олардың ерекшелігін, ішкі байлығын сақтауға күмән келтіретін сияқты. Ол рас па? «Маргинал» «мәңгүрт» деген сөздің синонимі бола ма? Біздің болашағымызда бізді бір бірімен араласып кеткен, тарихи тамырларын жоғалтып алған этникалық гибридтер күтіп тұрған жоқ па? Бір жағынан, жаһандану — өркениеттің уақытқа сай жауабы, ал қазіргі жағдайда ондағы адамның өзін танып білу жолындағы рухани азаттығының деңгейі қалай болмақ.

B.J.Zhusupova

Marginal or mankurt?

The author raises the current modern world cultural community, the problem of ethnic marginality, which seemingly makes a call to the preservation of national cultures, traditions, leveling them and thereby destroying the inherent time immemorial unique identity and inner wealth. But is it? Is the concept of «marginal» and «mankurt» synonymous? Do not expect us in the future society of ethnic hybrids, assimilating each other and create a faceless universal human, national culture, devoid of historical roots? On the one hand, globalization — a necessary civilization application time, but what is the degree of spiritual freedom of man in the process of identity and how it is possible in the present circumstances.

References

- 1 Wikipedia, [ER]. Access mode: <https://ru.wikipedia.org/wik/> (the date of circulation: 01.10.2015).
- 2 Drobyazko N.E. *Analysis of Cultural Studies*, 2011, 19, p. 8–14.
- 3 Ortega y Gasset. *Revolt of the Masses*, Moscow: AST, 2002, 509 p.
- 4 Mezhuov V.M. *Globalization and perspectives of modern civilization*, Moscow: OOO KMK, 2005, p. 23–24.
- 5 Danilevsky N. *Russia and Europe*, Moscow: Institute of Russian civilization, 1991, 816 p.
- 6 Egorov V.N. *Globalization and perspectives of modern civilization*, Moscow: OOO KMK, 2005, p. 98–111.
- 7 Ustyugova E.N. *Philosophical Sciences*, 2005, 12, p. 34–38.
- 8 Park R.E. *Social and Human Sciences. Ser. Sociology*, 1998, 3, p. 167–176.
- 9 Stounkivist E. *Modern foreign ethnography. Abstract collection*, Moscow: IP RAN, 1979, p. 90–112.

В.И.Разумов

Омский государственный университет им. Ф.М.Достоевского, Россия
(E-mail: razumovvi@omsu.ru)

Опыт формирования интеллектуальноёмкой инновационной деятельности

На примере разработки организационно-деловой игры Инсейфинг

В статье осмыслены кризисные явления, наблюдающиеся в науке и образовании. Проанализированы причины кризиса, которые усугубляются бюрократизацией отношений. Подмечено, что стагнация в науке и образовании носит угрожающий для общества характер. Автор приходит к заключению о необходимости интеллектуальной революции, где ключевое значение будут приобретать новые интеллектуальные технологии. На примере формирования новой организационно-деловой игры — Инсейфинг, созданной на основе междисциплинарной научной теории динамических информационных систем, показана возможность соединения учебного процесса в любой области с элементами научного исследования и проектирования.

Ключевые слова: наука, образование, интеллектуальные технологии, инсейфинг.

Кризисные явления, начавшись в конце XX в., усиливаются в XXI в. При осмыслении причин кризиса обращает на себя внимание возрастающее рассогласование между декларируемым переходом к стратегиям интенсивного развития, основанного на инновациях, и кризисными явлениями, наблюдающимися в науке и в образовании (НО). Если оценить состояние науки на начало XXI в., уместно обратить внимание на важное обстоятельство. С середины XX в. начинается бурное развитие информационных технологий, ЭВМ, систем связи. Кажется очевидным, интеллектуалы, получая мощнейшие инструменты усиления мышления, коллективной работы, осуществляют выход на качественно новый уровень в развитии науки. Так ли это?

На начало XXI в. для фундаментальной науки накапливается всё больше болезненных вопросов. Существует ли рациональное обоснование для математики или она есть эффективная и пока безальтернативная универсальная сциентистская мифология? Не раскрыта природа электрического тока, так же как и нет ясности по определению места информации в физической реальности. Серьёзное достижение биологов — открытие генетического кода, по сути, ограничено описаниями механизмов синтеза первичных структур белковых молекул. Если воздержаться от вопросов о том, как образуются их третичные структуры (загадка вторичного генетического кода), уместно задать вопросы о логистике и навигации требуемых аминокислот в нужный момент в строго определённые места сборки молекулы белка. Эти процессы у каждой информационной РНК по демону Максвелла курируют?! Отсутствуют надёжные, достаточно корректные в научном отношении гипотезы, объясняющие происхождение жизни, человека, общества. Социальные и экономические науки с момента своего появления сталкиваются с фундаментальными вопросами о статусе законов, регулирующих хозяйственные и социальные процессы. Гуманитарные науки, к сожалению, с конца XX в. мало влияют на ускоряющийся рост насилия в обществе, усиление рассогласований, непонимания разными субъектами друг друга.

Разворачивается серьёзная критика современной науки. С одной стороны, она ведётся в пределах «корпорации». К примеру, с критическим обсуждением состояния современной науки в русле «Methodenstreit» выступают философ Н.С. Розов [1], экономисты В.М. Ефимов, П.А. Ореховский [2–4], социолог Б. Риддингс [5]. С другой стороны, наука жёстко критикуется практиками, в частности, С.Б. Переслегиным [6–7], Н. Талемом [8].

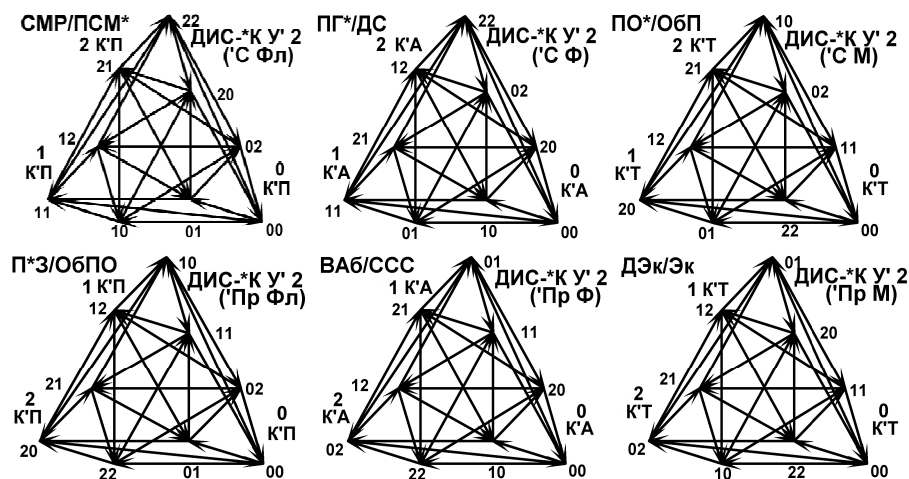
Уместно делать выводы о глубоком кризисе в науке, распространяющемся на образование, усугубляемом бюрократизацией отношений в институтах НО.

Относительно образования сложно не обнаружить не только эффекты девальвации дипломов, но и в целом снижение его эффективности. Большое число молодёжи во всем мире, оканчивая даже престижные вузы, только через не прямые механизмы используют высшее образование инструментом повышения качества жизни. Сформулируем следующий тезис. От второй половины XX в. наблюдается дрейф образования в направлении обслуживания функций занятости и социализации, политиче-

ской лояльности в обществе. Сделаем ещё одно утверждение. Избыток населения всегда требовалось занимать: пирамиды и иные циклопические сооружения, крестовые походы и пр. Вероятно, НО становятся более «цивилизованными» областями в рамках диверсификации занятости последних десятилетий.

Вместе с тем стагнация в НО носит угрожающий для развития общества характер. Без интеллектуальной революции человечеству невозможно перейти в новую эпоху, характеризующуюся установкой на интенсивное инновационное развитие, где будет достигнут эффект конвергенции технологий, как установка на симбиоз на дополнение High-Tech/High-Hume. В указанном направлении ключевое значение приобретают новые интеллектуальные технологии, возникающие в процессах интеграции науки, образования, проектирования. Фактически здесь ставится вопрос о сосредоточении усилий над разработкой новых интеллектуальных технологий (ИнТ). Рассмотрим это на примере формирования новой организационно-деловой игры — Инсейфинг, созданной на основе междисциплинарной научной теории динамических информационных систем (ТДИС) [9, 10].

Применение Инсейфинга начинается с краткого ознакомления с аппаратом ТДИС. Применение ТДИС начинается с установления исходной категории, фокусирующей знания об исследуемом объекте и интереса к его освоению. В ранге такой категории могут выступить названия (курсовой, выпускной, квалификационной работ, статьи, диссертации, проекта, темы учебного занятия и т.д.). Развёртывание системы знаний относительно исходной категории начинается операцией дешифровки, когда данная категория детализируется в тройке категорий (1-й уровень дешифровки), каждая из полученных категорий подвергается следующей дешифровке (2-й уровень дешифровки) и т.д. Нас будет интересовать категориальная схема (КС), образованная в последней дешифровке. Если говорить о широко практикуемой дешифровке 2-го уровня, то здесь образуется КС в форме девятивершинника, где каждая из 9 вершин есть категория. Эти 9 категорий составляют триады, а каждой из них соответствуют 3 категории — продукты дешифровки 1-го уровня как имена этих триад. В отношении к полученной КС предпринимаются мутации. Это перестановки категорий по определённым алгоритмам. В результате образуются шесть новых триад и меняется геометрия обхода вершин в КС. Относительно 13 категорий, представленных в первой КС (исходная категория, 3 категории от дешифровки 1-го уровня, 9 категорий от дешифровки 2-го уровня), в результате мутаций образовались 6 новых триад. К ним предпринимаются свёртки — процедуры подбора новых категорий в качестве имён для образованных триад. Приведём пример образования такого девятивершинника из работы [11] (рис.).

Обозначения: базовые мутации триады: ВАБ — воплощение абстрактного, ДЭк — доступ к эксперименту, ПГ* — проверка гипотезы, П*З — понимание закономерностей, ПО* — понимание опыта, СМР — саморазвитие; базовые типы организации психики: ДС — давление страха, ОБП — обучение подражанием, ОБПО — обучение практическим освоением, ПСМ* — подключение к СМР Мироздания, ССС — создание средств страхования, Эк — эксперимент; базовые аспекты проведения исследования: 'Пр — приложение, 'С — становление, соответственно, М — математики, Ф — физики, Фл — философии; остальное: К'А, К'П, К'Т — информационный критерий, соответственно, активный, пассивный, трансформирующий

Рисунок 1. Базовые мутации ДИС-компьютера уровня 2 на языке канонической нумерации его вершин (ДИС-*К У' 2)

В КС на рисунке приведён результат исследований методологического назначения. С его помощью можно выходить на определения ТДИС, использованные в данной ИнТ, а также привлекать по мере необходимости остальной когнитивный потенциал ТДИС и её приложений. В частности, это изучение функциональных особенностей, имитационное и численное моделирование, использование номологической базы как полученной в развитии ТДИС и её приложений и включённой в их аппарат полностью связанной системы категорий. Всё упомянутое предназначено в ранге новой ИнТ к применению в исследованиях, обучении, проектировании. Инсейфинг позволяет задействовать аппарат ТДИС для организации коллективной работы группы исследователей, проектировщиков, учащихся.

Проводить Инсейфинг можно так. Работа начинается выделением вместе группой исходной категории. После этого последовательно проводятся дешифровки (как правило, до 2-го уровня), мутации (обычно используются исходная и ещё две схемы — верхний ряд КС на рис. 1), свёртки. Объёмные схемы упрощаются до плоских проекций КС, доступных для изображения любым участником игры. Обязательным остаётся расстановка индексов, где однозначные индексы соответствуют категориям 1-го уровня дешифровки, двузначные — категориям 2-го уровня дешифровки и т.д. При условии ограничения дешифровок уровнем два (рис. 1) ведущий переходит к распределению ролей. При работе с КС уровня два (девятивершинники на рис. 1) каждая из девяти категорий, обозначенных двузначными индексами, соответствует позиции эксперта. Эксперты разделяются на три тройки. Возникает очевидный вопрос, по какому критерию тройки формируются как на КС, так и в игре? В ТДИС тройки категорий образуются при условии сочетания математических свойств и онтологических характеристик, где индексы на формальном уровне составляют информационные критерии (активные, пассивные, трансформирующие) [12; 204–210, 13; 123–139]. Поэтому Инсейфинг, с одной стороны, располагает потенциалом для комбинирования значительного числа триад, с другой — при условии лимита времени мы ограничиваемся только важнейшими из комбинаций. В соответствии с КС на рисунке это триады: 00, 01, 02; 10, 11, 12; 20, 21, 22. Задача экспертов в генерации знаний, концентрируемых данной категорией, в интересах развития единого (системного) представления о всей триаде как о категории первого уровня дешифровки (0, 1, 2). Работа над этими категориями закрепляется за модераторами по каждой тройке. Они организуют коммуникацию в подгруппе, аккумулируют результаты, представляют отчёт для вопросов и обсуждения. Из числа группы может быть выделен генеральный модератор, курирующий работу группы в целом, подводящий общий итог работы. Таким образом, требуется тринадцать человек (9 экспертов, трое модераторов, генеральный модератор). С учётом того, что на практике группы имеют разный численный состав, действует следующая схема. При избыточной численности можно по некоторым категориям назначать двух (в исключительных случаях и более) экспертов, модераторов. Допускается наделение одного или нескольких человек статусом наблюдателей. При недостатке людей возможно совмещение ролей — эксперта и модератора. Если число участников в пределах 9–7, некоторые из экспертов отвечают за две категории. При ещё меньшем числе вся группа последовательно рассматривает позиции схемы, двигаясь по циклам: 00, 01, ..., 20; 0, 1, 2.

В группах из трёх экспертов и модератора начинается обсуждение тем, выраженных категориями — 0, 1, 2. Оно продолжается от 15 до 30 мин. Общность обсуждению придают вопросы, ассоциированные, соответственно, с индексами — 0, 1, 2; и по триадам циклически — 00, 01, 02; 10, 11, 12; 20, 21, 22. В интересах облегчения понимания хода игры и внесения в работу участников элементов стандартизации работу над каждой из категорий триады ориентируем как ответы на вопросы: что? как? зачем? Вопрос «что?» подразумевает характеристику предмета, составление понятийной базы. Вопрос «как?» указывает на инструментальную часть, т.е. какие методы, технологии могут быть здесь применены. Вопрос «зачем?» подразумевает формулирование для системы цели, а также указание на то, в какую более масштабную систему встраивается система, разрабатываемая в Инсейфинге. После обсуждения осуществляется переход к представлениям модераторами материалов. Выступления до 5 мин., после чего в течение до 10 мин задаются вопросы и проводится обсуждение. После выступления третьего модератора сами модераторы образуют группу для обсуждения заданной для Инсейфинга темы. Их задача — сформировать систему представлений, в которой были исходно заинтересованы участники. Обсуждение длится до 15 мин, после этого выступает один из модераторов до 5 мин, задаются вопросы и проводится обсуждение, до 10 мин. В случае, если были предусмотрены наблюдатели, они привлекаются в роли оппонентов для оценки презентуемых идей и предложений.

Собранные материалы становятся основой для подготовки заключения, предусматривающего концепцию, программу, план деятельности относительно проекта, обсуждаемого в Инсейфинге.

Инсейфинг начинает формироваться в ходе интерференций опытов по созданию инновационного аппарата проектирования систем любого типа, расширением ТДИС в области приложений. Достоинством Инсейфинга в сравнении с известными организационно-деятельностными играми в традиции Г.П. Щедровицкого и его последователей, технологией форсайта С.Б. Переслегина — Знаниевый реактор [14] является сочетание интерактивности и эвристичности с научной обоснованностью конструкций, используемых в подготовке и проведении Инсейфинга. Общая, логически осмысленная и однозначно понимаемая на формальном уровне конструкция (в рассматриваемом здесь случае это КС девятивершинника) оказывается интерфейсом, поддерживающим совместную работу группы по обсуждению избранной темы.

Практика двух лет применения Инсейфинга продемонстрировала эффективность его использования в разных группах. Наряду с учёными и преподавателями, управленцами и бизнесменами Инсейфинг удачно используется в обучении студентов любых курсов и специальностей. Критичным выступает только уровень мотивации студентов к обучению. Часть опытов Инсейфинга сосредоточена на сайте «Первая смысловая сеть», архитектура которого выполнена на математической базе ТДИС [15].

Итак, есть основания заключать о Инсейфинге как новой ИнТ, эффективно применяемой в образовании и позволяющей соединять учебный процесс в любой области с элементами научного исследования и проектирования.

Список литературы

- 1 *Розов Н.С.* Колея и перевал: макросоциологические основания стратегий России в XXI в. — М.: Российская полит. энцикл. (РОССПЭН), 2011. — С. 13–22.
- 2 *Ефимов В.М.* Дискурсивный анализ в экономике: пересмотр методологии и истории экономической науки // *Экономическая социология*. — 2011. — Т. 12. — № 3. — С. 15–53.
- 3 *Ефимов В.М.* Дискурсивный анализ в экономике: пересмотр методологии и истории экономической науки // *Экономическая социология*. — 2011. — Т. 12. — № 3. — С. 5–79.
- 4 *Ореховский П.А.* Неоднородность экономических агентов и неравный обмен: политико-экономические очерки. — М.: Ин-т экономики РАН, 2013. — 232 с.
- 5 *Ридингс Б.* Университет в руинах: пер. с англ. А.М. Корбута; под общ. ред. М.А. Гусаковского. — Минск: БГУ, 2009. — 248 с.
- 6 *Переслегин С.Б.* Самоучитель игры на мировой шахматной доске. — М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2007. — 619 с.
- 7 *Переслегин С.Б.* Опасная бритва Оккама. — М.: АСТ: Астрель, СПб.: Terra Fantastica, 2011. — 664 с.
- 8 *Талеб Н.Н.* Антихрупкость. Как извлечь выгоду из хаоса. — М.: КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2014. — 768 с.
- 9 *Дусь Ю.П.* Приложения аппарата ТДИС в управлении коммуникациями (с выходом на разработку инсейфинга) / Ю.П. Дусь, Д.Ю. Поминов, В.И. Разумов, Л.И. Рыженко, В.П. Сизиков, В.Г. Цой // *Вестн. Омского ун-та*. — 2013. — № 4. — С. 253–259.
- 10 *Dus Yu.P.* Insafing: new promising form of intellectual communications / Yu.P. Dus, D.Y. Pominov, V.I. Razumov, L.I. Ryzhenko, V.P. Sizikov, V.G. Tsoy // *International Journal of Management, Knowledge and Learning*. — 2014. — № 3. — P. 25–42.
- 11 *Разумов В.И.* Практика с мутациями ДИС-компьютеров / В.И. Разумов, В.П. Сизиков // *Вестн. НГУ. Сер. Философия*. — 2013. — № 3. — С. 16–22.
- 12 *Разумов В.И.* Информационные основы синтеза систем: в 3 ч. Ч. I. Информационные основы системы знаний: монография / В.И. Разумов, В.П. Сизиков. — Омск: Изд-во ОмГУ, 2007. — 266 с.
- 13 *Разумов В.И.* Информационные основы синтеза систем: в 3 ч. Ч. II. Информационные основы синтеза: монография / В.И. Разумов, В.П. Сизиков. — Омск: Изд-во ОмГУ, 2008. — 344 с.
- 14 Знаниевый реактор. — [ЭР]. Режим доступа: <http://znatech.ru/>.
- 15 Первая смысловая сеть. — [ЭР]. Режим доступа: <http://thoughttring.com/>.

В.И.Разумов

Инновациялық қызметтің интеллектуалдық сыйымдылығын қалыптастыру тәжірибесі

Инсейфинг ұйымдастырушылық-іскерлік ойынды әзірлеу мысалында

Мақалада ғылым мен білімде байқалатын дағдарыстық құбылыстардың мәні ашылды. Бюрократиялық қатынастармен қиындай түскен дағдарыстың себептеріне талдау жүргізілді. Ғылым мен білімде болып жатқан стагнация қоғам үшін қауіпті екені көрсетілді. Автор жаңа интеллектуалды технологияларға басты орын беретін интеллектуалдық революцияның қажеттілігі туралы қорытындыға келді. Динамикалық ақпараттық жүйелердің пәнаралық ғылыми теориясы негізінде жасалынған Инсейфинг ұйымдастырушылық-іскерлік ойынды қалыптастыру мысалында автор әр саладағы оқу үрдісін ғылыми зерттеу мен жобалаудың элементтеріне қосу мүмкіндіктерін көрсетті.

V.I.Razumov

The experience of forming knowledge-based innovative activities

For example, the development of organizational and business games Insafing

In the article there are analyzed the crisis phenomena observed in science and education. The causes of the crisis, exacerbated by the bureaucratization of relations. Noticed that the stagnation in science and education is threatening to society character. The author comes to the conclusion about the need for intellectual revolution, where the key value will be to acquire new intellectual technology. For example, the formation of a new organisational-business games — Insafing created on the basis of interdisciplinary scientific theory of dynamic information systems, the author shows the connection of the educational process in any field with elements of research and design.

References

- 1 Rozov N.S. *Track and Pass: macrosociological base Russian policies in the XXI century*, Moscow: Russian Political Encyclopedia (ROSSPEN), 2011, p. 13–22.
- 2 Efimov V.M. *Economic sociology*, 2011, 12, 3, p. 15–53.
- 3 Efimov V.M. *Economic sociology*, 2011, 12, 3, p. 5–79.
- 4 Orekhovskiy P.A. *The heterogeneity of economic agents and the unequal sharing of political and economic essays*, Moscow: Institute of Economics, Russian Academy of Sciences, 2013, 232 p.
- 5 Ridings B. *University of ruins* / trans. A.M. Korbuta; ed. M.A. Gusakovskiy, Minsk: BSU, 2009, 248 p.
- 6 Pereslegin S.B. *Teach games on the world chessboard*, Moscow: AST; SPb.: Terra Fantastica, 2007, 619 p.
- 7 Pereslegin S.B. *Dangerous Occam's razor*, Moscow: AST; Astrel, SPb.: Terra Fantastica, 2011, 664 p.
- 8 Taleb N.N. *Anthropist. How to benefit from chaos*, Moscow: Kolibri, Azbuka-Atticus, 2014, 768 p.
- 9 Dus Y.P. *Application of the device TDIS in communications management (with the development of Insafing)* / Y.P. Dus, D.Yu. Pominov, V.I. Razumov, L.I. Ryzhenko, V.P. Sizikov, V.G. Choi // *Vestnik Om. Univ.*, 2013, 4, p. 253–259.
- 10 Dus Y.P. *Insafing: new promising form of intellectual communications* / Y.P. Dus, D.Y. Pominov, V.I. Razumov, L.I. Ryzhenko, V.P. Sizikov, V.G. Tsoy // *International Journal of Management, Knowledge and Learning*, 2014, 3, p. 25–42.
- 11 Razumov V.I. *Practice with mutations DIS-PC* / V.I. Razumov, V.P. Sizikov // *Vestn. NSU. Series Philosophy*, 2013, 3, p. 16–22.
- 12 Razumov V.I. *Information bases synthesis systems: 3 pm, Part I. Basic knowledge of Information Systems: Monograph* / V.I. Razumov, V.P. Sizikov, Omsk: Omsk State University Publishing House, 2007, 266 p.
- 13 Razumov V.I. *Information bases synthesis systems: 3 pm, Part II. Information Synthesis basics: Monograph* / V.I. Razumov, V.P. Sizikov, Omsk: Omsk State University Publishing House, 2008, 344 p.
- 14 Znanievyy reactor, [ER]. Access mode: <http://znatech.ru/>.
- 15 The first semantic network, [ER]. Access mode: <http://thoughtring.com/>

G. Temirton (Sadykova)

Central State Museum of Republic Kazakhstan
(E-mail: galtem.kz@mail.ru)

Kazakhstan: cultural integrations in world space Some results of sociological research

The article from the standpoint of the scientific study considers the topical issues of cultural integration, level and vectors of its development in the conditions of Kazakhstan. On the basis of scientific data obtained in the course of scientific and applied project «Vectors of integration of culture of Kazakhstan in world space and innovative processes in culture» (2012–2014 years, KazNIR of culture, Research Project Manager — Galiya Temirton) various aspects and cultural integration mechanisms are disclosed, some of the results of sociological research, characterizing the perception of the general public and expert community cultural integration processes are given, and the degree of entry of our country into the world cultural processes are shown, the main indicators of integration on accordance with the opinion of the respondents are found out. Thus, the article demonstrates some results of the research, representing a valuable material for studying the processes of cultural integration, to identify its features, characteristics, risks and benefits from the point of view of the national interests of Kazakhstan.

Key words: Kazakhstan culture, vectors of integration, outer cultural space, originality, unitization, dialogue of cultures.

Introduction. Particularity of complex sociological research «Culture of Kazakhstan: Vectors of integration into the global community ...» was detailed and phased study of perception of cultural integration of Kazakhstan, its stages, processes, advantages and disadvantages, risks and significance for the development of Kazakhstan for four years (2011, 2013–2014). In a comprehensive study interesting results, which are a valuable material for studying the processes of cultural integration, identify its features, characteristics, risks, and benefits from national interests of Kazakhstan were obtained.

In the survey took part experts, representatives and professionals in the field of culture, as well as the respondents are not related to the culture. On the first stage, Kazakhstani respondents from 10 regions of the country; the second — from all regions of Kazakhstan and from over 36 countries of the CIS and foreign countries; in the third stage, expert survey among scientists, cultural workers and intellectuals, political scientists, sociologists, public officials, public figures and experts in the field of information technology and etc., from 12 countries, including Kazakhstan, the Russian Federation, Tajikistan, Uzbekistan, Belarus, Georgia, Moldova, Belgium, Singapore, South Korea, Switzerland, Japan.

Vectors of cultural integration. The results of the first year of the study (phase) showed that the Kazakhs correctly understand the evidence that symptoms of modernity began the processes of globalization and integration, constantly expanding and has a huge impact on the existence of human communities. These states of the national culture interact with the universal world process. Perhaps, that's why 70% of respondents understand the *cultural integration* as a process of deepening of cultural interaction and mutual influence between states, national cultural groups and history and cultural area. Only 30% of the total number of respondents associated with the processes of negotiation forms of culture and communication of cultural institutions [1].

Under the conditions of transparency, the national communities, the states actively join with political, economic and cultural cooperation. At the same time, trend development towards anti-total integration, which is expressed in the desire to preserve national identity. Although the majority of respondents (65%) responded positively to the question: What promotes cultural integration? as opportunities for dialogue, 8% were convinced that the processes of cultural integration will lead to disruption of national identity.

The results obtained in the second stage of the study are somewhat different from the starting value judgment respondents. On this question was answered as follows (in % ratio) (Fig. 1):

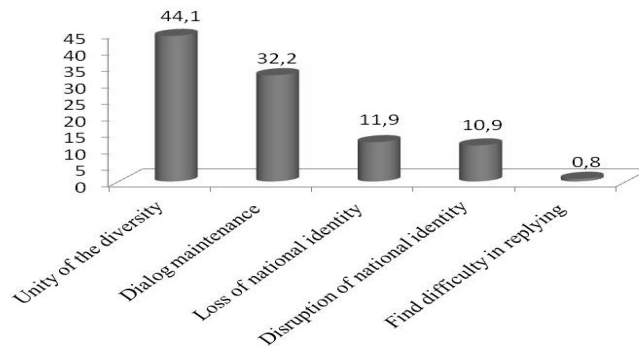

Figure 1. Area of Effect cultural integration

In the context of the country CIS respondents believe that cultural integration is primarily contributes to the unity of the diversity, whereas the respondents of Kazakhstan and foreign countries respondents are of the opinion that the cultural integration contributes to the dialog maintenance [2].

The comparative analysis of the results of the first two phases of the study indicates a transformation of attitudes of the respondents (representatives of different countries) on the vectors of cultural integration in the direction of reducing the positive ratings and negative growth. Perhaps, this is due to the fact that an active discussion of processes of cultural integration in the general public has become more critical and thus formed the basis for a more skeptical view and value judgments of the respondents [3].

The global cultural process integration. For any country that pursues certain objectives entry into the global cultural process an important step. A positive process associated with the promotion of the achievements of national culture abroad and the convergence of the aims and objectives of Kazakhstan and world culture by the opinion of the dominant number of respondents. The results of the second phase of the study showed a slight dynamics of respondents' opinions regarding the outcomes of entering into the world cultural process. On the question: In your opinion, what to a greater extent involves entering into a world cultural process? (% of respondents) given the following answers (Fig. 2):

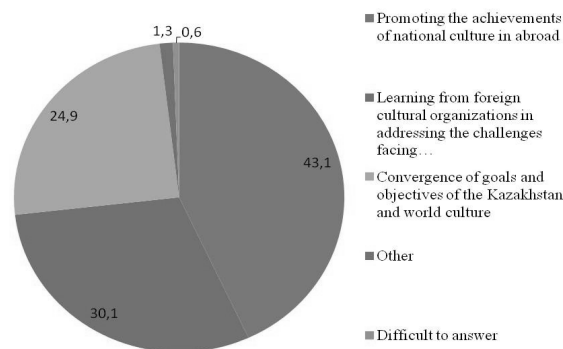

Figure 2. Degree of entry into the global cultural process

Almost half of the respondents believe that integration into the global cultural process primarily involves the promotion of national culture in abroad. To a large extent this view is inherent to the Kazakhs (every second).

About a third of respondents believe that entry into the world cultural space means borrowing the experience of foreign cultural organizations in addressing the challenges facing the national culture. Such a rational approach is characteristic to the respondents from foreign countries.

A quarter of respondents believe that the entry into the global cultural process involves the convergence of the aims and objectives of Kazakhstan and world culture. This position typical to the respondents from the CIS countries, except of Kazakhstan.

The key indicators of cultural integration. One of the main objectives of the study was to determine the main indicators of integration in accordance with the opinion of the respondents. More than half of respondents believe that the main indicator of integration is to follow the fundamental principles of international relations. This figure among the respondents in the CIS countries is 1.1 times higher than among the Kazakhs and the respondents from foreign countries. Every fourth respondent is a key indicator of integration refers to the desire to fit into the system of civilized nations. This opinion is more characteristic to the Kazakhs and respondents from foreign countries (indicator 2.4 times and 2 times higher than similar). Opinion of respondents by country (% of respondents) (Fig. 3):

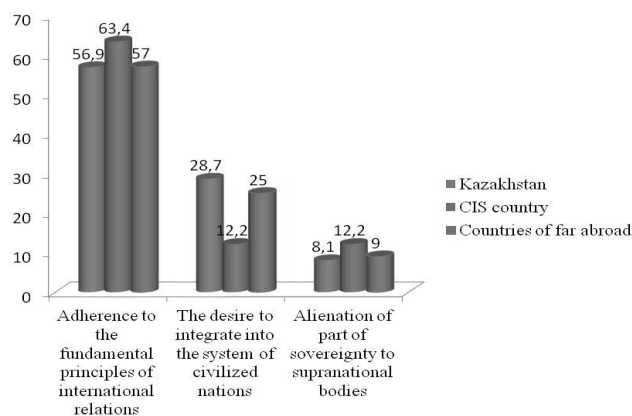

Figure 3. Key indicators of integration in the context of the country

Every eleventh respondent indicator of integration refers to the alienation of part of their sovereignty to supranational bodies. Such a view is most characteristic of the respondents from the CIS countries (every eighth), the rate of 1.5 times and 1.4 times higher than those among local and foreign respondents (CIS countries).

The comparative analysis of the responses for 2012–2013 captures the positive trend in the estimates and opinions on the key indicators of integration. Accordingly, we can conclude that the dominant majority of respondents positively tuned to the processes of cultural integration, considering it impossible to international relations without mutual integration, including cultural, and thus Kazakhstan will be among the civilized nations. Only one tenth of the survey participants relates to the cultural integration of Kazakhstan as negative, because they believe that will happen erosion of national identity and the integration process would entail the alienation of sovereignty and dependence of cultural foundations of Kazakhstan on global integration trends.

Expert opinion. On the final stage the significant difference of sociological research of the project is the expert survey instead of the traditional mass survey. It is this fact has allowed identifying more clearly the perception and attitude towards cultural integration of Kazakhstan. To identify the key vectors of cultural development and its integration into the global cultural space.

The results of the survey showed some interesting differences in the perception of cultural integration among the Kazakh experts and their colleagues from near and far abroad. Thus, among the majority of domestic respondents (55.5%) dominates the view that cultural integration is primarily a strategy of cultural policy, which is based on a form of organization of interactions between cultures of different communities through a common planning, designing, conceptualizing the process of creating a common cultural space. It is noteworthy that a similar view is held by only one-sixth of foreign experts.

About a quarter of Kazakh experts (22.2%) and the same number of foreign (23.6%) believe that cultural integration — a functional interdependence between different elements of culture.

Almost one in six national experts (18.5%) indicates that cultural integration is a «social integration» and refers to the correspondence between cultural norms and the actual behavior of a culture, as well as logical, aesthetic coherence between cultural values. Among the foreign experts similar perception of cultural integration is typical only for each of the eighth-ninth respondents.

Analysis of the results shows that the perception of cultural integration among domestic and foreign participants of the expert survey significantly differs. So, if among foreign experts (35.4%) dominated the

perception of cultural integration as the relationship of various parts of the culture, when they come together in a kind of integrity of the main elements of culture and difference of minority, non-principal elements. Noteworthy is the fact that this view tend to only 27 (!) respondents of Kazakh experts. It will be recalled that local experts are more impressed by the perception of cultural integration as a strategy for cultural policy [4].

It can be assumed that similar polarity of perspectives on cultural integration due to the fact that at the time of the expert survey in the Kazakh society actively discussed the draft of the concept of cultural policy. In this context, cultural integration is closely linked to the formation and conceptual content of the document of state importance [5]. Obviously, for domestic experts important is the fact that the potential filling of the cultural integration as such, as well as the definition of its key areas and forms directly related to and dependent on the state policy in the field of culture. Thus, the processes taking place in the sphere of culture do not occur randomly, but are adjusted and controlled by the instruments of state power [6].

It is understandable that the modern form of state participation in culture is a cultural policy, which includes the coordination and regulation of cultural activities related to the preservation and operation of historical and cultural heritage. Thus ensuring equal access for all to culture, art, and support all types of creative work, as well as the cultural presence in other countries and the impact. Apart from the fact that the state provides financial (budget), administrative, legal and moral support for virtually all types of cultural activities, its cultural features designed to meet the needs of people and society. The cultural activities, including the cultural integration are the content of cultural policy [7].

Currently, the post-Soviet integration processes occur, for example, the creation of the Eurasian Union. Formation of a single economic space agenda of which the issues of cultural integration of partner countries, as well as ways and means for its implementation, which in turn, makes it necessary to identify the advantages and disadvantages of the processes of cultural integration in the logical continuation of the study.

References

- 1 Векторы интеграции культуры Казахстана в мировое пространство (результаты социсследования в диаграммах и таблицах, 1 этап. Из материалов научного отчета за 2011 г.). — Алматы, 2011. — 47 с.
- 2 Пути интеграции казахстанской культуры в мировое пространство: Сб. докладов науч.-практ. круглого стола. — Алматы: Жибек жолы, 2011. — 176 с.
- 3 Векторы интеграции культуры Казахстана в мировое пространство (результаты социсследования в диаграммах и таблицах, 2 этап. Из материалов научного отчета за 2013 г.). — Алматы, 2013. — 37 с.
- 4 Векторы интеграции культуры Казахстана в мировое пространство (результаты социсследования в диаграммах и таблицах, 3 этап. Из материалов научного отчета за 2014 г.). — Алматы, 2014. — 48 с.
- 5 Тенденции и перспективы культурной интеграции. Материалы междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 80-летию основания Казахского науч.-исследоват. ин-та культуры. 27–28 ноября, 2014 г. — Астана, ТОО «ИДАН», 2014. — 480 с.
- 6 Концепция культурной политики Республики Казахстана. — Алматы, 2014. — 45 с.
- 7 *Теміртон Г. (Садыкова)* Формирование проблемы интеграции в научно-теоретической культуре // Казахстан и мировое пространство: культурная интеграция. — Алматы: Адал Бизнес Принт, 2014. — 416 с.

Г.Теміртон (Садыкова)

Қазақстан: әлемдік кеңістікке мәдени кірігу

Әлеуметтік зерттеу нәтижелерінің негізінде

Мақала авторы бүгінгі күнгі жаһандану үрдісі дамыған жағдайдағы Қазақстанның әлемдік қауымдастыққа экономикалық, саяси және мәдени кірігуінің артқандығын айта келе, осы бәсекеге еліміздің қабілеттілігінің арттыру қажеттілігі мәселесі жөнінде ой-пікірін келтірген. Сонымен қатар Қазақстан мәдениетінің әлемдік кеңістікке ықпалдастық деңгейін зерттеген, бұл үрдістің апаттылық себебін анықтау мен болашақта орын алуы мүмкін қауіптер мен аландаушылықтарды анықтау мәселелерін қарастырған. Аталмыш өзекті мәселелердің мәнін ғылыми тұрғыдан ашу барысында «Қазақстан мәдениетінің әлемдік кеңістікке интеграциялану бағыттары және мәдениеттегі инновациялық құбылыстар» атты ғылыми-қолданбалы жоба (ғыл. жетекшісі — Г.Теміртон) аясында жүргізілген зерттеудің нәтижелері, атап айтқанда, Қазақстан мәдениетінің ықпалдастық үрдісін қабылдауы, оның кезеңдері, артықшылықтары мен кемшіліктері, мәдени дамудың қазіргі заманғы әлемдік тенденцияларына сай маңыздылығы және басқада зерттеу көрсеткіштері толығымен сипатталған.

Г.Темиртон (Садыкова)

Казахстан: культурная интеграция в мировое пространство

На основе результатов социисследования

В статье с позиций научного изучения рассмотрены актуальные вопросы культурной интеграции, уровень и векторы ее развития в условиях Казахстана. А именно на основе научных данных, полученных в ходе проведения научно-прикладного проекта «Векторы интеграции культуры Казахстана в мировое пространство и инновационные процессы в культуре» (2012–2014 гг., КазНИИ культуры, науч. рук. проекта — Галия Темиртон), раскрыты различные аспекты и механизмы культурной интеграции, даны некоторые результаты социологического исследования, характеризующие восприятие широкой общественностью и экспертным сообществом процессов культурной интеграции, а также показана степень вхождения нашей страны в мировой культурный процесс, выяснены основные показатели интеграции в соответствии с мнением респондентов. Таким образом, в статье продемонстрированы некоторые результаты исследования, представляющие собой ценный материал для изучения процессов культурной интеграции, выявления ее особенностей, характеристик, рисков и преимуществ с точки зрения национальных интересов Казахстана.

References

- 1 Vectors of integration of culture of Kazakhstan in outer space (results of sociological research are in diagrams and tables, 1 stage, 2011), Almaty: KazNIIK, 2011, 47 p.
- 2 Ways of integration of the Kazakhstan culture in outer space. Collection of lectures research and practice round table, Almaty: Zhybek zholy, 2011, 176 p.
- 3 Vectors of integration of culture of Kazakhstan in outer space (results of sociological research are in diagrams and tables, 2 stage, 2013), Almaty: KazNIIK, 2013, 37 p.
- 4 Vectors of integration of culture of Kazakhstan in outer space (results of sociological research are in diagrams and tables, 3 stage, 2014), Almaty: KazNIIK, 2011, 48 p.
- 5 Tendencies and prospects of cultural integration. Materials of the international research and practice conference sanctified to the 80year of founding of the Kazakh research institute of culture. November, 27–28, 2014, Astana, TOO «IDAN», 2014, 480 p.
- 6 Conception of cultural politics of Republic of Kazakhstan, Almaty: KazNIIK, 2014, 45 p.
- 7 Temirton G. (Sadykova) *Kazakhstan and outer space: cultural integration*, Almaty: Adal Bisnes Print, 2014, 416 p.

Б.З.Авад¹, Қ.С.Ержан², Н.С.Анарбаев²

¹*Египет әл-Азхар университеті;*

²*Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы
(E-mail: ansarjan@mail.ru)*

Әбул Қасым әл-Фарибидың (Фариаби) шығармасындағы жүрек түсінігі

Мақалада қан мен жанды, иман мен ақылды тоғыстыратын, ақылдың қателігін дұрыстайтын жүрек хақында кеңінен қарастырылды. Жаратушының бар екенін түсіну — ақылдың міндеті, алайда оны қабылдау-қабылдамау — жүректің міндеті. Имандылық та, күпірлік те жүректен орын алмақ. Жүрек — рухани сырлардың қайнар көзі. Жүрек ақылдың шеңберінен асып, метафизикалық әлемге бойлайтын адам бойындағы ерекше қасиет. Авторлар жүректің танымы, түрлері, сипаттары мен атаулары және ислам ғұламаларының жүрек туралы көзқарастарын зерттеді. Адам баласы кеудесіндегі азғындық сезімдерден арылып, мақаламызда қарастыратын кемел сипаттарға ие болып, жаратылысына сай ғұмыр кешуі үшін жүректі таза қалпында сақтап оған ерекше мән беру керек. Себебі адамды адам қалпында сақтайтын — жүрек. Ислам дүниетанымында жүректің ақылдан үстемдігі, оның рухпен байланысы баяндалды. Сондай-ақ Әбул Қасым Махмұд ибн Ахмед Имад ад-дин әл-Фарибидың (әл-Фариаби) «Халисат ал-хақайк» трактатындағы жүрек түсінігі негізге алынды.

Кілт сөздер: қалб, ақыл, рух, нәпсі, тасаууф, жүрек, материалдық, рухани болмыс.

«Жүрек» сөзін тілдік тұрғыдан қарастыратын болсақ, ол араб тіліндегі «қалб» сөзінің «қ-л-б» түбірінен тарайды. Яғни *қалб* сөздікте — «аудару», «айналдыру», «ақтару», «теріс аудару» және «ауыстыру» деген мағыналарды білдіреді [1; 724].

Кейбір дереккөздерінде *жүрек* сөзі «бір нәрсенің ішін ақтару, астаң-кестеңін шығару, теріс аудару, бір нәрсені екінші нәрсемен ауыстыру» деген мағыналарда қолданылады.

Құран Кәрімде «қ-л-б» түбірінен тараған кейбір туынды сөздер кездеседі. Олар былай деп келеді: «Олар жүректер күйден күйге еніп, астаң-кестең болатын және көздер шарасынан шығатын ауыр күннен қорқады» [2; 24/37-аят];

«Өздеріне һәм өзгелерге зұлымдық қылғандар болса, өздерінің ақырының не боларын, әрі қандай төңкерісті бастан кешіретіндіктерін әлі-ақ біледі» [2; 26/227-аят];

«Жүректері мен көздерін теріс бағытқа бұрып жібереміз» [2; 6/110-аят].

Жалпы жүрекке мұндай атаулардың берілу себебі, оның үнемі құбылмалы, айналмалы және дененің материалдық һәм рухани болмыстың өзгін құрағандықтан, осылай аталса керек.

Расында, жүрек өте әлсіз, әрі өте құбылмалы. Бұл шындықты Мұхаммед пайғамбардың «Адамның жүрегі бейне бір шөлде жатқан құстың қауырсыны сияқты, жел оны кейде былай, кейде былай аударып тұрады», — деген хадисінен де кездестіреміз.

Тіл мамандары сопылық әдебиетінде кездесетін «жүрек» сөзін адам яки жануарлардың ағзасындағы қан айналу жүйесінің орталық органын яки қанды артерия жүйесіне айдайтын және оның тамырға қайтып оралуын қамтамасыз ететін медицина саласының зерттеу объектісі ретінде қарастырған.

Тасаууф тарихында бірнеше сопылар жүректі «рух» десе, Аристотель секілді философтар жүректі «нафсу-л натиқа» деп түсіндірді [3; 228]. Философтардың қолданған бұл ұғымы Құран Кәрімде «нафсу-л мутмайнна», «руху-л амир» деп келеді. Ал сопылар бұны «жүрек» деп түсіндіреді. Абу Хамид Ғазали: «Жүрек — рухани, көзге көрінбейтін, Алланың ерекше жаратқан жауһары...», — деп жүректің рухани жағын мегзеді [4; 3]. Тағы бір сөзінде: «Жүрек ол — Адамның барлық ағзаларын басқарушы рух» деп түсіндірді [5; 77]. Орта ғасырлық ғалым Әбул Қасым: «Кейбір ғалымдар бұл жүректі рухқа, енді бірі ақылға теңеді. Асылында, ол білетін, түсінетін нәзік болмыс. Ғалымдар оны түсіндіруден әлсіз» деп жүректің нәзік жаратылыс екенін тілге тиек етті.

Олай болса «жүрек» ұғымы екі нәрсеге айтылады. Бірі қан тамырлары арқылы адам ағзасындағы органдар мен тіндерге оттегі, қоректік заттарды жеткізу және олардан қажетсіз заттарды (көмірқышқылын, ақуыз қалдықтарын, т.б.) шығару қызметін атқаратын адамның кеуде қуысының сол жағына таман орналасқан бұлшықетті мүше, екіншісі барлық сезімдер мен рухани өмірдің мекені, ойланудың қайнар көзі саналған адам бойындағы рухани жүрек. Осы екі ұғым бір-бірімен тығыз байланысты. Абу Хамид Ғазали бұл жайында былай дейді: «Рухани жүректің материалды жүреппен

байланысы бар. Алайда мұны түсіну көптеген адамдарды таңырқатты. Бұл байланыс арадтың (атрибуттың) денемен, сипаттың сипатталушымен немесе бір жерде отырған адамның сол отырған мекенімен байланысы секілді ме? Жоқ әлде жолаушының кемемен немесе кеме жүргізушісінің кемемен байланысы секілді ме? Көпшілік мұның жауабын таба алмай қиналған. Бұл байланысты таба алмауының екі себебі бар. Біріншісі, мұны түсіндіру мукашафа іліміне қатысты болғандығынан. Екіншісі: бұның ақиқатын түсіндіру, рухтың ақиқатын түсіндіруді қажет етеді. Алайда Пайғамбар (с.а.с.) рух жайлы сөз қозғамағандықтан, басқалардың бұл жайында сөз айтуға құқылары жоқ» [4; 9], яғни, Абу Хамид Ғазали де екі жүректің бір-бірімен байланысы бар. Алайда оны түсінуге қарағанда түсіндіру қиын екенін айтады. Ал Әбул Қасым рухани жүректі материалдық жүректен бөлек қарастырып, тек екеуінің орналасуы жағынан бір екенін айтады. Екі жүрек бір заттың екі беті іспетті, бірінсіз бірі болмайды. Яғни жүрек рухани және материалдық болғанымен екеуі бір-бірімен өте тығыз байланысты [6].

Негізінде кеудедегі жүректің адам тәні үшін аса маңызды болғаны секілді, рухани жүректің де адам рухы үшін өте маңызды. Себебі кеудедегі жүректің нашарлауы, тәннің нашарлауына, рухани жүректің бұзылуы рухтың әлсіреуіне алып келіп соғады. Сондықтан екі жүректің міндеті бірдей десек, қателескен болмаймыз. Қызыл еттен жаралған жүрек — адам тәнінің орталығы. Рухани жүрек — адам рухының көзі іспетті. Еттен жаралған жүрек адам денесінің қан айналымын, тынысын реттесе, рухани жүрек адам бойына нұр, даналық беру арқылы рухты азықтандырады. Еттен жаралған жүрек жараланса, ауырып сыздайды, жара асқынса, өледі. Рухани жүректі нәпсі қалаулары (шәһуат, дүниеқұмарлық) науқастандырады, бұл науқас та шектен шықса, рухани жүрек те өледі [7; 46, 47]. Әбул Қасым «өлі жүрек» деп осы рухани жүректі айтқан.

Мысалы, Әбул Қасым «жүрек» тықырыбында Лұқман Хақимнің: «Жүрек төрт нәрседен өледі. Бос сөзден, надандармен жүріп-тұрудан, көп күлкіден, күмәнді нәрселерді жеуден» десе, енді бір жерінде Хақим Асаннның: «Өлі жүректің үш белгісі бар: Біріншісі: қандай да бір игі іс істесе одан ләззат алмайды. Екіншісі: қандай да бір күнә жасаса, қорқыныш сезінбейді. Үшіншісі: қандай да бір оқиға көре қалса, одан сабақ алмайды» — деген сөзін келтірген. Егер рухани жүрек өлер болса, онда материалдық жүректің онсыз босқа ғұмыр кешкені. Кейінгі өмірдің жалпы адамзат үшін де, ақыреті үшін де еш пайдасы жоқ. Әрі мұндай өмірдің жануар өмірінен еш айырмашылығы жоқ деген сөз. Әбул Қасым бұл жайында ғалымдардың мынадай сөзін келтірген: «Адамдар жүрегіне қарай үшке бөлінеді. Біріншісі жануарлар секілді. Құранда ол «Олардың түсінбейтін жүректері бар» [2; 7/179–аят] деп келеді. Екіншісі тәндері адамдікі, рухтары шайтани болғандар. Үшіншісі (қияметте) еш көлеңке жоқ кезде Алланың көлеңкесінде тұрғандар» деп өлі жүректі адамдарды хайуанға немесе ішкі жан дүниелері шайтани істерге бейімделгендіктен, шайтани рухқа теңеген. Ал үшінші Алланың разылығына, мейіріміне лайықты болғандар деп рухани жүректері тірі жандарды сипаттаған. Олай болса, Әбул Қасым рухани жүрегі тірі болғанды адам санатына қосса, рухани жүрегі өлгендерді адам деңгейінен төмендеткен. Бұл жайлы Ғазали: «Тәндегі жүрек дәрігерлерге қатысты. Ондай жүрек адамдарда болғаны секілді жануарларда да, тіпті өлілерде де бар. Бір еттің бөлшегі болып саналған бұл жүрек біз үшін аса маңызды емес», — деген [4; 9]. Олай болса, адам баласын хайуани және шайтани істерден жоғарылатып, кемел адамдық деңгейге, тіпті періштелік деңгейге — рухани жүрек жетелейді екен. Сондықтан Құран Кәрімде жүрек 132 мәрте түрлі формада кездеседі [7; 28]. Мұның барлығы Ұлы Жаратушының жүрекке ерекше назар салғандығын көрсетсе керек.

Жүрек атаулары

Рухани жүректің өзге де атаулары бар. Араб тілінде «жүрек» сөзіне балама ретінде «бір нәрсенің ортасы, мәйегі» [8; 681] деген мағынаны білдіретін «фуад» сөзі қолданылса, кейде «көкірек, кеуде» мағынасындағы «садр» сөзі қолданылады. Сол секілді жүректің сезімдік жағын, яғни «махаббат, ғашықтық» мағынасын, білдіретін «шиғаф» сөзі және жүректегі сезімнің өзгеріп, ауысуына байланысты «ауысу» мағынасындағы «қалб» сөзі қолданылады. Бұл атаулар мен олардың мағыналары жайында Әбул Қасым «Халисату ал-хақайқ» атты еңбегінде: «*Мүміннің сыр сақтау жадысы төртеу. Олар: садр, шағаф, Фуад және қалб*» [6; 270] деген. Аталмыш ұғымдар Құран Кәрімде де кездеседі, олар:

«*Садр*» — ашу мекені, Құранда «Көкірек сарайын исламға айқара ашқан» [2; 39/22-аят] деп келеді.

«*Шиғаф*» махаббат, ғашықтық мекені, Құранда «Шын ғашық болып қалыпты» [2; 12/30-аят], — деп келеді. «*Шиғаф*» деп махаббаттың жүрек түбіне жетуіне айтылады.

«*Фуад*» — көру мекені, Құранда «Оның жүрегі (көргенін) жалғанға шығармады» [2; 53/11-аят] дегенде «фуад» атауы қолданылған.

«*Қалб*» безендіру, ұнамды ету мекені Құранда «Алайда Алла сендерге иманды сүйгізіп, оны жүректерінде безендірді» [7; 49/7-аят] дегенде «қалб» сөзі қолданылғанын көреміз [3; 270].

Әрбір атауға ерекше тоқталып өтер болсақ, «садр» қазақ тілінде «кеуде» деп аударылады. Құранда жекеше және көпше түрде қырықтан астам жерде кездесетін «садр» сөзі бір нәрсенің ең алды, ең жоғарғы жақ және кеуде деген мағыналарда қолданылған. Адамның көңілсіздікке ұшырауы, рухының тарылуы немесе көңілі көтеріліп қуануы, ашылуы жүректе (қалбта) емес, осы көкіректе болады. Қысылу, көңілсіздікке ұшырау көкіректе болатындығы жайлы Құранда жиі кездеседі [қараңыз: «Хижр» сүресі, 97-аят]. Оның басты себебі де имансыздық. Сондықтан Әбул Қасым «көкірек» сөзін көбіне исламды қабылдау мен күпірлікті таңдау мәселесінде жиі қолданған. Күпірліктің қараңғылық, ал иманның нұр екенін айта отырып, Құрандағы: «Кімде кім көкірек сарайын исламға айқара ашса, ол Алланың нұрына бөленгені», деген «Зүмәр» сүресінің 22-аятын мысал еткен. Демек, көкірек иманға, исламға ашылса, Алланың нұры орнықса, рахатқа, қуанышқа бөленеді. Күпірлікке ашылса, тарлық пен қиыншылықта болады. Бұл жайында Құранда былай делінген: «Алла кімді тура жолға салғысы келсе, оның көкірегін исламға айқара ашады. Ал кімді адастырғысы келсе, оның көкірегін бейне бір көкке көтеріліп бара жатқанай қысып, көңілін тым тар етіп, құлазытып қояды» [2; 6/125-аят] деген. Бұл аяттың соңында Алла Тағала имансыз, адасқан адамның көңілі тарылып мұң басатынын айтса, иман көкірекке кеңдік, тыныштық, рахат әкеледі деген.

Хаким Тирмизи «садр» — жүректің сырты, тіпті жүректің бастауы. Әрі ол уәсуәсә, тәкаппарлық, кек, ыза және шәһәуи сезімдердің орталығы. Кейде кеңейіп, кейде тарылатын, иман нұры мен ілім сақталатын мекен деп түсіндіреді [9; 35, 36].

Расында да ыза, кек, жаман ой, қызғаныш секілді жаман сезімдердің мекені ол — кеуде. Құранда: «Адамдардың көкірегіне уәсуәсә салатын» [2; 114/5-аят] шайтанның жаман ой салатын мекенін кеуде деп көрсеткен. Әбул Қасым осы кеудеге орныққан жаман сезімдерден арылған адам ғана өзгелерге жақсылық жасай алатынын алға тартып, Махфуз ибн Махмудтың: «Адамдарға ең көп жақсылық жасайтын адам ол көкірегі таза, барша жамандықтан ада болған адам» деген сөзін дәлел келтіреді. Жақсылықты жақсы көру және оны жасау осы көкіректегі жаман пиғылдардан (ыза, кек, қызғаныш) арылу иман арқылы болмақ.

«*Шиғаф*» деп жүректің сыртқы қабатына айтылады. Әбул Қасым бұл сөзді «махаббаттың жүрек түбіне жетуі» деп түсіндіреді. Яғни, бұл жерде шиғаф деп жүректегі Аллаға деген махаббат, ғашықтық сезімдерін меңзеп отыр. Осылайша жүректегі Аллаға деген махаббат жайлы бірқатар ғалымдардың сөздерін келтіреді. Мысалы, тасаууф ғалымдары: «*Махаббат ол — жүректің Алланы қалауы және Алланың құзырындағыны қалауы*», — десе, Лұқман Хакимы: «*Махаббат ол — жақсы көрген ұлы зат үшін өмірін құрбан ету*», — деген. Енді бір ғалымдар: «*Алла, сүйген құлдарының жүректеріне махаббат қояды. Ол махаббат жүректеріндегі барлық жаман ойлар мен пасық ниеттерді жоқ етеді*», — дейді. Әбул Қасымның бұл мысалдарынан жүрек — махаббат, ғашықтық мекені. Осы махаббат пен ғашықтық Аллаға бағытталғанда ғана жүрек нұрланып, рахатқа бөленетінін түсінеміз.

«*Фуад*» сөзін Әбул Қасым: «*Фуад*» сөзі «*файда*» (ауд.: пайда) сөзінен алынған», — дейді. Ал Хаким Тирмизи (қ.б 320 h): «*Фуад ол «файда» сөзінен өрбіген. Өйткені пенде Алланы көру арқылы Аллаға деген махаббаты пайда болады. Сонымен қатар фуадымен (жүрегімен) Алланы көруден ләззат алады. Пенде үшін осы ең үлкен пайда*» [9; 54], — дейді. Сондықтан Әбул Қасым фуадты адамның көру, тамашалау мекені ретінде түсіндіреді. Жоғарыда Әбул Қасым Құранның: «Оның жүрегі (көргенін) жалғанға шығармады» деген аятындағы фуадпен (жүрекпен) көру деп айтты. Алайда әрбір фуад Алланы көре алмайды. Өйткені осы дүниеде Алланы көзбен немесе жүрекпен көру мүмкін еместігі жайлы сопылар тарапынан бір ауыздан келісім бар [10; 74]. Жалпы сопылықта Алланы көруге «руйят», «мушаһада» сөздерін қолданады. Бұл жердегі айтылып отырған көру фаудтың өзімен емес ондағы иман нұрымен, «айнал иақин» деңгейімен көруді меңзеп отыр. Өйткені Әбул Қасым «мушаһада» (тамашалау) тақырыбында мына әңгімемен түсіндірген: «*Күндердің күнінде біреу Алиден (р.а.): «Сен көргеніңе құлшылық етесің бе жоқ көрмегеніңе ме?» — деп сұрайды. Сонда Али (р.а.): «Мен көргеніме құлшылық етемін, бірақ көзбен емес жүректегі иман қуатымен» деп жауап береді. Осы тақырыпта Лұқман Хакимы: «Мушаһада дегеніміз — жүректегі иақин көзімен мақсат етілгенді көру» деген. Бұл жерде де иманның дәрежесі «айнал иақин» арқылы*

Алланы көруге болатынын айтып отыр. Әбу Сирож Туси «Жүрекпен көремін деп, шектен шыққандар» деген тақырыбында да: «Фуадпен көру — иманмен», яғни иақин ақиқатымен болатынын айтады. Пайғамбарымыз (с.а.с.): «Алланы көріп тұрғандай құлшылық жаса. Сен оны көрмесең де, Ол сені көріп тұр», — деп иманын арттырып, иақин дәрежесіне жетуге шақырған [1; 446–464].

Олай болса пенде Алланы жүрегіндегі иман қуатымен «айнал иақин» дәрежесімен көргендей кәміл иманға қол жеткізеді. Әбул Қасым бұл мәселені өзінің «жүрек» деп аталатын бабында:

Арифтердің (ақиқатты таныған сопылар) жүректерінде көздер бар,

Олар өзгелердің көре алмағандарын көре алады, —

деген өлең шумағымен сөзді түйіндеген.

«Қалб» сөзін Әбул Қасым «тақаллуб», яғни, әрдайым ауысып, өзгеріп тұратын деген мағынада түсіндіріп, мынадай дәлел келтіреді: «Абдуллаһ ибн Омар Пайғамбарымыздың (с.а.с.): «Шын мәнінде адам баласының жүректері Рахманның екі саусағының арасында бір жүрек секілді. Ол қалағанынша өзгерте алады», — дегенін естіген. Әбу Убайда ибн Жарраһ Пайғамбарымыздың (с.а.с.): «Адам баласының жүрегі құстың жүрегіндей, күніне жеті мәрте өзгереді», — дегенін жеткізген. Олай болса жүрек көптеген сезімдердің орталығы болғандықтан, сезімдер жиі өзгеріп тұрады. Мұндай хәлдерді Әбул Қасымның «халисатул хақайк» еңбегінен көптеп кездестіруге болады. Әбул Қасым «жүрек» бабында «Жүрек бір қалта секілді. Егер оған иман толса, одан мейірімділік, олардың істеріне мән беру, жәрдем беру көрінеді. Егер оған нифақ (екіжүзділік) толса, одан кек, қызғаныш, жек көру, алдау, тәкәппарлық көрінеді» деген. Яғни бір жүректің бойында имандылық басым болса, мейірімділік, ал мұнапықтық басым болса, жек көрулік сезімдер пайда болады. Жүрек осы екі хәл арасында өзгеріп отырады деген сөз.

Сопы ғалымдар былай дейді: «Жүрек екі түрлі болады. Ауру жүрек, сау жүрек. Ауру жүрек — дұшпанның жүрегі. Құранда «олардың жүректерінде ауру бар» деп келеді. Сау жүрек Алланың сүйген пендесінде болады. Ол жайлы Құранда: «Раббысына аман-сау жүрекпен келгенде» деген. Олай болса, жүрек науқастық пен саулық, дұшпандық пен достық арасында өзгеріп тұрады.

«Тәфаккур» (терең ой) тақырыбында Лұкман Хақим: «Тәфаккур жасау жүректі нұрландырады. Тәфаккур арқылы жақсыны да жаманды да, пайданы да зиянды да көреді. Тәфаккуры жоқ жүрек қараңғылықта тұншыққан жүрекпен тең» десе, енді бір жерінде: «тәфаккур — ғапылдық пен надандыққа қарсы қорған» деп жүрек жаратылысқа ой салу, тәфаккур жасау арқылы нұрға бөленсе, ойланбау, ғапылдыққа салыну арқылы қараңғылыққа булығыады. Осылайша екі хәлдің арасында өзгеріп отырады.

Әбул Қасым «дүние» тақырыбында былай дейді: «Алла тағала Мұсаға былай деп аян берді: «Жүрегінде дүние құмарлық болмағанда ғана менің махаббатым жүрегіңе орнығады» деген. Осылайша жүрек дүниені яки Алланы жақсы көру арасында өзгеріп отырады.

Қорыта келгенде кеудеге қарағанда жүрек маңызды орын алады. Кеуде оның қорғаны іспетті. Ал «фуад» жүректің өзегі болғандықтан, Алланы таныту, білдіру және көру мекені қызметін атқарады. «Шағаф» — жүректің жалпы махаббат, ғашықтық сезімдерінің орталығы. Олай болса, жүректің өзі бірнеше қызметті атқаратын рухани жаратылыс. Оны тек бір қырынан ғана тану жеткіліксіз.

Жүректің танымдық қасиеті

Жүрек — қан мен жанды, иман мен ақылды тоғыстырады, ақылдың қателігін дұрыстайды. Ақыл шегіне жеткенде жүрек ақылдың орнын басып, шексіздікке жалғасады. Мәулана Жалаладдин Руми секілді көптеген сопылар Жәбірейіл періштені «ақлул әууәл» (алғашқы ақыл) деп атаған. Жәбірейіл періште миғраж оқиғасында рухани әлемнің бір деңгейіне жеткен кезде «Бұдан ары мен бара алмаймын» деген болатын. Ал жүрек көзі тереңге бойлаған Мұхаммед пайғамбар (с.а.с.) жалғыз өзі одан ары қарай жолын жалғастырып, Алланың құзырына көтерілді. Рухани жүрек кейде бес сезім мүшесі арқылы осы әлемге қатысты мәліметтерді білсе, кейде сезімді қажет етпестен мәләкут әлеміне бойлай жөнеледі. Бұған дәлел ретінде Әбул Қасым Пайғамбарымыздың (с.а.с.): «Егер шайтандар адам баласының жүрегіне бөгет жасамағанда, олар жүректерімен мәләкут әлеміне зер сала алатын еді» деген сөзін келтіреді. Әбул Қасымның бұл хадисті таңдауының себебі де Ғазалидан әсерленуінен болса керек. Өйткені Абу Хамид Ғазали да жүректің білім алуына шайтанның азғыруы бөгет болады, оны жою үшін Алланы зікір ету керектігін алға тартып: «Жүректің перделері ашылса адам, тағдыр кітапшасындағы мәліметтерді біледі» деп айтқан [2; 33, 34]. Еуропалық ғалым Паскаль жүрек функциясының шексіздігін мойындап: «Жүрек, геометрикалық нәрселерді түсінумен

қоса, шексіздікті түсіне алатын қабілеттің атауы» [12; 268] деген болатын. Адамның ақылы бес сезім ағзаларымен қабылдаған мәліметтерді түсінеді. Ал жүрек — физикалық заттардың артындағы шексіз метафизикалық мәселелерді білетін қабілеттің орталығы. Жүрек, ақыл мен бес сезім ағзаларының аса алмаған белестерінен асып иманды, мағрифатты, өз бойына қабылдайды [13; 232]. Әбул Қасым: «Жүрек — ол нақышталған тақтай. Нақыштары — ақыл, мағрифат, иман, иақин», — деген. Олай болса, жүрек – басшы, ақыл, мағрифат, иман және иақин ақиқаттары жүректі безендіруші сипаттар. Алайда адам баласына белгілі бір деңгейге жетелейтін ақылды, жүректен жоғары санайтындар жиі кездеседі. Олар ақылға аса мән беріп рационализм шырмауынан шыға алмағандар. Ислам философиясында адам санасының таным мәселесінде жаңылысудан арылып, күмәнсіздік, нақтылық хәліне жетуін «йақин», яғни, айқын таным дейді. Айқын танымда күмәндануға орын жоқ. Йақин немесе айқын таным — ойлау, теориялар, идея арқылы жасалған ғылымға қарама-қайшы, өйткені айқын танымда күмән, күдік болмайды. Ал теориялық, идеялық ойлау жүйелері ешқашан күдіктен арылған емес. Ал айқын танымда күмән, кемшілік жоқ. Сондықтан бүгінгі философияда «айқын таным» деп, сананың моральдық тіршілікте әр түрлі күмәнданудан ада болуды айтады. Бірақ бұл айқын таным дәлел арқылы емес, жүректегі иман нұры (куаты) арқылы игерілетін таным. Бұл жайлы С.Нұрмұратов бір сөзінде: «...ақыл — көбінесе күмәнданумен болады, ол «адамға тиімді-тиімсіз, пайдалы-пайдасыз» деген бағалау жүйесін ұсынады. Ақыл сенуді білмейді. Ақыл салыстырады, сараптайды, өлшейді, сыртқы құрылысын анықтайды, бірақ мәнге жете алмайды. Сондықтан сопылық дәстүр бойынша өмірде адамды қателестірмейтін негізгі күш жүректен шыққан сенім» [14; 96] деген болатын. Сол секілді Паскаль: «Дінде тек ақылды қолдану жеткіліксіз...» [15; 86, 87] десе, атақты жазушы Толстой: «...Барлық нәрсені жүрек арқылы үйрендім» дейді [16; 54]. Бұл айтылғандардан түсінетініміз жүректегі мәліметтің нақты болатындығы әрі жүрек негізгі илһәм көзі саналуында. Адамның иманды болуы да осы жүрегіндегі сеніміне байланысты. Иман концептісі — ең баста жүректе қалыптасатын әрі онда орнығып сезілетін нәрсе. Матуриди ақидасын ұстанушы Әбул Қасым иманға анықтама бергенде: «Иман — жүреппен растап, тілмен айту», — деп, иманның мекенін жүрек деп құптаған. Сондықтан имандағы ең басты нәрсе — жүректің мақұлдауы. Ислам тасаууында: Өлі жүрек, науқас жүрек, ғапыл жүрек, зікір етуші жүрек және ояу жүрек деп жүректегі сенімге қарай жүректің бес түрін атап көрсетеді. Өлі жүрек деп — Аллаға сенбеген, науқас жүрек деп — сенімінде күмәні бар, ғапыл жүрек деп — Аллаға сенсе де, кейде сенгендігін ұмытатын, зікір етуші жүрек деп — Алланы еске алушы жүректі, ояу жүрек деп — Аллаға толық иман келтірген жүректі айтады. Бұл айтылғандардан байқайтынымыз, танымға, иманға, сенімге байланысты жүрек атауларының өзгеретіндігі. Алланы мойындап, толық қабылдаған жүректі ояу жүрек деп атаған. Әбу әл-Қасым: «Барлық ақылы жоқ жүрек — өлі жүрек. Ол жүректер жануарлардың жүректеріндей», — деп, ақыл жүгіртпеуді өлі жүрекке, тіпті, ақылсыз хайуанның жүрегіне теңеген. Олай болса, иман — ақылға, ақыл иесіне тән ұғым. Өйткені жүрекке иманды қоятын арадағы дәнекер ол ақыл. Алланың бар һәм бір екендігін, бүкіл әлемнің жаратылуындағы сыр ақыл арқылы танылады. Сондықтан ойланбайтын, зер салмайтын, жаратылыстың мақсатын түсінуге тырыспайтын ақылсыз жүректі пайдасыз санаған. Мысалы, «Хаж» сүресінің 46-аятында: «...Олардың ақыл жүгіртпейтін жүректері бар...» деп, жүректі — «ойланбайтын ақыл» сипатында түсіндірсе, «Қаф» сүресінің 37-аятында: «Расында бұл үгіт-насихат, жүрегі барға пайда береді» делінеді. Осы аяттағы «жүрек» сөзінің мағынасын көптеген тәпсірші ғалымдар «ақыл» деп түсіндірген. Құран Кәрімде «жүрек» сөзі 132 рет қайталанғанымен, барлығы дерлік ақыл мағынасында қолданылған. Сондықтан Әбул Қасым: «жүрек» тақырыбында: «Жүрек — ол ақыл» деп жүректің ақылмен байланысын айтса [17; 241], енді бір жерінде «Ақыл — жүрекке қойылған нұр, жүрек осы нұр арқылы жаратылыстың ақиқатын түсінуге қабілетті болады»; «...жүрек ғайып нәрселерді арадағы дәнекермен, материалдық заттарды көру арқылы біледі...» [6; 270] деп жүрек пен ақылдың тығыз байланысын түсіндірген. Ал орыс ғалымы Александр Клизовский (1847–1942) болса, жүрек пен ақылдың бір-біріне мұқтаждығын түсіндіріп: «Жүрек нұрымен нұрланбаған ақыл, ақылмен сүйемелденбеген жүрек — жек көрінішті халде. Барлық нәрседе тепе-теңдік болуы керек. Теңдік және адам бойындағы барлық қабілеттер мен сезімдердің үйлесімді болуы өркениеттің негізгі мақсаты болып табылады. Заманымыздағы күйзеліс пен қайғылы жағдайдың болуы да осы ақыл мен жүректің бірікпеуінен», — деген [18; 71].

Олай болса, Алланың бар екенін түсіну ақылдың міндеті, алайда оны қабылдау-қабылдамау жүректің міндеті. Иmandылық та, күпірлік те жүректен орын алмақ. Жүрек — рухани сырлардың қайнар көзі. Жүрек ақылдың шеңберінен асып, метафизикалық әлемге бойлайтын адам бойындағы ерекше қасиет.

Жүректің сипаттары

Әбул Қасым жүректе төрт сипат болатындығын айтады. Оларды Луқман Хақимнің мына сөзімен түсіндіреді. «Жүрекке мына төрт сипат жиналған. Олар: жыртқыш аңның сипаты, жануардың сипаты, шайтани сипат, Раббани сипат. Жыртқыштың сипаты: ашу, жауластық, біреуді азаптау, мүлкін тартып алу, зұлымдық көрсету. Хайуандық сипат: шәһуат, қомағайлық және т.б. Шайтани сипат: қулық, айла, азғыру, жалған сөйлеу, біреуге зиянын тигізу. Раббани сипат: мейірімділік, қайырымдылық, жұмсақтық, жақсылық және игі іс». Қай сипат басым түссе, адам сол сипатқа ие болады. Жүректің осы төрт сипатын бейнелеп түсіндіруге тырысқан Абу Хамид Ғазали «Ихия» еңбегінде былай дейді: «Адамның жүрегінде Раббани, шайтани, жыртқыштық, хайуандық сипаттар бар. Бұлар адамның сыртқы терісі секілді. Шошқа, ит, шайтан, данагөй болып түрленіп көрінеді. Шошқа — шәһуаттың белгісі; Ит — жыртқыштықтың, ашудың белгісі; Шайтан — шошқаның шәһуатын, иттің ашуын қоздырушы; ал Данагөй — ақыл, яғни ол шайтанның айла-қулығын тоқтатушы» [19; 1357]. Егер жүрек хайуандық, шайтани сипаттардан арылса, адамның шынайы ниетіне қарай, бойына Раббани сипат қалыптасады.

Жүрек неден қатты әсерленсе, соған қарай бейімделеді. Және сол үшін барлық сезімін қолданады. Кейде сезім ақылға басым түсіп, оны ақылмен тоқтату мүмкін болмай жатады. Өйткені ниет пен қалаудың мекені болған жүрек адам ағзасының, бүкіл денесін басқарады. Әбул Қасым: «*Жүрек үш нәрсеге байланады. Дүниеге байланады, ақыретке байланады, Аллаға байланады*», — дей келе, бұл сөзін Сәһл ибн Абдуллаһтың: «*Алла ниеттің құбыласы, ниет жүректің құбыласы, жүрек дененің құбыласы, дене ағзалардың құбыласы, ағзалар дүниенің құбыласы*» деген сөзімен толықтырады. Бұл сөздерден адам баласының жүрегі ниетіне қарай өзгеріп отырады. Егер пенденің ниеті дүние болса, жүрек дүниеге байланады. Ал ниеті ақырет болса, жүрек ақыретке байланады. Осы аталмыш жүрекке жеке-жеке тоқталайық.

Дүниеге байланған жүрек

Дүниеге байланған жүрек түрлі сезімдерден айырылып, қаталдыққа, қатыгездікке бой алдырып кететіндіктен, оны өлі жүрек санаған. Бұл жүрек дүниені ақыреттен де, Алладан да артық жақсы көретін болады. Бұл жайында Әбул Қасым ғалымдардың мынадай сөздерін келтірген: «*Жүректің өлімінен сақ болыңдар*» дегенде біреулер «*жүрек неден өледі?*» деп сұрайды. Сонда: «*дүниеге тоймастықтан*», «*дүниеге тоймастық жүректі бауыздайтын қанжар іспетті*» деп айтылған», — дейді. Дүние, байлық адамды алдап арбайтын қызыл түлкі іспетті. Оны қанша қусаң да жеткізбейді. Осылайша ақырет өмірі мен Алланы ұмыттырады. Оны емдеудің шарасы ретінде Әбул Қасым мынаны ұсынады: «*Жүректі дұрыстаудың жолы: ашығу, түнде тұрып намаз оқу, азанда жалбарынып Алладан дұға тілеу*» десе, басқа жерде жүректі өлтіретін ғапылдық екенін атап өтеді. *Ойлану, тәфаккур* жасау осы ғапылдықтан құтылудың жолы деп Луқман Хақимның: «*Тәфаккур ол жүректің шамшырағы, онымен жүрек жақсыны да жаманды да, пайданы да зиянды да көреді. Барлық ойланбайтын жүрек, қараңғылық шырмауында*», — деген сөзін келтірген. Өйткені жүрек ойланумен, ақыл жүгіртумен, Алланың жаратылысы жайлы тәфаккур жасаумен нұрланады. Олай болса, жүрек дүниенің шырмауынан ойлану, тәфаккур жасау, ақыл жүгірту, түнде тұрып намаз оқу, ораза тұту арқылы болмақ.

Ақыретке байланған жүрек

Бұл жүректі жақсы әрі сау жүрек деп санайды. Алдыңғы жүрекке қарағанда, жұмсақтық пен мейірімділік басым. Ақырет азығы саналған құлшылықтарға мән береді. Бұл жүрек туралы Әбул Қасым былай дейді: «*Мына тоғыз сипат жүректі жібітеді: Құран оқу, түнгі намаз, жетімнің басынан сипау, науқасты зиярат ету, жаназаға еру, қабірлерді зиярат ету, қайтыс болғандарды еске алу, ақыретті жиі еске алатындармен бірге отыру, кедейлермен сәлемдесу*». Олай болса, бұл амалдар ақыретін ойлаған адам үшін жасалуы керек болған ғибадаттар.

Аллаға байланған жүрек

Аллаға құштар болған жүрек. Әбул Қасым «шауқ» тақырыбында Рабианың мына сөзін келтіреді: «Аллаға ант етейін, мен тозақтан қорыққандықтан яки жәннатты қалағандықтан, құлшылық етпеймін. Мен Аллаға деген махаббат, құштарлығым үшін құлшылық етемін», — дейді. Мұнда тек Алламен бір болуға құштар болған жүрек туралы айтылады.

Олай болса, жүрек түрлі сипатта болады. Жүрек хайуандық, жыртқыштық, шайтани сипаттарда болу арқылы өлі жүрекке айналады. Ал Аллаға, ақыретке байлану арқылы жанды, тірі жүрекке айналады. Ал тірі жүректің азығы — намаз, ораза және тәфаккур.

Сөз соңында жүрек — Алланың ерекше жаратқан жаратылысы. Оны түсінудің немесе түсіндірудің шегі жоқ. Өйткені жүрек шексіз. Жүрек тазалықты қажет етеді. Ол кейде шайтани азғыруларға ұшырайтын «судур» болса, кейде жақсыдан жаманға, иманнан күпірлікке ауысатын «қалб» болады. Тақуалықпен тазарып, иман күші нығайса, Алланың дидарын көретіндей «фуадқа» айналып, Аллаға деген ғашықтық пен махабат осы жүректе орын алады.

Олай болса, түпкі жаратылысы кемел болған адам баласы және оның кеудесіндегі жүрегі барынша азғындық сезімдерден арылып, аталмыш кемел сипаттарға ие болып, жаратылысына сай ғұмыр кешуі үшін — жүректі таза қалпында сақтап оған ерекше мән беру керек. Себебі адамды адам қалпында сақтайтын — жүрек.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Мутчалы С.* ал-Муғжам Ал-Арабиал-хадис. — Стамбул: Дағыржық, 1995. — 1023 б.
- 2 Құран Кәрім қазақша түсіндірмелі аударма. — Медине, 1991. — 604 б.
- 3 *Журжани Ш.А.* Китаб ат-Тарифат. — Бейрут: Мактабагу Любнан, 1995. — 228 б.
- 4 *Ғазали Абу Хамид.* Ихия улум ад-дин. — Бейрут: Дарул маариф, 1990. — III-т. — 1020 б.
- 5 *Ғазали Абу Хамид.* Маарижул-Қудус фи мадариж марифа ан-нафс. — Бейрут: Дарул афақ джадид, 1975. — 207 б.
- 6 *Ал-Фараби (ал-Фариabi) Абул Қасым Махмуд ибн Ахмад.* Халисат ал-хақайк лима фиһи мин асалиби ад-дақайк. Сулеймание кітапханасы. — № 276. — Стамбул. — 406 б.
- 7 *Фрагер Р.* Kalp nafs ve ruh / Түрік тіліне ауд.: Ибрахим Капаклыкая. — Стамбул: Геленек, 2011. — 237 б.
- 8 *Ар-Рағыб ал-Исфакхани.* Муфрадату ал-фаз ал-Куран. — Дамаск: Карул калам, 1996. — 1015 б.
- 9 *Хаким Тирмизи.* Баян ал-фарк байнас-Садри уал-қалби уал-фуади уал-лубби. — Иордания: Ал-фикр ислами, 2009. — 232 б.
- 10 *Калабази Абу Бақр Мұхаммад ибн Исхақ.* Dogus devrinde tasavvuf taarruf /Түрік тіліне ауд. Сулеймен Улудағ. — Стамбул: Dergah yayinlari, 2013. — 296 б.
- 11 *Абу Наср Абдуллаһ ибн Али Сарраж ат-Туси.* Ал-Лума Аммар Заки ал-Баруди. — Каир: Мактаба тауфикия, 1986. — 646 б.
- 12 *Мустафа Өздамар.* Тасаууфта темел каврамлар узеріне гөніл риваеті. — Стамбул: Кырк кандил, 2012. — 496 б.
- 13 *Diyanet İslam Ansiklopedisi / Uludag S.* — XXIV vol. — Стамбул: Kalb, 2000. — 299 б.
- 14 *Нұрмұратов С.* Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік-философиялық талдау. — Алматы: ҚР Философия және саясаттану институты, 2000. — 180 б.
- 15 *Blaise P.* Dusunceler/түрік тіліне ауд. Фатхи Южел. — Ankara: Say yayinlari, 1942. — 87 б.
- 16 *Rolland R.* Tolstoyun yasami./түрік тіліне ауд. Тахсин Южел. — Стамбул: Yari kredi yayinlari, 1995. — 150 б.
- 17 *Шуһаб ад-дин Мұхаммад ибн Ахмад.* Ал-Мустатриф фи кулли фанни мустазриф. — II-т. — Бейрут: Любнан, 1986. — 780 б.
- 18 *Клизовский А.И.* Основы миропонимания Новой эпохи. — М.: Эксмо, 2010. — 880 б.
- 19 *Абу Хамид Ғазали.* Ихия улум ад-дин. — VIII-т. — Каир: Дарул шағб., 2001. — 470 б.

Б.З.Авад, К.С.Ержан, Н.С.Анарбаев

Трактат Абул Қасым аль-Фараби (аль-Фариabi) о понятии «сердце»

В статье рассмотрено понятие «сердце», которое регулирует кровь и душу, веру и разум, исправляет ошибки разума. Задача разума, отмечено авторами, — понять бытие, а задача сердца — принимать это или отклонять. В сердце имеется вера и ересь, оно источник духовного мира, чувство, которое помогает человеку понять метафизический мир. В статье приведены взгляды и мнения исламских ученых на понятие «сердце». Чтобы понять, для чего создан человек и жить по настоящему, он должен избавиться от плохих чувств, т.е. очистить свое сердце, потому что он является Человеком благодаря сердцу. На основе трактата Абул Қасым Махмуд ибн Ахмед Имад ад-дин ал-Фараби (аль-Фариabi) авторами раскрыто преимущество сердца (над разумом) и показана связь его с душой.

B.Z.Avad, K.S.Yerzhan, N.S.Anarbayev

The concept of heart in the Abul-Kasim al-Farabi (al-Faryabi)

This article discusses the concept of «heart», which regulates the blood and soul, faith and reason corrects the errors of the mind. A task of mind- understand existence, and the problem of heart-take it or reject. In the heart there is faith and heresy. Heart — the source of the spiritual world. Heart- is a feeling which helps a person to understand the metaphysical world beyond the mind. It also provides the views and opinions of Islamic scholars on the concept of «heart». To understand why it was created and live in the present, one must get rid of bad feelings, that is, to cleanse his heart. Man is man through the heart. Also refers to the superiority of the heart over the mind and the connection with the soul on the basis of a treatise by Abul Kasim Mahmud Ahmed Ibn Imad ad-Din al-Farabi (Al-Faryabi).

References

- 1 Mutchali S. *Al-Mugcam al-arabia al-Hadis*, Istanbul: Dagircik, 1995, 1023 p.
- 2 *Translation of the Meanings of the noble Quran in the Kazakh Language*, Madina, 1991, 604 p.
- 3 Curcuni Sh.A. *Kitab at-Tarifat*, Beyrut: Maktabatu Lubnan, 1995, 228 p.
- 4 Gazali Abu Hamid. *Ihya ulum ad-Din*, III, Beyrut: Darul maarif, 1990, 1020 p.
- 5 Gazali Abu Hamid. *Maaricul Kudus fi madaric marifa an-Nafs*, Beyrut: Darul afak zhadid, 1975, 207 p.
- 6 al-Fariyabi Abul Kasim Mahmud ibn Ahmad. *Halisat al-Hakaik lima fih min asalib ad-Dahaik. Sulaymaniya*, 276, Istanbul, 406 p.
- 7 Frager R. *Heart, Self and Soul*, transl. into Turkish Ibrahim Kapaklikaya, Istanbul: Gelenek, 2005, 237 p.
- 8 Ar-Ragip al-Isfahani. *Mufradat al-Fazil Kuran al-Karim*, Damask: Karul qalam, 1996, 1015 p.
- 9 Hakim Tirmizi. *Baynul fark baynas Sadri ual-kalbi ual-fuadi ual-lubbi*, Jordan: Al-fikr islami, 2009, 232 p.
- 10 Kalabazi Abu Bakr Muhammad ibn Ishak. *Kitab al-taarruf li-madhab ahl al-tasawwuf, transl. into Turkish: SuleymenUludag*: Dergah yayinlari, 2013, 296 p.
- 11 Abu Nasr Abdullah ibn Ali Sarrac at-Tusi. *Al-Luma/Ammar Zaki al-Barudi*, Kahire: Maktabatul Taufikiya, 1986, 646 p.
- 12 Mustafa Ozdamar. *Tasavvufta temel kavramlar uzerine gonul rivayeti*, Istanbul: Kirk kandil, 2012, 496 p.
- 13 Religious Islamic Encyclopedia, *Uludag S., XXIV*, Istanbul: Kalb, 2000, 299 p.
- 14 Nurmuratov S. *Ruhani kundilikter alemi: aleumettik filosofiyalik taldau*, Almaty: RK Institute of Philosophy and Political Science, 2000, 180 p.
- 15 Blaise P. *Thoughts*, transl. into Turkish: Fathi Yucel, Ankara: Say yayinlari, 1942, 87 p.
- 16 Rolland R. *The Life of Tolstoy*, transl. into Turkish Tahsin Yucel, Istanbul: Yapi kredi yayinlari, 1995, 150 p.
- 17 *Shihab ad-din Muhammad ibn Ahmad*. *Al-Mustatrif fi kulli fanni mustazrif*, II, Beyrut: Lubnan, 1986, 780 p.
- 18 Klizovskii A.I. *Fundamentals of the New Age worldview*, Moscow: Eksmo, 2010, 880 p.
- 19 Abu Hamid Gazali. *Ihya ulum ad-din*, VIII, Kahire: Darul shagp, 2001, 470 p.

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ

ACTUAL PROBLEMS OF PSYCHOLOGY

UDC 159.9.07.

Ye.A.Lazareva, A.Sh.Nassirova

*Ye.A.Buketov Karaganda State University
(E-mail: elena.lasareva@mail.ru)*

The Role of Cognitive Styles in the Process of Educational-Learning Activity

The given article examines the role of cognitive styles of students in the process of their educational-learning activities. The urgency of researches in this direction is proved. Understanding of cognitive style in foreign and Russian psychology is presented. The general characteristic of cognitive styles such as «Field dependence-field independence», «Impulsiveness-reflexivity», «Tolerance-intolerance to unreal experience» is given. It outlined the main approaches to the study of cognitive styles — analytical, integrative and structured. The role of each style in the process of educational-learning activity of students is shown. In this research the correlation of the given cognitive styles is revealed.

Key words: educational-learning activity, cognitive style, field dependence-field independence, impulsiveness-reflexivity, tolerance-intolerance to unreal experience.

In psychology cognitive styles have special status as they provide communication between knowledge and the person, realise mediating, backbone function. Interest to their studying is connected with possibility of understanding, and consequently and increases the efficiency of educational-learning activity because the way of interaction of a student and educational situation depends on his/her cognitive and psychological properties [1; 20].

The term «cognitive style» was introduced into psychology in 50–60 of the XX-th century. During this period the American scientists (Gardner, Holzman, Klein, Lipton, Spence, 1959; Kagan, 1966; etc.) studied actively how people learn their surround world. Specific features of perception, analysis, structuration and categorisation of information became the subject of their researches. These features have been named «cognitive style». They were essentially divided from specific features in success of intellectual activity. Thus, cognitive style was considered as formally-dynamic characteristic of intellectual activity but not substantial (productive).

Though «cognitive» is translated as «learning», but «learning style» and «cognitive style» are not synonyms in the conceptual device of domestic psychology. «Learningstyle» is a reflection of the validity in the form of an informative image (touch, perception, mnemonic and thinking). The content of an informative image is on the first place. «Cognitive style» characterises mental mechanisms of processing of the information while making an informative image. On the first place there is a process of constructing an informative image [2; 19, 20].

In one of the first definitions of cognitive styles G. Witkins characterised them as steady learning preferences of the concrete person in primary use of certain ways of processing of the information [3]. These ways correspond to psychological possibilities and propensities of the concrete person.

Later cognitive styles were defined as individually original ways of processing of the information on the environment in the form of individual distinctions in perception, the analysis, structuration, a categorisation, event estimation [2; 20].

T.A. Guseva agrees that cognitive style characterises specific features of learning processes of the person (perception, thinking) [4].

I.V. Ravich-Shcherbo defines cognitive style through category of individuality. Cognitive styles appear as steady specific features of learning strategy, as the formal characteristic of individuality [5; 11].

M.A. Holodnaja gives an often-used modern definition: «cognitive style is an individually-original way of processing of the information which characterises specificity of mentality of the concrete person and distinctive features of its intellectual behavior» [2; 16].

M.A. Holodnoj's position consists in understanding cognitive styles as metacognitive abilities, which are caused by features of the organization of mental experience of the person [2; 226].

For today there are some various approaches to studying cognitive styles. The first of them — analytical. This approach considers and describes separate cognitive styles, their parameters, and the links between the parameters are established. The analytical tendency last decade has considerably gained strength. There is also an opposite, integrative tendency. It assumes to unite all the styles in one structure. Representatives of the third, structural approach, aspire to show different parameters cognitive styles as components of the general structure [1; 20].

By the present moment there are 10 mostly well studied cognitive styles. Among them: field dependence — field independence; impulsiveness — reflexivity; tolerance — intolerance to unreal experience.

Field dependence — field independence

Field independence is considered as a possibility of a person to overcome the influence of a stimulus fields. On the contrary, dependence from the context testifies about field dependence of the person [6; 221].

The value of the given style for educational-learning activity is brightly found out in numerous researches. So, if for mastering learning material (for example a text) it is needed to be restructured, supporting on the inference type of questions, independent style is more successful and effective. Field dependence leads to deterioration of understanding of a material. This results comes from the fact that pupils with field dependent style are not inclined to a hypothetical-deductive way of semantic reorganization of a material. While writing lectures and scientific texts independent students work more on restructuring the text. They reduce the number of words, rephrase the thoughts, structuring the text by dividing it into paragraphs, underline, use colours and so on. Also field independent students understand the text better than field dependent ones if it is given in the form of isolated fragments [2; 53–54]. This cognitive style has significant correlation connections with sensations, selectivity of attention, thinking (in particular with ability to allocation of abstract connection), convergent abilities, learning [1; 23]. Field independent students are more successful academically. They easily generalise and transfer knowledge, choose more rational strategy of storing and reproduction of the material [2; 54]. Field independence corresponds with high indicators of spatial abilities, formal thinking, high level of creativity, memory processes, success of training to technical trades. The given style has significant correlation connections with 44 % of the studied functions and indicators [7; 118].

Field independent pupils are active participants of educational process. It is connected with the leading part of internal motivation in their training. On the contrary, field dependent pupils are trained more successfully in the conditions of external, and negative motivation.

As a whole while getting older and more educated style of field independence increases. By 17 it becomes style of peculiarity [3].

Impulsiveness — Reflexivity

Impulsiveness is considered as fast promotion of a hypothesis and fast decision-making in the conditions of uncertainty without the careful analysis of all possible variants. Reflexivity means slow reaction in the same conditions at repeated check and specification of hypotheses, the careful preliminary analysis of possible options of the decision [6; 222].

The given style makes essential impact on educational-learning activity and has significant correlation connections with 33% of the studied functions and indicators. So, person of reflexivity carefully and systematically collect great volume of the information before making decision. Impulsive person do not incline to gathering and analyzing the information. As a result their decisions are based on an insufficient informational basis [2; 79]. This cognitive style correlates with thinking, namely with ability to allocation of abstract relations, logical judgments, spatial thinking. It is closely connected with convergent abilities, indicators of divergent thinking (fluency and a elaborated), ability to learning [1; 23]. Also connections of reflexivity cognitive style with a finding and application of more productive ways of the decision of problems have been established; with field independence; high educational progress [2; 82]. Moreover, it was found out that

training directly influences impulsiveness level, namely — impulsiveness decreases at mastering scanning strategy by the student [3].

As a whole impulsiveness — reflexivity can be considered as an indirect measure of correlation of pro forma, control and executive stages in structure of intellectual activity [2; 83].

Tolerance to unreal experience

This cognitive style, as well as previous one, is shown in uncertain situations. It represents readiness for acceptance of the information which does not correspond or contradicts the experience of the person [2; 71].

As wide definition of tolerance to uncertainty foreign psychology uses the following definition: ability of the person to accept conflict and tension which arise in a dual situation, to resist unlinked and discrepancy of the information, to accept unknown, not to feel uncomfortable before uncertainty. In Russian psychology tolerance appears as the integrated personal characteristic including psychological stability, system of values, personal attitudes and various individual properties [8; 75].

The term «intolerance to uncertainty» is used today in two aspects. First, for a designation of an individual tendency to perceive and interpret available situation or environment as threat or a discomfort source. Secondly, to indicate the trend to perceive and interpret the future as a source of discomfort.

One of the first who introduced the construction of tolerance-intolerance to uncertainty was E. Frenkel-Brunswick. She investigated the subjectivity of human perception in the ambiguous conditions of stimulation and showed the importance of the decision point in the formation of the image [8; 76]. Her reference to the construction of cognitive style tolerance-intolerance to uncertainty became later and preferable direction in research of the authoritative person. In her works the author has shown that intolerance to uncertainty is the characteristic of a cognitive style of the authoritative (rigid) person [9; 51].

The term «tolerance» is actively used in researches of thinking. In foreign psychology there are special constructions — tolerance to contradictions and tolerance of thinking. They connect internal regulation of cognitive strategies.

Soviet psychology investigated intelligent strategy based on the activity approach. O.K. Tikhomirov's school showed the unity of indirect activity and dynamic aspect of removal of uncertainty in the mental operations of the subject [10; 69].

Conceptual scheme by S. Bohner represents a particular interest. In it properties of cognitive style are presented as primary characteristics of tolerance-intolerance, and property of the person — as secondary. Thus, tolerance — intolerance to uncertainty is the characteristic of a cognitive style as well as of a person [9; 52].

For today in a number of researches it is established that people with high tolerance estimate a situation under its actual characteristics, without orientation to its «commonness», «expectancy». People with low tolerance resist to cognitive experience if it contradicts their knowledge. So, during experiments on sorting of objects it has been revealed that people with low tolerance group them in the standard, expected bases [2; 73].

As a whole, the tolerant person is described as accepting the novelty and uncertainty of the situation, and is capable to operate productively in these conditions. Intolerant person does not accept the novelty of the situation, in a broader sense — the diversity of the world. In this regard, the possibility of multiple interpretations of incentives he/she is stressed. Uncertain situations are understood as negative, which should be avoided. The possibility of uncertainty is interpreted as «dishonesty» or «abnormality». Conservatism, dogmatism, inflexibility, preference of predictability, clearness, a regularity, aversion of variability and originality are peculiar for intolerant person [8; 76].

Learning-educational activity of students is characterized by some uncertainty, that is, contains a variety of ways and means of setting goals, planning and organization of activity, its self-monitoring and self-estimation. So, the student should be aware of their own motivations, to understand what the motives are really effective. At lecture he should decide, what positions are important and useful for him/her. By preparing for a practical training it is necessary to define, what sources will be more suitable, informative, he must be able to highlight the main thing in them. This sort of uncertainty increases at a writing control and term papers, scientific projects. Also the student should plan the activity to keep within the terms appointed by the teacher. It means that the student should consider the specific features, correctly distribute the time, build rational sequence of actions, be able to reconstruct the work plan at change of objective and subjective circumstances. During the period semester and total control uncertainty appears in the form of tests where it is necessary to choose the correct from a number of answers. In the given conditions tolerance to uncertainty as

readiness for changes, novelty, independence can play a positive role in increase of efficiency of learning-educational activity.

In the majority of works cognitive styles are presented as bipolar constructions. M.A. Holodnaja has proved a phenomenon of splitting of poles and has offered quadripolar structure of cognitive styles. So, at studying «field dependence — field independence» it was shown that both poles include «the fixed» and «mobile» people. Thus, there are groups «fixed field dependent», «mobile field dependent», «fixed field independent», «mobile field independent» people. Mobile field independent examinees appear the most productive in the decision of the experimental problems, capable to pass to field dependent behavior if it is necessary for successful performance of the task.

Splitting of poles is investigated also on an example cognitive style «impulsiveness-reflexivity». People can be referred to the impulsive «fast accurate» and «fast and inaccurate». On a pole reflexivity there are «slow accurate» and «slow inaccurate» people. The most productive appear as representatives of a pole of impulsiveness («fast accurate»), and reflexivity («slow accurate»).

Key criterion of splitting of poles of the specified styles is involuntary intellectual control. It regulates the processing of information on a subconscious level. Involuntary intellectual control is shown in the field of attention (distribution and focusing), perceptions (accuracy of identification of objects), thinking (involvement of concept system in the process of information processing), instrumental behavior (braking of actions) and so on.

The generated mechanisms of involuntary intellectual control are found in «mobile field independent», «fast accurate» and «slow accurate» subjects and testify about their intellectual maturity. For this reason, the policy data can be considered as cognitive styles. Other poles are probably not the style but different manifestations of cognitive deficits, as characterized by aborted involuntary intellectual control [2; 222].

Researches in the field of splitting of poles of style «tolerance to unreal experience» have not been done yet.

Thus, cognitive styles are highly organized mechanism of regulation of intellectual activity. Their influence is found out in a wide spectrum of situations, including educational.

In the light of the aforesaid, we decided to find out how these cognitive styles correlated among themselves.

We have conducted research with participation of 110 first-year students at the age of 18–19 years old. They are trained at faculties: philosophy and psychology, foreign languages, philology, biology and geography, chemistry.

As methodical toolkit we used:

1. The test «AKT-70» by K.U. Ettrih [11]. The test is directed on diagnostics of cognitive style of «field dependence-field independence». With its help you can define the degree of orientation of the person at making decision on the base of knowledge and experience he has got or on external reference in the case they contradict his experience.

2. The test «Comparison of similar drawings» by J. Kagan [12]. The test is applied to diagnostics of cognitive style of «impulsiveness — reflexivity». This style characterizes individual distinctions of people in propensity to make decisions quickly or slowly. «Impulsive» examinees are inclined to react quickly in a situation of a plural choice, thus hypotheses are put forward without sufficient analysis of all possible decisions. For «reflectivity» examinees slow rate of reaction in a similar situation is peculiar. Hypotheses are checked and repeatedly specified, the decision is accepted on the basis of the careful analysis of signs of all offered objects.

3. «A new questionnaire of tolerance-intolerance to uncertainty» by T.V. Kornilova [8]. The technique is applied to diagnostics cognitive style «tolerance to unreal experience». People with high tolerance assess the situation according to its actual characteristics, without taking into account its «commonness» and «expectancy» is peculiar. People with low tolerance are resistant to cognitive experience if the data contradicts his/her knowledge.

In a questionnaire «field dependence-field independence» (the test «AKT-70» by K.U. Ettrih) the following data has been obtained. In all examinees only 7 people (6,7 %) are characterized as field independent, 93,3 % of first-year students is inherent cognitive style of field dependence.

Then we have addressed to studying cognitive style of «impulsiveness — reflexivity» (the test «Comparison of similar drawings» by J. Kagan). We remind that people can be impulsive «fast accurate» and «fast inaccurate». On a pole of reflexivity, there are «slow accurate» and «slow inaccurate» students. The result of the specified 4 groups in our research was as follows.

The greatest quantity of students are inherent cognitive style of «slow accurate» (42,7%). They incline to the detailed preliminary analysis of options of decisions, to finding of more productive decisions. They make the decision slowly, but make less mistakes. The group following in number — «fast inaccurate» (29,1%). These students are inclined to make quick decisions and to operate, without considering all spectrum of possible decisions, without aspiring to find the optimum. That is why they are often mistaken. Least of students are «fast accurate» (16,5%) and «slow inaccurate» (11,7%). «Fast accurate» pupils are not inclined to collect and analyze preliminary the necessary information, find the decision quickly, and are seldom mistaken. «Slow inaccurate» are opposite, despite that that they carefully collected a lot of information, they are often mistaken.

Let us remind that, according to M.A. Holodnaya, it is possible to consider cognitive styles such poles as «fast accurate» and «slow accurate». These styles testify intellectual maturity of the person. Poles «fast inaccurate» and «slow inaccurate» are not styles, they are various manifestations of cognitive deficiency. They testify about unshaped involuntary intellectual control [2; 222].

Studying of tolerance-intolerance of first-year students by T.V. Kornilova's technique was the next step. High level of tolerance to unreal experience, uncertainty (59,2%) is inherent to the greatest quantity of students. It reflects their acceptance of changes, readiness for novelty, preference of more challenges, aspiration to independence. The group of students following in number possesses average tolerance (37,9%). Features described above are expressed in their average degree. Least number of students show low level of tolerance (2,9%). They prefer clearness, orderliness, do not accept uncertainty, try to conform to the rules and principles always, various ways, opinions they tend to divide into correct and wrong.

Further, we have revealed interrelations between the three cognitive styles.

Field independent and highly tolerant students are «fast accurate» (75%). «Fast inaccurate» among them only 25%. On the contrary, field independent students with average tolerance 100% out of 100% are «fast inaccurate». The fact that attracts attention is that all field independent students settle down on an impulsiveness pole.

Among the field dependent students style of «fast accurate» is presented to a less degree. With highly tolerant students it is observed at 15,8%. There are statistically significant distinctions with the group of field independent and highly tolerant first-year students ($\varphi_{\text{min}} = 2,467$, $\varphi_{\text{кр}} = 2,31$ at $p = 0,01$). It means that among field independent students with high tolerance there are significantly more «fast accurate» than among field dependent and high tolerance students. Style «fast accurate» is also inherent to 13,9% of field dependent students with the tolerance of average level. None of the first-year student with low tolerance and field dependence uses the given style.

Fast accurate is about the same percentage of the field independent and field dependent students with high tolerance and field dependence with an average tolerance (25%, 24,6% and 27,8%). The largest percentage of fast inaccurate is among the field independence students with an average tolerance (100%) and among the field dependence students with low tolerance (66,7%).

Cognitive style of «slow accurate» is revealed only in the field dependent students. It is the most weight in percentage terms. So, among the first-year students with high tolerance the given style is presented at 45,6%, approximately the same number of students with average tolerance (47,2%), the percentage of students with low tolerance is bit less than them (33,3%).

Least of all is slow inaccurate field dependent students. Among with high tolerance there are only 14%, among the first-year students with average tolerance — 11,1%.

It is noteworthy that in the group of the field dependent students represented both poles — impulsivity and reflectivity are presented.

Thus, productive cognitive styles («fast accurate» and «slow accurate») use 59,2% of all the examinees (16,5% and 42,7% accordingly). And fast accurate are mostly field independence and high tolerance students (75%). Slow accurate are mostly students of field dependence of high, medium and low tolerance (45,6%, 47,2% and 33,3%).

40,8% of students (29,1% and 11,7% accordingly) are on the poles «fast accurate» and «slow inaccurate». This considerable part of sample lack of effective cognitive styles, and show the absence of involuntary intellectual control. Among the students of field independence fast inaccurate are all 100% first-year students with an average tolerance. Among the students of field dependence highest percentage (66,7%) of those who is inherent low level of tolerance. Least of all there are slow inaccurate field dependence students. Among the students with high tolerance there are 14%, among the first-year students with average tolerance — 11,1%.

As a result of the conducted research the following conclusions have been made:

1. 93,3% of first-year students inherent cognitive style «field dependence», 6,7% of students are characterized as a field independent.

2. 42,7% of the respondents have a cognitive style «slow accurate». «Fast inaccurate» are 29,1% of freshmen. Least of all 16,5% of students are fast accurate and 11,7% are slow inaccurate Thus, 59,2% of students use productive cognitive styles. 40,8% of students has not generated involuntary intellectual control.

3. 59,2% of students possess high level of tolerance to uncertainty, the average level — at 37,9%, low tolerance is inherent only to 2,9% of the sample.

In the of independent highly tolerant of students productive style of «fast accurate» (75%). No freshman with low tolerance and field dependence does not use this style.

4. The productive style of «fast accurate» is dominates (75%) among the field independent students with high tolerance. Not one of a first-year student with low tolerance and field dependence uses the given style.

5. Cognitive style of «slow accurate» is revealed only among the field dependent students. Among first-year students with high tolerance the given style is presented at 45,6%, with average tolerance — at 47,2%.

Acquirement by students productive cognitive styles will positively affect educational and learning, search and research, creative activity.

References

- 1 Беловол Е.В. Когнитивные стили: функциональный подход // Вестн. РУДН: Сер. Психология и педагогика. — 2007. — № 3–4. — С. 20–30.
- 2 Холодная М.А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума. — СПб.: Питер, 2004. — 384 с.
- 3 Корнилова Т.В., Парамей Г.В. Подходы к изучению когнитивных стилей: двадцать лет спустя. — [ЭП]. Режим доступа: URL: vorpsy.ru/issues/1989/896/896140.htm (дата обращения: 15.02.2016).
- 4 Гусева Т.А. Стили познавательной активности личности студентов: автореф. дис. ... д-ра психол. наук. — Новосибирск, 2009. — [ЭП]. Режим доступа: URL: lib.ua-ru.net/diss/cont/398283.html (дата обращения: 11.01.2016).
- 5 Равич-Щербо И.В. Предисловие редактора перевода // Клаус Г. Введение в дифференциальную психологию учения. — М.: Просвещение, 1987. — С. 5–13.
- 6 David H. Jonassen, Barbara L. Grabowski. Handbook of Individual Differences, Learning, and Instruction. — Hillsdale, New Jersey Hove and London, Lawrence Erlbaum Associates, Publishers. 1993. — 231 p.
- 7 Черемошкіна Л.В., Дюпина С.А. Эффективность мнемических способностей в условиях расщепления когнитивного стиля «Полезависимость — полнезависимость» // Актуальные проблемы психологического знания. — 2013. — № 1. — С. 108–121.
- 8 Корнилова Т.В. Новый опросник толерантности–интолерантности к неопределенности // Психологический журнал. — 2010. — Т. 31. — № 1. — С. 74–86.
- 9 Юртаева М.Н., Глуханюк Н.С. Психологические характеристики толерантности человека к неопределенности // Психологический журнал. — 2012. — Т. 33. — № 6. — С. 50–59.
- 10 Корнилова Т.В., Чигринова И.А. Стадии индивидуальной морали и принятие неопределенности в регуляции личностных выборов // Психологический журнал. — 2012. — Т. 33. — № 2. — С. 69–87.
- 11 Эттрих К.У. Тест «АКТ-70». — [ЭП]. Режим доступа: URL: psytab.info (дата обращения: 10.01.2013).
- 12 Каган Дж. Тест «Сравнение похожих рисунков». — [ЭП]. Режим доступа: URL: psytab.info (дата обращения: 10.01.2013).

Е.А.Лазарева, А.Ш.Насирова

Оқу-танымдық іс-әрекеттегі когнитивті стильдердің ролі

Мақалада студенттердің оқу-танымдық іс-әрекетіндегі когнитивті стильдерінің ролі қарастырылды. Берілген зерттеу бағыттың өзектілігі негізделген. Шетел және отандық психологиядағы когнитивті стиль түсінігі сараланған. «Өрістен тәуелді — өрістен тәуелсіз», «Импульсивтілік — рефлексивтілік», «шынайы емес тәжірибеге қатысты толеранттылық — интолеранттылық» когнитивті стильдерінің жалпы сипаттамалары берілген. Өрбір стильдің студенттердің оқу-танымдық іс-әрекетіндегі ролі көрсетілген. Аталған когнитивті стильдердің ара қатынасы анықталған.

Е.А.Лазарева, А.Ш.Насирова

Роль когнитивных стилей в учебно-познавательной деятельности

В данной статье рассмотрена роль когнитивных стилей в учебно-познавательной деятельности студентов. Обоснована актуальность данного направления исследований. Представлено понимание когнитивного стиля в зарубежной и отечественной психологии. Дана общая характеристика когнитивных стилей «Полезависимость–полнезависимость», «Импульсивность–рефлексивность», «Толерантность–интолерантность к нереалистическому опыту». Обозначены основные подходы к изучению когнитивных стилей — аналитический, интегративный и структурный. Показана роль каждого стиля в учебно-познавательной деятельности студентов. В проведенном исследовании выявлено соотношение указанных когнитивных стилей.

References

- 1 Belovol E.V. *Vestnik RUDN: a series of Psychology and Pedagogy*, 2007, 3–4, p. 20–30.
- 2 Holodnaya M.A. *Cognitive styles. On the nature of the individual mind*, Saint Petersburg: Piter, 2004, 384 p.
- 3 Kornilova T.V., Paramey G.V. *Approaches to the study of cognitive styles: twenty years later*, [ER]. Access mode: URL: voppsy.ru/issues/1989/896/896140.htm (date of address: 15.02.2016).
- 4 Guseva T.A. *Styles informative activity of the person of students*, Avtoref. dis. dokt. psyhol. nauk. Novosibirsk, 2009, [ER]. Access mode: URL: lib.ua-ru.net/diss/cont/398283.html (date of address: 11.01.2016).
- 5 Ravich-Scherbo I.V. *Foreword by the translation editor // Klaus G. Introduction to differential psychology of learning*, Moscow: Prosveschenie, 1987, p. 5–13.
- 6 David H. Jonassen, Barbara L. Grabowski. *Handbook of Individual Differences, Learning, and Instruction*, Hillsdale, New Jersey Hove and London, Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 1993, 231 p.
- 7 Cheremoshkina L.V., Dupina S.A. *Actual problems of psychological knowledge*, 2013, 1, p. 108–121.
- 8 Kornilova T.V. *Psychological journal*, 2010, 31, 1, p. 74–86.
- 9 Urtaeva M.N., Gluhanuk N.S. *Psychological journal*, 2012, 33, 6, p. 50–59.
- 10 Kornilova T.V., Chigrinova I.A. *Psychological journal*, 2012, 33, 2, p. 69–87.
- 11 Attrich K.U. *Test «AKT-70»*, [ER]. Access mode: URL: psylab.info (date of address: 10.01.2013).
- 12 Kagan D. *Test «Compare similar images»*, [ER]. Access mode: URL: psylab.info (date of address: 10.01.2013).

Н.К.Магзумова¹, С.Бенчич²¹Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова;²Пан-Европейский университет, Братислава, Словакия
(E-mail: bencic77@gmail.com)

Исследование отношения верующих людей к религиозному фанатизму

Данная статья посвящена психологическим основам религиозного фанатизма. В ней представлен синтез мнений различных исследователей психологии религии, классификация фанатизма и его психические констелляции. На основе анализа психологических исследований авторами сделан вывод, что фанатизм является проявлением душевного неблагополучия, прибежищем невротических личностей, которые стараются скрыть от себя и других, прибегая к фанатизму, свой внутренний душевный конфликт и проистекающие из него агрессивность, комплекс неполноценности и эгоизм.

Ключевые слова: экзальтированная вера, религиозный фанатизм, агрессивный, конфликт, религиозная экспансия, личностный дифференциал, комплекс неполноценности, межэтнический, прозелитизм, компромисс.

Многие исследования современности связывают религиозные учения с войной и терроризмом, поскольку явление религиозного фанатизма не редкость и в наше время.

Ислам, зародившись в Аравии, огнем и мечем, покорил полмира. Католицизм пытался утвердить свое господство с помощью крестовых походов. Протестанты, колонизируя Америку, осуществляли геноцид туземного населения. Различные секты часто устраивали кровавые расправы над теми, кто не спешил искать спасения души у их лидеров.

Религиозный фанатизм описывается по-разному. Так, в исследованиях Е.М.Калужной фанатизм — «это слепая экзальтированная вера, связанная с нетерпимостью и агрессией по отношению к сторонникам других вероучений» [1;12].

Религиозный фанатизм с точки зрения психологии является «*idées fixes*» — навязчивым состоянием психики человека. Одержимость и видения, часто сопровождающие жизнь религиозных фанатиков, свидетельствуют об отклонении от нормы, собственно, являясь психопатией.

Психопатическая организация нервной системы часто влечет за собой повышенную возбудимость, истеричность, вспыльчивость. Именно потому религиозные фанатики обладают нетерпимостью, граничащей с агрессией, которая — в малых или тяжелых формах, в зависимости от тяжести психопатии, — является оружием в руках лидера.

Болезненный ум делает из веры кумира, он настойчиво и упорно прорабатывает свою идею, пока не оповестит о ней всех, будет с жаром ее защищать. Здоровой психике недосуг обдумывать вопросы веры, занимаясь своей жизнью, нездоровая психика цепляется за идею.

В психотерапии В. Джемса есть определение личной религии, характеризующей состояние человеческой психики и ценностей. Данная религиозная форма исключает все внешние характеристики религии — теоретическое богословие, обряды и традиции канонов той или иной веры, оставляя для изучения только человеческую организацию в его личной вере — в центре ставят внутренние переживания человека, его долг, совесть, отношение к канонам религии, людям и к Богу [2; 84].

Итак, религия, по мнению психотерапевтической науки, — это совокупность чувств, действий и опыта отдельной личности. В истинной вере нет места рабству и зависимости, она должна давать как продукт благостное и гармоничное спокойствие, преодолевая внутренние страхи человека.

Для других исследователей фанатизм — это «извращенная приверженность к своей идее и резкое отношение к ее отрицанию». Наиболее частое качество, присущее религиозному фанатизму, — ценность своей идеи и неприятие других идей. На данное время среди людей бытует мнение, что религиозный фанатик — это жестокий террорист, сметающий и убивающий всех, кто встает у него на пути. Данная тематика вообще очень специфична, так как религиозный фанатизм выражается не только в нетерпимости, но и в суеверии, излишествах выражения религиозных чувств, отличается ревностью и, пожалуй, главное — невежеством.

Первым более точное определение фанатизма дал Вольтер: «Тот, кому свойственны экстазы и видения, кто принимает свои сны за нечто реальное и плоды своего воображения за пророчества, того можно назвать энтузиастом, но тот, кто поддерживает свое безумие, убивая, фанатик» [2; 84].

Вольтер также разделил фанатиков на два типа — агрессивный (эмоциональный) и хладнокровный. Разница между ними в реакции на неприятие их идеи. Эмоциональные убивают сходу, а хладнокровные выискивают несогласных, разрабатывают политику и также уничтожают.

Выходом из такого состояния, по мнению Вольтера, лекарством является умение думать, размышлять, исследовать и изучать свои верования, нормы нравственности и анализировать их суть. Умение найти истину и непредвзятость — спасение от фанатизма.

Наивно полагать, что фанатик — это изгой общества, а фанатизм — это болезненный сбой системы. Фанатизм всегда носит социальный характер. Не случайно Н. Бердяев считал что «человек не может быть фанатиком, когда он поставлен перед Богом, он делается фанатиком, лишь когда он поставлен перед другими людьми».

Религиозная экспансия является наиболее опасным видом религиозного фанатизма, который охватывает не только духовный мир человека, но является и политическим процессом.

Ф.Ницше в своих трудах описывал причину возникновения религиозной экспансии как колебания рационального и иррационального начала в обществе. Он связывал наступление времен религиозной экспансии с захватом земель, установлением политического режима, захвата власти, изменениями в социально-экономическом устройстве.

Действительно, окунемся немного в историю. Вспомним захватчиков — войска Чингиз хана. Порабощенные государства принимали веру угнетателей и их уклад и традиции. Европейские колонизаторы также способом миссионерства подавляли африканские и американские земли, склоняя их с помощью веры к подчинению. Это стыд для христианской и мусульманской веры — стыд прошлого, когда вера была использована в качестве способа установления господства и получения материальной выгоды и наживы.

В современном мире религиозная экспансия также является одной из латентных проблем, когда некоторые представители учений, яростно отстаивая свою веру, не дают покоя своим близким и родным. Это также своего рода экспансия, когда детей в семье бьют, заставляя ходить на службы или в мечети. Когда представители некоторых учений не дают переливать ребенку кровь, так как учение это запрещает, и ребенок погибает — это религиозная экспансия, только маленького масштаба и страдают от нее те, кто не могут защититься.

Психологически религиозная экспансия — это желание власти, конфликт внутреннего и внешнего. Чаще всего при религиозной экспансии вся идеология исходит от одного лидера, вдохновляющего массы на религиозное «насилие». В религиозной экспансии важно установление господства определенной религии на определенной территории и в определенном обществе как самоцель.

Общество так же ответственно за любой акт фанатизма, как и отдельный человек, поэтому внимание к так называемым «положительным» формам фанатизма — долг и обязанность любого здорового социального института. «Хорошего», «невинного» фанатизма не бывает, из молодых музыкальных или спортивных фанатов вполне могут вырасти серьезные политические или религиозные фанатики, поскольку суть и корни фанатизма всегда одни и те же.

История доказала, что «взлет фанатизма приходится на переломные эпохи. Когда старые системы рушатся, а новых еще нет, происходит взрыв всех деструктивных форм веры, таких как фанатизм, суеверия и предрассудки. Это объясняется тем, что вера, как очень важная, присущая любому человеку способность, усиливается в периоды неопределенности».

Она помогает нам справиться с тревогой и страхом, пережить состояние острой неопределенности при переходе от старых, безопасных, хорошо известных систем к новым, неведомым и пугающим. Но если в душе человека уровень деструктивных процессов высок, то вера переходит в болезненные формы.

Как помочь человеку, как помочь всем нам не попасться в ловушку фанатизма? Истинная вера дает простой ответ: нельзя строить своего отношения к Богу без отношения к человеку. Именно любовь является глобальной прививкой от любых психологических «эпидемий». Она восстанавливает доверие к миру, дает нам силу и веру в самых трудных обстоятельствах жизни, позволяет увидеть лицо другого человека. Именно поэтому святые, которые были способны на подвиги веры, никогда не были фанатиками: их сердце всегда было наполнено любовью к Богу и к человеку.

Именно в свете этих исследований и мнений так актуальна тема религиозного фанатизма и отношения к нему верующих людей.

Методологической основой анализа являются научные труды таких авторов, как Вильям Джемс, который писал про религиозный опыт, Ф.А.Селиванов [3; 85], Е.М.Дринова [5; 31], Л.Фейербах [6; 157]. Е.Н.Люльчак [4; 16] писала о явлении «религиозного фанатизма», язычестве и сатанизме, Ю.М.Рой [7; 5] изучал такое явление, как «вера», переходящая в фанатизм, Р.М.Грановская, — психологию веры, историю мировых религий, место веры в структуре психики [8; 355].

Цель исследования: изучить отношение верующих и неверующих людей к религиозному фанатизму. Объект исследования: верующие и неверующие люди. Предмет исследования: религиозный фанатизм как отклонение и искажение веры.

Общая гипотеза: отношение у верующих и неверующих людей к религиозному фанатизму отличается. Частная гипотеза:

1) у верующих людей толерантность к неопределенности, а именно по отношению к религиозному фанатизму, выше, по сравнению с неверующими людьми;

2) у верующих людей субъективные эмоционально-смысловые представления человека о самом себе и субъективные эмоционально-смысловые представления о религиозных фанатиках положительные, по сравнению с неверующими людьми;

3) эмоциональное отношение верующих людей к таким понятиям, как «религиозный фанатизм», «вера», «Я сам» положительнее, по сравнению с неверующими людьми.

Задачи исследования:

1) теоретическое исследование проблемы отношения верующих людей к религиозному фанатизму;

2) подобрать и обосновать методики исследования отношения к религиозному фанатизму;

3) провести экспериментальное исследование и выявить взаимосвязь между верующими и неверующими людьми.

Научная работа посвящена психологическим основам религиозного фанатизма, представляет собой синтез мнений различных исследователей психологии религии, классификацию фанатизма и его психические констелляции, развивает мысль об отношении христианства и ислама к религиозной нетерпимости на примерах выдержек из священных писаний.

Нами проводилось анкетирование, целью которого было выявление отношения верующих и неверующих людей к религиозному фанатизму, была использована методика «личностный дифференциал». Цель данной методики — выявить субъективные, эмоционально-смысловые представления человека о самом себе и субъективные, эмоционально-смысловые представления о религиозных фанатиках. На заключительном этапе исследования мы проводили «Цветовой тест отношений» Эткинда, целью которого было выявление эмоционального отношения верующих и неверующих людей к таким понятиям, как «религиозный фанатизм», «вера», «Я сам».

Карл Густав Юнг, напротив, говорил, что «вера необходима для позитивного психологического состояния человека», не отрицая и не умаляя тем самым ее значимости. Эти два мнения классиков и основателей психотерапии говорят о наличии двойственности проявления веры в человеческом сознании. Очевидно, данные суждения были вынесены на определенных эмпирических фактах, которые говорят как о позитивном, так и о негативном влиянии веры на человека. Религиозный фанатизм как проявление неразвитой духовности человека очевиден в его последствиях. До этого выше мы говорили, что неистинная вера сама по себе превращает позитивные качества в противоположные [9; 130].

Религиозный фанатизм встречается у верующих многих религий и провоцирует их на конфликты с представителями как своей веры, так и иных вероисповеданий. Главными его видами являются:

– обрядоверие — приверженность, доходящая до суеверия, внешней форме богослужения и обычаям;

– пуританство — строгость нравов и правил в повседневной жизни, превращенная в самоцель;

– прозелитизм — привлечение к религии навязчивыми, вкрадчивыми и лукавыми способами;

– религиозная экспансия — стремление к всемирному господству какой-нибудь религии с применением коварных и насильственных средств.

Всемирная история, к сожалению, полна случаев религиозной ненависти, которая толкала государства и народы на религиозные войны (гражданские и межнациональные) и на бесчеловечные гонения [10]. Ну и религиозная история народов полна примеров ереси, расколов, гонений и отлучений,

что ярче всего выразилось в исламизации завоеванных арабами и турками народов, инквизиции Западной церкви, иконоборчестве нескольких византийских императоров и др.

Главными причинами фанатизма являются:

- политические: разжигая религиозный фанатизм в народе, политики, издавна эксплуатируют силу религии и используют ее или для укрепления своей власти, или как предлог для экспансии;
- психологические: психологические исследования показывают, что фанатизм является проявлением душевного неблагополучия, прибежищем невротических личностей, которые стараются скрыть от себя и других, прибегая к фанатизму, свой внутренний душевный конфликт и проистекающие из него агрессивность, комплекс неполноценности и эгоизм;
- религиозные: возведение фанатизма в норму правил некоторыми религиями (например, в исламе распространение веры «огнем и мечом») или преувеличенная требовательность верующих к ближним, происходящая от неправильного понимания заповедей.

Последствия религиозного фанатизма для людей, общества и самих религий весьма разнообразны. Действительно, фанатизм:

- создает у верующего иллюзию духовной самодостаточности и гарантированного спасения, усыпляя его совесть и внушая ему фарисейское сознание;
- искажает веру, потому что лишает ее драгоценного качества — любви к ближнему, без которой вера мертва;
- удушает свободу личности принуждением, гонениями, угрозами, наказаниями, насилием;
- толкает своих жертв к уничтожению других человеческих жизней и цивилизаций в религиозных войнах;
- вызывает антипатии у религиозно равнодушных людей или маловеров, склоняя их к атеизму, поскольку они убеждаются в том, что религии, вместо того чтобы облагораживать человека, разжигают в нем ненависть и побуждают на кровавые конфликты.

Фанатизм никак не может быть связан с истинной верой, потому что в истинной вере нет места слепоте, ненависти и насилию. Религиозная ревность и усердие являются добродетелями только тогда, когда они вдохновлены любовью и происходят от чистого сердца и подлинной веры [11; 130]. Таким просвещенным усердием, а не слепым фанатизмом, обладали апостолы, мученики, миссионеры и многие другие верующие, потому что их веру вдохновляла глубокая и бескорыстная любовь к Богу и человеку.

Апостол Павел говорит: «Если имею дар пророчества... и всякое познание и всю веру, а не имею любви, — то я ничто». Истинная вера проявляется в святости жизни, деятельной любви и жертвенном смирении.

Религиозная свобода личности является одним из важнейших прав человека, и поэтому во многих государствах она защищается конституцией, которая предоставляет гражданину право самому выбирать религию или не выбирать никакой [12]. На международном уровне религиозная свобода была принята ООН в 1948 г. как часть «Всемирной декларации прав человека» (18 ст.), что было признано большинством цивилизованных государств, включивших ее в свои конституции. Несмотря на это, в истории вплоть до сего дня многократно появлялись теократические или атеистические режимы, которые пренебрегали этим человеческим правом.

С другой стороны, некоторые религии или секты, используя невмешательство государства, предпринимают попытки привлечь к себе сторонников других религий, употребляя обычно угрозы, подкуп, интриги и т.д. Каково должно быть наше отношение к представителям иных религий?

К заблуждениям и предрассудкам еретиков и представителей иных религий не следует относиться с фанатичной нетерпимостью. Кроме того, что это не соответствует истинной вере, это еще, как показывает история, и совершенно бесполезно. Общение с людьми иной веры может привести к желаемому результату и стать плодотворным только при условии свободного диалога и взаимного уважения к личности собеседника [13]. Естественно, это не значит, что верующие могут быть равнодушными к своей вере и идти на компромисс с иными верованиями.

Прозелитизм иных религий не будет опасен для верующих, если они будут хорошо знать свою веру и жить в согласии с ней. Тогда их не увлечет чуждая религиозная агитация и пропаганда.

В научной статье мы исследовали отношение верующих и неверующих людей к явлению «религиозный фанатизм». Наше исследование состояло из четырех этапов. На первом этапе мы провели опрос по толерантности к неопределенности, целью которого было проведение было определение

уровня толерантности к неопределенности у верующих и неверующих испытуемых. Результаты исследования обрабатывались стандартным способом, затем для выявления различий мы применяли U-критерий Манна-Уитни между выборками испытуемых. Обработав результаты исследования, мы выяснили, что уровень толерантности к неопределенности между двумя выборками испытуемых не различается, следовательно, уровень толерантности к неопределенности одинаковый у верующих и неверующих испытуемых [14].

На втором этапе нашего исследования мы проводили анкетирование верующих и неверующих испытуемых, целью которого было выявить у них отношение к религиозному фанатизму. Анализ данных мы провели с помощью критерия Манн-Уитни и выяснили, что статистически значимых различий между двумя выборками испытуемых не обнаружено.

На третьем этапе мы использовали методику «Личностный дифференциал», целью которой было выявить отношение испытуемых к себе, а также отношение испытуемого к религиозному фанатизму. Также обработав данные с помощью критерия Манна-Уитни, мы выяснили, что различия в отношении к религиозным фанатикам не было обнаружено [15; 200].

На четвертом этапе исследования был применен «Цветовой тест отношений» Эткинда, для того чтобы выяснить отношение верующих и неверующих людей к таким понятиям, как «религиозный фанатизм», «вера», «Я сам».

Итак, после проведения ЦТО на наших испытуемых мы можем сделать следующие выводы:

- 1) между отношением верующих и неверующих испытуемых к понятию «религиозный фанатизм» нет значимых различий;
- 2) между двумя выборками по понятию «вера» также не существуют статистически значимых различий;
- 3) в двух выборках к понятию «Я-сам» также нет различий.

Таким образом, отношение у наших испытуемых вне зависимости от веры, к понятиям «религиозный фанатизм», «вера», «Я-сам» не отличаются.

Следовательно, гипотеза нашего исследования не подтвердилась.

Общеизвестно, что в современных условиях реальную угрозу для всего мирового сообщества, национальной безопасности того или иного государства, его территориальной целостности, конституционных прав и свобод граждан представляет экстремизм в различных формах его проявления. Особо опасен экстремизм, прикрывающийся религиозными лозунгами, ведущий к возникновению и эскалации межэтнических и межконфессиональных конфликтов.

Список литературы

- 1 Калюжная Н.А. Фанатизм: личностные и групповые черты // Философские науки. — 2007. — № 9. — С. 66–81.
- 2 Вильям Джемс. Многообразие религиозного опыта. — М.: Русская мысль, 2000. — 115 с.
- 3 Селиванов Ф.А. Поиск ошибочного и правильного. — Тюмень: Тюмен. гос. ун-т. — 2003. — 120 с.
- 4 Люльчак Е.Н. В секты попадают из-за проблем // Карагандинская православная газета «Воскресения день». — 2012. — № 5. — С. 16–17.
- 5 Дринова Е.М. Религиозная экспансия: социально-философский аспект // Философия и общество. — 2009. — № 4 (56). — С. 31–36.
- 6 Фейербах Л. Избранные философские произведения. Лекции о сущности религии. — Т. II. — М.: Политиздат, 1955. — 313 с.
- 7 Рой Ю.М. Когда вера превращается в фанатизм. — [ЭР]. Режим доступа: [www.alexey-osipov.ru/web...v.../Pyt_gazuma_2010_\(A_I_Osipov\).fb2](http://www.alexey-osipov.ru/web...v.../Pyt_gazuma_2010_(A_I_Osipov).fb2) (дата обращения: 28.02.2015).
- 8 Фрейд З. Психология бессознательного. — СПб.: Питер, 2004. — 502 с.
- 9 Юнг К.Г. Психология и религия: пер. А.М. Руткевича. — М.: Мартис, 1995. — 270 с.
- 10 Верующий, религиозный человек или фанатик? // Краткий конспект одноимённой дискуссии, Библийский дискуссионный клуб. — [ЭР]. Режим доступа: cogmtl.net/Articles/084b.htm [дата обращения: 28.02.2015].
- 11 Паиковский В.Э. Психические расстройства с религиозно-мистическими переживаниями: Краткое руководство для врачей. — СПб.: Изд. дом СПбМАПО, 2007. — 144 с.
- 12 Парыгин Б.Д., Ерунов Б.А., Букин В.Р. Религиозное настроение и его структура // Вопросы научного атеизма. — 1971. — № 11. — С. 71–73.
- 13 Чистяков Г. Философские и психологические основы фанатизма. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.tapirg.com/ekkklesia/chistyakov/esse/fanatizm>. [дата обращения: 28.02.2015].
- 14 Мурзаев А. Психологический портрет личности лжерелигиозного фанатика. — [ЭР]. Режим доступа: <http://xn----7sbxcmhprpaga3o>. [дата обращения: 29.02.2016].
- 15 Абузаров Р.А., Туаева З.И. Истоки. Ислам: вероучение, мораль, культура. — Уфа: ВЭГУ, 1994. — 320 с.

Н.Қ.Мағзұмова, С.Бенчич

Иманды адамның діни жанкештілікке қатынасын зерттеу

Мақалада діни фанатизмнің синтезі болып табылатын әр түрлі зерттеушілердің психологиялық, діни пікірлері жіктелуі, фанатизм және оның психикалық констелляцияларының психологиялық негіздері зерттелді. Психологиялық зерттеулер негізінде авторлар келесі қорытындыға келеді: фанатизм көрінісі болып табылатын жан қолайсыздығы, жүйке жүйесінің нашарлауын тұлғалар жасыруға тырысады, өзіне және басқаға да жүгінбей фанатизмге, өзінің ішкі рухани жанжалымен одан агрессивтілік, олқылықтың кешені және өзіншілдігі қалыптасады. Жалпыға мәлім, қазіргі заманғы жағдайында нақты бүкіләлемдік қоғамдастық үшін, қатер, сондай-ақ ұлттық қауіпсіздік немесе басқа мемлекеттің, оның аумақтық тұтастығын, азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын экстремизм әр түрлі нысандарда ұсынады. Аса қауіпті экстремизм діни ұрандармен қорғанады және энос-, конфессияаралық жанжалдарды туғызады.

N.K.Magzumova, S.Benchich

Research of relation of believing people to religious fanaticism

This article focuses on the psychological basis of religious fanaticism, it is a synthesis of various researchers psychology of religion, fanaticism and the classification of its psychic constellation. Psychological studies have shown that bigotry is a manifestation of emotional distress, a refuge neurotic personalities who try to hide from yourself and others, resorting to fanaticism, their inner peace, and conflict arising from his aggressiveness, inferiority complex and self-interest. Generally known, that in modern terms the real threat, both for all world community and extremism presents national safety of one or another state, his territorial integrity, constitutional rights and freedoms of citizens in the different forms of his display. The extremism is extrahazardous, covered by religious slogans, conducing to the origin and escalation of ethnic and interconfessional conflicts.

References

- 1 Kaljuzhnaja N.A. *Philosophical sciences*, 2007, 9, p. 66–81.
- 2 William James. *Varieties of Religious opyta*, Moscow: Russian Thought, 2000, 115 p.
- 3 Selivanov F.A. *Search wrong and right*, Tyumen: Tyumen. gos. universitet, 2003, 120 p.
- 4 Lyulchak E.N. *Karaganda Orthodox newspaper «the Day of Resurrection»*, 2012, 5, p. 16, 17.
- 5 Drinov E.M. *Philosophy and Society*, 2009, 4 (56), p. 31–36.
- 6 Feuerbach L. *Selected Philosophical Works. Lectures on the essence of religion*, II, Moscow: Politizdat, 1955, 313 p.
- 7 Roy J.M. *When faith turns into fanaticism*, [ER]. Access mode: [www.alexey-osipov.ru/web...v.../Pyt_razuma_2010_\(A_I_Osipov\).fb2](http://www.alexey-osipov.ru/web...v.../Pyt_razuma_2010_(A_I_Osipov).fb2)(Treatment date: 02.28.2015).
- 8 Freud Z. *Psychology of the Unconscious*, Saint Petersburg: Peter, 2004, 502 p.
- 9 Jung C.G. *Psychology and Religion* / per. AM Rutskevicha, Moscow: Martis, 1995, 270 p.
- 10 A believer, a religious person or a fanatic? // A brief summary of the discussion of the same name, a Bible discussion club, [ER]. Access mode: Cogmtl.net/Articles/084b.htm [reference date: 02.28.2015].
- 11 Paszkowski V.E. *Mental disorders with religious and mystical experiences: A brief guide for physicians*, Saint Petersburg: Publishing house of MAPS, 2007, 144 p.
- 12 Parigin B.D., Erunov B.A., Bukin V.R. *Questions of scientific atheism*, 1971, 11, p. 71–73.
- 13 Chistyakov G. *Philosophical and psychological basis of fanaticism*, [ER]. Access mode: <http://www.tapirr.com/ekkklesia/chistyakov/esse/fanatizm>. [Treatment date: 02.28.2015].
- 14 Murzaev A. *Psychological portrait personality lzhereligioznogo fanatic*, [ER]. Access mode: // [http:// xn7sbxcmhppega3o](http://xn7sbxcmhppega3o). (Treatment date: 02.29.2016).
- 15 Abuzyarov R.A., Tuaeveva Z.I. *The origins. Islam: faith, morality, and culture*, Ufa: VEGU, 1994, 320 p.

П.П.Солощенко, С.Г.Караконисова

*Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова
(E-mail: p_soloschenk@mail.ru)*

Факультету философии и психологии КарГУ им. академика Е.А.Букетова 20 лет

Роль социогуманитарного знания в современном обществе довольно значительна. Поскольку именно в этой познавательной традиции сформировалось убеждение в том, что разумное мышление является не привилегией отдельных выдающихся личностей или неких духовных абсолютов, а неотъемлемым свойством любого человека. Обретение этой способности осуществляется в социальном развитии человека как творчески-критический, гуманистически-образовательный процесс, главное содержание и смысл которого составляют самоизменение людей, развитие ими своих человеческих способностей, человеческих сущностных сил. Только в результате такого процесса может происходить воспитание всецело и реально ответственных людей–личностей, способных преодолеть такие негативные явления современной действительности, как иждивенчество и социальный инфантилизм.

Юбилейная дата — 20 лет со дня образования в Карагандинском государственном университете им. академика Е.А. Букетова факультета философии и психологии и посвященная этому событию международная научно-теоретическая конференция «Традиции и перспективы социогуманитарного дискурса в Центральном Казахстане» предоставили ученым из Казахстана, России, Беларуси, Китая, США, Болгарии, Словакии замечательную возможность обсудить актуальные вопросы современного развития гуманитарных и социальных наук и соответствующего им образования. Сама идея классического университета, неотъемлемой частью которого является философский факультет, подразумевает объединение субъектов научной деятельности по принципу свободной коммуникации и отказ от ограниченно-профессиональной, узко-прагматической образовательной деятельности студентов. Университет выполняет свою ценностную, мировоззренческую функцию лишь постольку, поскольку в нем реализуется такая ценностная установка, как свободный поиск истины сообществом преподавателей и студентов, свободное научное исследование, помогающее «дать себе отчет в конечном смысле собственной деятельности» (М. Вебер). Именно в такой атмосфере создаются условия для формирования личности, способной к глубокой рефлексии относительно душевных, духовных, этнических, религиозных, культурных констант нашего времени, личности, способной к осмысленной корректировке этих аксиологических координат.

Не случайно, открывая 23 октября 2015 г. программу конференции, действующий декан факультета философии и психологии доктор философских наук, профессор Б.И. Карипбаев обратил внимание на то, что в современном научном сообществе слишком большое значение придается позитивистским, прямым методам выхода из возникающих ситуаций социального диссонанса. При этом игнорирование гуманитарных дискурсивных практик, социокультурной составляющей может привести к необратимым последствиям. Социогуманитарный дискурс в этом смысле может стать тем безусловным человеческим основанием выхода из кризиса во всех его проявлениях. Поэтому столь важное место в современном социогуманитарном знании отводится вопросам гуманизации образования. Современному образованию нужны такие ценностные ориентации, которые бы действительно расширяли возможности каждого человека, делая его самоцелью, но не внешние условия–стимулы, а внутренние мотивы-установки, благодаря которым человек не мог и не хотел бы быть редуцирован к потребностям общественного производства, не терял бы себя как свободную индивидуальность, а становился ею.

Выступление первого декана факультета — доктора философских наук, профессора Б.Е. Колумбаева было связано с размышлениями о стратегической задаче, стоящей перед факультетом с момента его создания и связанной с активизацией человеческого фактора и духовным подъемом человека. Обычно человеческий фактор отождествляют с отдельными индивидами, с их потребностями, интересами, целями. Такой подход присутствует в экономической реформе, развитии хозяйственной кооперации субъектов производства, индивидуальной трудовой деятельности. Однако он имеет свои пределы, поскольку человеческий фактор не может быть сведен к отдельному индивиду (анонимному в своей усредненности), а есть человек во всем богатстве его общественно-деятельностной сущности. Проблема в том и заключается, чтобы эмпирически отдельный индивид

по созданию всех необходимых условий выступил как духовно конкретный человек в деятельности, общении и творчестве.

Исходя из этого под активизацией человеческого фактора следует понимать не только движение к отдельному индивиду через предоставление ему условий, выработку стимулов, формирование мотивов деятельности, но и становление индивида как личности, освобождение «внутреннего человека». Первое означает создание объективных предпосылок активизации человеческого фактора, второе — раскрытие самих возможностей человека, его духовный подъем. Таким образом, существование человека должно обернуться сущностью, свобода — необходимостью, бытие — сознанием. Главное здесь — последовательность в активизации человеческого фактора, в чем, собственно, и заключается миссия факультета философии и психологии.

Один из ведущих ученых факультета — доктор философских наук, профессор В.С. Батурин в своем выступлении органично соединил ретроспективный взгляд на историю факультета с размышлениями о его будущем. По его утверждению, сам факт появления подобного рода факультета в составе вуза, не относящегося к разряду столичных, уже может быть назван неординарным, равно, как и то, что именно Караганда стала местом прописки второго университета на территории Казахстана в его историческом советском прошлом. Возможность появления подобного факультета во многом связана и с другим проявлением фактора неординарности. Действительно неординарным человеком был его первый ректор — академик Е.А.Букетов. Среди таких качеств, традиционно характеризующих собой неординарного человека, как необыкновенный, незаурядный, выдающийся, можно назвать еще множество других, которые были ему органически присущи.

Талантливый ученый, умелый организатор науки и образования, человек высочайшей эрудиции и впечатляющего обаяния, Е.А.Букетов внес неопределимый вклад в становление и развитие Караганды не только в качестве крупнейшего в республике индустриального города, но и важнейшего центра вузовского образования, науки и культуры. Этому во многом способствовало то, что для него главной стратегической целью являлось ярко выраженное стремление на базе бывшего педагогического института создать университет подлинно классического образца, где образование, наука и гуманизм являлись бы основополагающими приоритетами, и не только при подготовке молодых высококвалифицированных специалистов, но и при формировании их духовного мира, воспитании у них высоких моральных, патриотических и чисто человеческих качеств. Это должен был быть университет, по своей сути в полном смысле соответствующий латинскому слову *Universum*, т.е. «Вселенная».

Следует отметить, что объектом его особого внимания являлся качественный рост состава преподавателей-обществоведов. Показательной в этом отношении может быть, к примеру, кафедра философии, которую с 1974 по 1992 гг. возглавляла доктор философских наук, профессор Р.А. Клещева. При этом она не только не останавливалась на достигнутом сама, но и создавала условия для научного и творческого роста своих коллег, поддерживала молодых ученых, утверждая идеалы бескорыстия, добросовестности и высокого профессионализма. Все это, несомненно, способствовало тому, что под ее непосредственным руководством было защищено 9 кандидатских диссертаций, а 4 человека из этого коллектива стали в дальнейшем докторами философских наук.

Следующим логическим ходом в окончательной реализации идеи о появлении факультета подлинно университетского статуса явилось открытие в 1993 г. на историческом факультете отделения философии. Главная заслуга в его открытии, вне всякого сомнения, принадлежит являвшемуся на тот период времени ректором университета профессору Ж.С. Акылбаеву. Именно он приложил максимум усилий, чтобы факультет был открыт.

Сегодня, когда система образования стоит перед необходимостью решения проблем, связанных с поиском путей и способов формирования совершенно иной культуры мышления, именно философский факультет продолжает поиск путей и способов формирования качественно иной рефлексивной культуры мышления, ведет разработку стратегий по овладению иной культурой организации любого вида деятельности вообще.

Заведующий кафедрой философии Омского государственного университета имени Ф.М. Достоевского доктор философских наук, профессор В.И. Разумов, поздравив факультет с юбилеем и напомнив о давнем плодотворном сотрудничестве между КарГУ и ОмГУ, предложил вниманию участников конференции опыт формирования интеллектуальноемкой инновационной деятельности на примере разработки организационно-деловой игры Инсейфинг. Актуальность предлагаемой формы научной коммуникации определяется тем, что кризисные ситуации, начавшиеся в конце XX в. и усиливающиеся в XXI в., связаны с возрастающим рассогласованием между декларируемыми пере-

ходом к стратегиям интенсивного развития, основанного на инновациях, и кризисными явлениями, наблюдающимися в науке и в образовании.

На начало XXI в. для фундаментальной науки накапливается все больше болезненных вопросов. Отсутствуют надежные, достаточно корректные в научном отношении гипотезы, объясняющие происхождение жизни, человека, общества. Социальные и экономические науки с момента своего появления сталкиваются с фундаментальными вопросами о статусе законов, регулирующих хозяйственные и социальные процессы. Гуманитарные науки, к сожалению, с конца XX в. мало влияют на ускоряющийся рост насилия в обществе, усиление рассогласований, непонимания разными субъектами друг друга.

Относительно образования сложно не обнаружить не только эффекты девальвации дипломов, но и в целом снижение его эффективности. Большое число молодежи во всем мире, оканчивая даже престижные вузы, только через не прямые механизмы используют высшее образование инструментом повышения качества жизни. Таким образом, от второй половины XX в. наблюдается дрейф образования в направлении обслуживания функций занятости и социализации, политической лояльности в обществе. Вероятно, наука и образование становятся более «цивилизованными» областями в рамках диверсификации занятости последних десятилетий.

Вместе с тем стагнация в науке и образовании носит угрожающий для развития общества характер. Без интеллектуальной революции человечеству невозможно перейти в новую эпоху, характеризующуюся установкой на интенсивное инновационное развитие, где будет достигнут эффект конвергенции технологий, как установка на симбиоз на дополнение High-Tech/High-Hume. В указанном направлении ключевое значение приобретают новые интеллектуальные технологии, возникающие в процессах интеграции науки, образования, проектирования. Фактически, здесь ставится вопрос о сосредоточении усилий над разработкой новых интеллектуальных технологий. И в этом отношении Инсейфинг показал эффективность своего применения в образовании, позволяя соединять учебный процесс в любой области с элементами научного исследования и проектирования.

О том, что именно представители социогуманитарного знания ответственны за разработку позитивного социального учения о современном обществе, опирающегося на широкие конкретные социальные исследования и учитывающего воздействие ценностно-практических факторов на познавательный процесс, говорил в своем выступлении доктор исторических наук, профессор декан факультета информационных технологий и управления Башкирского государственного аграрного университета Р.М. Зиязетдинов. Он подчеркнул, что начавшееся в 2010 г. сотрудничество с факультетом философии и психологии КарГУ имени академика Е.А. Букетова позволяет ученым БашГАУ, участвуя в совместных конференциях, рассматривать свои естественнонаучные исследовательские программы в контексте социального бытия науки, включающего аксиологические факторы в состав объясняющих положений. Кроме того, студенты как естественнонаучных, так и социогуманитарных специальностей, принимая участие в тематических конференциях различных направлений и в конкурсах исследовательских работ, проникаются мыслью о коррелятивной взаимозависимости человека, общества и природы. Это тем более важно, что в условиях современной цивилизации взаимозависимость, коррелятивность отношений человека с природой приобрели всеобъемлющий характер. Возникшая принципиально новая ситуация, требующая глубокого осознания человеком своих целей и результатов преобразующей деятельности в рамках современной научно-технической культуры, должна быть в полной мере подкреплена соответствующей культурой разумной и гуманной организации человеческой жизни, общественных и межличностных отношений.

Роль факультета философии и психологии КарГУ имени академика Е.А. Букетова в развитии социологической науки в Центральном Казахстане отметил в своем выступлении доктор социологических наук профессор кафедры теории и истории социологии Санкт-Петербургского государственного университета Н.А. Головин. Происходящие в обществе изменения являются следствием взаимодействия разнонаправленных сил и различных тенденций, и конечный результат в большинстве случаев не совпадает с целями, которые люди перед собой ставили. На этой основе становится возможным понимание и научное объяснение деятельности людей. Значение социологического взгляда на общество заключается в том, что общество как сложноорганизованная система обладает такой важнейшей характеристикой, как целостность. И чтобы сохранить себя как целостность, оно должно постоянно удовлетворять свои потребности, в первую же очередь потребности людей, которые имеют объективный и вместе с тем исторически изменчивый характер. Степень удовлетворения этих потребностей выступает самым наглядным доказательством эффективного функционирования общества как систе-

мы. Готовя специалистов в области социальных наук, факультет философии и психологии выполняет важную миссию — создает условия для появления новых форм социального управления, основанных не на механическом исполнении правил и норм, а на реагировании на запросы людей и конкретные ситуации, возникающие в общественной жизни и деятельности.

Кандидат педагогических наук, доцент Башкирского государственного аграрного университета Ф.Н. Зиятдинова в своем выступлении связала перспективы дальнейшего развития социогуманитарного образования с формированием компетентного в своем деле, креативно и критически мыслящего человека. Современные требования к обладателям высшего образования должны опираться на принципы компетентного подхода, выраженного в понятиях: «научиться», «научиться познавать», «научиться делать», «научиться жить вместе», «научиться жить». Процесс обучения сегодня — это не передача знаний как эстафетной палочки от одного человека к другому, но создание условий, при которых становятся возможными процессы порождения знаний самим обучающимся, его активное и продуктивное творчество. Это — нелинейная ситуация открытого диалога, прямой и обратной связи, солидаристического образовательного приключения, попадания — в результате разрешения проблемных ситуаций — в один и тот же, самосогласованный темп. Последнее означает, что благодаря совместной активности в такого рода ситуации, в нашем случае преподавателя и студента, они начинают функционировать с одной скоростью, жить, обучаться в одном темпе. Главным в этом подходе становится взаимодействие, где преподаватель не просто задает вопросы, на которые заранее знает ответ, хотя это и имеет место на начальных стадиях обучения. Он ставит проблемы так, чтобы начать совместное исследование, чтобы ученик удивился тайнам бытия, понял неисчерпаемость познания мира и приобрел не столько «знаю что», сколько «знаю как». Обучение становится интерактивным. Не только преподаватель учит студента, но и студент учит преподавателя, они становятся кооперирующими друг с другом сотрудниками.

Дискуссии и обсуждения докладов участников конференции еще раз подтвердили базовое значение социогуманитарного знания как основного ресурса самоконструирования общества. Решающее значение социогуманитарного знания для общественного развития заключается в том, что именно благодаря ему происходит конструирование социальных институтов и идентичностей. Институты и идентичности не могут быть продуктом математических или физических формул и их нельзя вывести путем химических реакций или вырастить в какой-то колбе. Они являются результатом дискурсивных усилий и создания больших нарративов о мире, об обществе, о человеке, о смысле жизни, об идеалах труда и успеха.

Социокультурные знания являются конститутивными для общества, но такую функцию они могут выполнять, лишь достигнув определенного объема и уровня сложности, достаточных для формирования институтов и идентичностей. Сложность социокультурных знаний, их многослойность, которую нельзя полностью эксплицировать и выразить в сжатом формализованном виде, проявляется и в том, что их нельзя просто заимствовать нельзя передать как набор простых технических формул. Важнейшим условием дальнейшего цивилизационного развития становится умение самого человека выбирать наиболее разумный способ достижения своего индивидуального и социального благополучия, противодействуя всевозможным деструктивным вызовам современной цивилизации. Для создания условий, помогающих развиваться данному умению на всех уровнях социальной практики, резюмировали в итоговой резолюции участники конференции, необходимо реализовывать принцип, признающий за каждым членом общества способность к самостоятельному овладению универсальным, деятельностным способом взаимосвязи с окружающим миром, что позволит каждому человеку стать активным участником современных социальных преобразований.

Не подлежит сомнению тот факт, что система образования в современных высокоразвитых в социально-экономическом отношении странах — это структурно разветвленный и дифференцированно многоуровневый социальный институт, выполняющий важнейшую роль в социализации человека, в его подготовке к получению того или иного социального статуса, в овладении соответствующей профессиональной функцией в общественном производстве, в стабилизации, интеграции и совершенствовании общественных подсистем. Значение образования для поступательного цивилизационного развития постоянно возрастает, поскольку усложнение всех форм социальной жизни, внедрение высоких технологий в общественное производство и повседневную жизнь требуют от каждого члена общества сознательного и ответственного отношения к результатам своей деятельности.

В такой социальной ситуации объемы полученных знаний уже не являются главными показателями качества образования. На смену им приходят такие требования, как сформированность устой-

чивой мотивации познания, сформированность надпредметных способов учебной деятельности с тем, чтобы каждый мог самостоятельно учиться всю жизнь. Целью же образовательной деятельности становится формирование методологической культуры, которая позволяет переходить от механического осуществления учебного процесса к осознанию собственной деятельности, делает неразрывными деятельностные и понятийные аспекты процесса познания.

По своей сути образование имеет целью не просто подготовить узкого специалиста, но сформировать человека, способного самостоятельно мыслить и ориентироваться в мире, свободного от догм, умеющего отличать частные и общечеловеческие ценности, высоконравственного и политически зрелого. Вот почему гуманизация образования не только важнейшее, но и первейшее дело. И слова французского мыслителя Р. Декарта о том, что «каждый народ тем более гражданственен и образован, чем лучше в нем философствуют; поэтому нет для государства большего блага, как иметь истинных философов», сохраняют свою актуальность и сегодня.

Поэтому, подводя итоги научного форума, посвященного 20-летию факультета философии и психологии КарГУ имени академика Е.А. Букетова, участники конференции с удовлетворением констатировали, что руководство университета в лице ректора профессора Е.К. Кубеева делает все необходимое как для сохранения фундаментальных традиций развития социогуманитарного знания в Центральном Казахстане, так и для формирования нового когнитивного потенциала классического университета в современных реалиях.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Abdrakhmanova, K.K.** — Candidate of history sciences, associate professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Alzhanova, E.E.** — Candidate of historical science, associate professor of the Department of history, H.A.Yasaui International Kazakh-Turkish University, Turkestan.
- Anarbayev, N.S.** — PhD student, lecturer of the faculty of Islamic studies, Egypt University of Islamic Culture Nur Mubarak, Almaty.
- Asankanov, A.A.** — Doctor of history science, professor, Yu.Balasaguni Kyrgyz National University, Bishkek.
- Avad, B.Z.** — Professor, dean of the faculty of Theology, Al-Azhar University, Egypt.
- Baigozhina, G.M.** — Master on humanity science, senior lecturer of the Department of world economy and international relations, Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz.
- Baimukanova, M.T.** — Candidate of pedagogic sciences, associate professor of the Department of social work, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Benchich, S.** — PhD, Pan-European University, Bratislava, Slovakia.
- Bulumbayev, O.R.** — master of socio-humanitarian disciplines in political science, senior lecturer of the Department of political science and sociology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Dosova, B.A.** — Candidate of history science, associate professor of the Department of world history and international relations, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Dyusheeva, N.K.** — Doctor of pedagogical science, professor of Department of pedagogy and psychology, K.Tynystanov Issyk-Kul State University, Kyrgyz Republic.
- Isayeva, A.I.** — Candidate of historical science, associate professor, Kazakh State Women's Pedagogical University, Almaty.
- Kalysh, A.B.** — Doctor of history science, professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty.
- Karakonisova, S.G.** — Master of cultural studies, lecturer of the Department of philosophy and theory of culture, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Karenov, R.S.** — Doctor of economics science, professor of the Department of management, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Kassymzhanova N.A.** — Master on humanitarian arts, lecturer of the Department of world history and international relations, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Kasymbekov, A.S.** — Candidate of technical science, associate professor of the Department of Computer science, H.A.Yasaui International Kazakh-Turkish University, Turkestan.
- Kentbek, S.K.** — Candidate of history science, associate professor of the Department of Kazakhstan history and Assembly of peoples of Kazakhstan, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Lazareva, Ye.A.** — Master of social sciences, senior lecturer of the Department of psychology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Magzumova, N.K.** — Master of psychology and pedagogics, senior lecturer of the Department of psychology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Mondira, Dutta** — PhD, Professor, Jawaharlal Nehru University, New Delhi, India.
- Nassirova, A.Sh.** — Master of psychology, senior lecturer of the Department of psychology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.

- Omirbayev, A.B.** — Master student, 2 year, the Department of Journalism, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Ongarbaeva, A.I.** — Master student, 2 year, the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Razumov, V.I.** — Doctor of philosophical science, professor of the Department of philosophy, F.M.Dostoevsky Omsk State University, Russia.
- Sagintaykyzy, E.** — senior teacher of the Department of Tourism, K.Tynystanov Issyk-Kul State University, Kyrgyz Republic.
- Saktaganova, Z.G.** — Doctor of history science, professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Shotbakova, L.K.** — Candidate of history science, associate professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Smagulova, G.M.** — Candidate of history science, associate professor of the Department of world history and international relations, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Solochshenko, P.P.** — Master of philosophy, senior lecturer of the Department of philosophy and theory of culture, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Stambulov, S.B.** — PhD, senior lecturer of the Department of world history and international relations, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Temirton (Sadykova), G.** — PhD, Scientific secretary of the Central State Museum of Republic of Kazakhstan, Almaty.
- Tuleuova, B.T.** — Candidate of history science, associate professor of the Department of world history and international relations, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Yerzhan, K.S.** — PhD, head manager of religion studies department, Egypt University of Islamic Culture Nur Mubarak, Almaty.
- Zhumanova, A.Z.** — PhD, senior lecturer of the Department of Kazakhstan history and Assembly of peoples of Kazakhstan, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Zhusupova, B.J.** — Master of philosophy, senior lecturer of the Department of philosophy and theory of culture, Ye.A.Buketov Karaganda State University.